

KULTURA RAĐANJA

KULTURA RAĐANJA

NADA SEKULIĆ

NADA SEKULIĆ

Muioja
III T A M I I A

KULTURA RAĐANJA

ISTRAŽIVANJE O SEKSUALNOJ I REPRODUKTIVNOJ
SOCIJALIZACIJI ŽENA

NADA SEKULIĆ

RECENZENTI:
dr Mirjana Bobić
dr Zorica Mršević
dr Marina Blagojević
dr Rada Drezgić

IZDAVAČI:
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
Čigoja štampa, Beograd

ZA IZDAVAČE:
dr Mirjana Bobić

LEKTURA I KOREKTURA:
Ana Podkrajac

PRELOM I IZRADA NASLOVNE STRANICE:
Sanja Mitrović

TIRAŽ:
500

ŠTAMPA:

ISBN 978-86-531-0238-8

Knjiga *Kultura rađanja* nastala je kao deo istraživačkog potprojekta „Politike roditeljstva“, realizovanog u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, koje podržava Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije (ev. broj 179035).

Zahvalnost za realizaciju ovog istraživanja kao i za objavljivanje *Kulture rađanja* dugujem ženama. Istraživanje na kome se ona zasniva osmislile su, realizovale ga i u njemu učestvovala žene, ali je takođe i celokupan tehnički i stručan tim neophodan za realizaciju i objavljivanje knjige bio sastavljen od žena. Naročitu zahvalnost dugujem ispitanicama koje su bile uključene u istraživanje i koje su nesebično s intervjuerima podelile ne samo svoje stavove i uverenja već i intimnu stranu svojih ličnih života, kao i ženama koje su ustupile fotografije iz svog detinjstva i mladosti, kao i fotografije sa svojom decom, iz svojih porodičnih albuma i dozvolile njihovo objavljivanje. Žene čije fotografije su predstavljene u ovoj knjizi nisu bile obuhvaćene uzorkom ispitanica sa kojima je vođen intervju.

SADRŽAJ

Uvod	5
Opšti teorijski i metodološki okvir istraživanja	14
Konstruisanje roda – postajanje devojčicom	31
Seksualnost i reproduktivno ponašanje	66
Iskustvo prve menstruacije	85
Prva seksualna iskustva, kontraceptivne prakse i stavovi prema kontracepciji i prema abortusu	95
Odluka o rađanju	113
Materinstvo kao društveni odnos	123
Regulisanje materinstva i populaciona politika u Srbiji danas	141
Majke o društvenom položaju materinstva u Srbiji danas	152
Kultura rađanja – iskustvo porođaja žena u Srbiji danas.	168
Zaključak	223
Literatura	230

UVOD

Jedna od najpoznatijih florentinskih slika Blagovesti jeste freska nastala 1252, koja se nalazi u crkvi *Basilica della Santissima Annunziata*. Ona prikazuje momenat u kome anđeo otkriva Bogorodici tajnu začeća bogočoveka, a prenos Svetog duha u telo Bogorodice predstavljen je zlatnim zracima i crnim slovima, koji zajedno sežu od božjeg duha, u levom gornjem uglu freske, do lika Bogorodice, u desnom donjem uglu. Po predanju, ovu fresku je naslikao monah fra Bartolomeo, koji nije uspeo da je završi, jer nije znao kako da nacрта lice Bogorodice. Razmišljajući kako da reši problem, zaspao je, a anđeo je uzeo četkicu i dovršio lice bez njegovog učešća. Ova slika jedna je od najpoznatijih relikvijskih slika Blagovesti uopšte. U sistematskoj kategorizaciji Katoličke crkve svrstana je u najsvetiju grupu relikvija (*acheiropoieta*), odnosno u dela koja nisu nastala „ljudskom rukom“ (Holmes, 2011: 442). Kako su samo slike koje su imale vidljivu čudotvornu i kultnu istoriju, značajan broj poklonika, hodočasnika, kao i čuvare kulta, mogle da dobiju reputaciju *immagini miracolose*, ona je, kao takva, bila deo ključnih kulturnih kodova vremena u kome se u Evropi širio zanos relikvijama. Pored slika, tu su bili i telesni ostaci svetaca ili predmeta koji su njima pripadali za života, za kojima je vladala tolika jagma da je formirano veoma unosno tržište bilo da se radilo o prodaji, razmeni, poklonima

ili krađi. Smatralo se da su ovi materijalni predmeti, ostaci tela ili delovi odeće *pignora* ili bukvalno sredstva obezbeđivanja vrednosti, vrsta depozita koji ostaje nakon smrti svetaca ili direktnog delovanja Svetog duha u svetu materije, garantujući da se oni još uvek brinu za zajednicu na zemlji (Geary, 1986: 176). U poznom srednjem veku za relikvije se smatralo da deluju taumaturški (npr. prilikom čudotvornih izlečenja), ali tokom većeg dela srednjeg veka one su vršile mnogo šire socijalne funkcije: mogle su da zamene javne autoritete, smatralo se da štite zajednicu, određivale su status pojedinaca, kao i konkretnih crkava a omogućavale su i ekonomsko blagostanje. Crkve su predstavljale glavno mesto za obrazovanje najširih slojeva društva, ali i za pružanje konkretne pomoći, ulivanje straha, jačanje nade, greha i građenje najintimnijeg odnosa prema životu. Tako su zajedno sa samim relikvijama, nemost, nevinost i nepoznavanje sopstvene telesnosti uzdignuti do svetog ideala i služili su kao simbol magijskog transformisanja ženskog tela u najviši oblik ženske transcendencije u okvirima neostvarljivih moralnih zahteva postavljenih svim običnim, smrtnim ženama. Sama magija transmutacije smrtnog ženskog tela, opterećenog mesečnim ciklusom, ljudskim porivima, starenjem i prljavštinom, u besmrtno devičansko telo ne predstavlja celinu enigmatičnosti ženskog tela u tom vremenu. Ona se gradila kroz objedinjavanje krajnosti telesne filozofije, telesnih praksi i disciplinovanja građenih veoma dugo. U razdoblju od više vekova, žensko telo istovremeno je tumačeno kao demonoliko i kao anđeosko, a svakako i kao jedno od marginalizovanih tela „u karantinu“ društvenog života, reflektujući kroz to ambivalentne društvene granice, statuse, uloge i ugled koji su pripadali ženama. Nasuprot idealu oličenom u liku Bogorodice, široko je bila zastupljena i potpuno legitimna ideja o monstroznosti žena, ugrađujući se u isprepletene postupke marginalizacije i pokoravanja, koje su žene delile s drugim grupama nad kojima je trebalo uspostaviti kontrolu – robijašima, bolesnicima, vešcima i vešticama, invalidima, deformisanim decom, pobačenim fetusima, Jevrejima i drugim nehrišćanima koji „nisu učestvovali u telu Hrista“, svrstanim u rase na granicama

ljudskosti. Tela tako označenih ljudi generalno su smatrana zlim i zarazno prljavim, a za njih su još za života bila predviđena različita purgativna sredstva šizmatičnog uklanjanja iz društva – inkvizicijska mučenja, javna spaljivanja, sakaćenja, batinanja – kao i metode surovog karantinskog izolovanja i prepuštanja njihovoj sudbini (Fuko, 1997). Strah od demonolikih aspekata ženskog tela vidljiv je već po tome što je u hrišćanskoj umetnosti pakao bio predstavljan kao mračna i trula materica u kojoj grešnici trpe razne torture zbog svojih grehova. Ali, za razliku od monstuoznih tela demona, „monstuožno žensko telo istovremeno je bilo i telo majke, sestre, ljubavnice, žene, ćerke [...] Bilo je uvek već tu, nezaobilazno, prožimajuće, blisko i neophodno u ljubavi, u seksualnom, socijalnom i reproduktivnom smislu“ (Miller, 2010: 2). Zbog toga je ono bilo najopasnije i najintragantnije među svim aberantnim telesnim tipovima. Zato je društveno prihvatljiva mizoginija, kao jedno od glavnih oruđa pokoravanja i uspostavljanja kontrole nad ženama i njihovom reproduktivnošću, za razliku od mržnje prema drugim marginalizovanim „rasama“, imala Janusovo lice, koje je žilavo zadržala do danas – jednu stranu okrenutu obožavanju a drugu unižavanju ženske prirode. U širem smislu, to je bio deo dualizma između sakralnog i profanog sveta, između materije i duha – u srednjovekovnom svetu sve se odigravalo među tim polovima – postojala je razlika između svetih i običnih dana, između monaha i svetovnih ljudi, između crkve i sveta, između božje i zemaljske države (Saville, 1906: 37). Međutim, taj procep tu i tamo održao se i kasnije, vekovima, u novim oblicima, sa starim sadržajem, trajno utičući na stvaranje „iščašenog“ i konfliktnog procesa ženske telesne socijalizacije.

Svoje najpoznatije delo, *Izmišljanje tradicije*, Hobsbom (Hobsbom) započinje zapažanjem da su mnoge „tradicije“ za koje se tvrdi da su stare često prilično skorašnje po poreklu, a ponekad i izmišljene (Hobsbom, 1983: 5). Međutim, istina je takođe da veoma retko razmišljamo o tome koliko su neke prakse, simboli i sasvim implicitni sadržaji svakodnevnog života, koje smatramo modernim, kojima ne poklanjamo pažnju, koji latentno obitavaju u nišama kulturnog života, duboko

ukorenjeni u prošlosti. Prema rečima Brodela (Braudel), „čovečanstvo je više nego dopola ukopano u ono što je svakidašnje. Bezbrojne nasleđene, zbrda-zdola nagomilane i sve do danas ponavljane radnje odlučuju umesto nas u toku čitavog našeg života. Tu su u pitanju razni podsticaji, porivi, obrasci, načini delovanja ili obaveze da se dela, koji ponekad, i češće nego što se obično pretpostavlja, potiču iz najdavnijih vremena. Veoma stara, a i dan-danas živa, viševekovna prošlost uliva se u svakidašnjicu onako kao što Amazon unosi u Atlantski okean ogromnu masu svoje mutne vode“ (Brodela, 1989).

Utvrđiti putanje tog uticaja veoma je teško upravo zbog utopljenosti, obezličivosti i asimilovanja prošlosti u svakodnevnom životu, ali i zbog nejasnih koordinata u razumevanju „savremenog“ života, koje su određene više različitim politikama osmišljavanja i predstavljanja stvarnosti, nego što ukazuju na datost neospornog društvenog stanja. Pa ipak, za razumevanje društvenog položaja žena i urođnjaivanja njihovog iskustva tokom života, tradicionalni i inercijom usvojeni obrasci ponašanja i simboli naročito su važni, a oni snažno deluju čak i kada nisu u skladu sa zvaničnim, modernim zakonskim normama, kao i najvidljivijim opredeljenjima u društvu.

Ovaj rad ne nudi merljive kriterijume za poređenje različitih kulturnih slojeva, već postavlja pitanja o prisustvu i udelu patrijarhalnog nasleđa u savremenom kontekstu socijalizovanja ženske telesnosti, polazeći od toga da se mnogi obrasci, navike i vrednosti iz prošlosti neki put i sasvim nesvesno zadržavaju inercijom i da ne odumiru sami od sebe ukoliko se mi sami ne pozabavimo time u kakvom svetu želimo da živimo.

Često se destrukcija i raspad tradicionalnih formi kulture, načina života i kulture i pojava novih modernih načina organizacije društva i kontrole hibridno spajaju u nove oblike društvene dominacije, kao i izgradnje subjekata, koji sadrže pomešane elemente koje je teško razlučiti. Koliko je prošlost koja seže više vekova unazad prisutna i danas u načinu kako društvo percipira žensko telo, koliko je prisutna i zapretna u načinu kako same žene pojedinačno doživljavaju sebe, materinstvo i svoju seksualnost? Koliko tehnologije sopstva, oblikovane kroz

odnose moći u društvu koji su se gradili vekovima, hijerarhije, tehnike potčinjavanja, prisiljavanja, stigmatizovanja, uspevaju i danas da posreduju našu internu brigu o samima sebi, svest o sopstvenim granicama i sposobnost da na određeni način osećamo sopstveno telo i delujemo u svetu iz njega? Koliko su veze između moći i samosvesti i moći i iskustva građenih na taj način žilave, trajne i imune na jednostavna zamiranja tokom vremena?

Da li je žensko telo i danas objektivano i obeleženo stigmom i prezirom na sličan način kao i u „dalekom“ srednjem veku, mada nam to vreme na prvi pogled izgleda gotovo neshvatljivo zaostalo, nenaučno, naivno? Da li je telesna socijalizacija žena danas, kao i nekada, obeležena stigmom, povezana s mizoginijom i nasiljem i ograničavanjem slobodnog korišćenja tela, s vaspitanjem za zadatak „nebivanja“ u sopstvenom telu i tretiranja sopstvenog tela kao tuđeg dobra i svojine? Koliko samo mislimo i podrazumevamo da živimo moderno dok smo zapravo, kao što Brodel kaže, „doboko zakopani“ u taloge tradicije?

To su pitanja kojima sam započela istraživanje, čiji su rezultati ovde prezentovani. Cilj ovog rada jeste da ukaže na ambivalentne aspekte telesne socijalizacije žena koja se odvija na razmeđu, a često i u koliziji između modernog i tradicionalnog sistema vrednosti, normi ponašanja i prihvaćenih društvenih režima disciplinovanja, u konkretnom okviru savremenog srpskog društva. Pretpostavka i polazište bili su da ovi spojevi, ova usecanja, prosecanja, preklapanja i stapanja slojeva tradicionalnog i modernog života nisu dovoljno artikulisani ni na nivou svakodnevnog života, konkretnog iskustva i egzistencije ljudi, kao ni u teorijskim pristupima koji se bave odnosom tradicije i modernosti, budući da su teorijski pristupi odnosu tradicije i modernosti veoma snažno obojeni ideološkim vizurama stvarnosti. Polazeći, dakle, od toga da su nam potrebni distinktivniji analitički okviri za razumevanje *faktičkog* stanja u njihovom preplitanju, te da je samo *faktičko stanje nedovoljno vidljivo*, primenom metoda građenja teorije, analizom narativa i životnih priča žena nastojala sam da osvetlim one dimenzije iskustva u životu žena koje predstavljaju specifično preplitanje

tradicionalnih i modernih životnih stilova, životnih strategija i mehanizama funkcionisanja šireg društva. Kao i obično kada feministički istraživači (istraživačice) interвениšu u društvenoj teoriji, ili kada osvetljavaju neke aspekte društvene prakse i društvenog života, ovim istraživanjem zapravo se ukazuje na deo društvenog života o kome se obično čuti, koji je zavijen u mrak i često ima obeležja traumatičnog iskustva. Trauma je *recycle bin* uređenog društva, njegov libidalni deo, mračna podsvest društvenog života (Herman, 1997). Njeno postojanje obično je izgurano u sferu privatnog iskustva marginalizovanih kategorija i članova društva, kojima je ostavljeno da se s njom nose sami kako znaju i umeju (Sekulić, 2013: 262) i ostaje nedovoljno artikulirano kao društveni problem čak i na nivou njihovih individualnih iskustava. Nemuštost je osnovni jezik marginalizovanih grupa. Često se strukturni problemi društva doživljavaju samo kao individualni tereti i individualne sudbine, a time se zapravo onemogućuje i prenebregava mogućnost da se oni prevaziđu i da se uslovi života ljudi poboljšaju prepoznavanjem društvene ravni na kojoj se problemi generišu i reprodukuju. U tom smislu je osnovni cilj ovog rada da veoma intimne aspekte telesnog iskustva žena prikaže u njihovom najogoljenijem obliku, kao društveno strukturisane i da dekonstruiše „veliku priču“ (*master-narrative*) o prirodi žene, koja je sakrivena ponajviše upravo u predstava-
ma o ženskom telu, načinu kako ono funkcioniše, kako utiče na psihu i kako određuje rodnu podelu uloga i pozicija u društvu.

Ono što je bilo iznenađujuće za mene kao istraživačicu jeste, s jedne strane, *velika zastupljenost traumatičnog iskustva i nemuštosti*, nedovoljne artikulisanosti u ključnim životnim prelazima žena koje su bile obuhvaćene ovim istraživanjem. S druge strane, iznenađujuće jesu i *razmere normalizovanja ovog stanja* kao prihvatljivog, prirodnog i neupitnog od strane šireg društva. Analizirani su ključni životni prelazi u životnom ciklusu žena i naročito događaji koji se mogu interpretirati kao svojevrsni rituali prelaza – postajanje svesnom svog pola, iskustvo prve menstruacije, prvi seksualni odnos, odluka o rađanju i porođaj. Ovi događaji predstavljaju veoma specifične spojeve telesnog i

društvenog iskustva. Kroz njih se, dvosmerno, telo socijalizuje za određene društvene funkcije, a s druge strane društvo „utjelovljuje“ u telosnom iskustvu žena. Rituali prelaza služe jačanju i uspostavljanju novih vrsta socijalnih veza i odgovornosti za koje se pojedinac priprema. On/a se kroz ritual uči da prihvati nove društvene obaveze, uloge, na način kako će to biti definisano društvenim pravilima nove životne faze u koju jedinka ulazi. U jednom od klasičnih antropoloških radova, Arnold van Genep (Arnold van Gennep) analizira rituale prelaza koji pomažu pojedincu da prođe krucijalne krize u životu kao što su rođenje, pubertet, venčanje, roditeljstvo, uspinjanje na društvenoj lestvici, profesionalno opredeljivanje i smrt. On je smatrao korisnim da podeli sve ceremonije u vezi s ovim životnim krizama u tri stupnja: separacija (odvajanje), prelaz, šizma (odbacivanje neprilagođenih) i inkorporacija (ponovno uključivanje prilagođenih). Pojedinac bi prvo bio ritualno isključen iz društva kao celine, zatim izolovan tokom nekog perioda i na kraju ponovo uključen nazad u društvo u svom novom statusu (Haviland, 1999; Arnold Van Genep, 2005). Ovi prelazi često su traumatični. Haviland (Haviland) navodi da je „trauma koja se doživljava tom prilikom pedagoško sredstvo kojim se osigurava da će on/a naučiti i zapamtiti sve što je potrebno: u nepisanim društvima, perpetuiranje kulturne tradicije zahteva efektivne metode učenja“ (Haviland, 1999).

Ono što se pokazuje kao problem s ovim narativnim zapletom i razrešenjem koje nudi teorija rituala prelaza jeste što ona predviđa, pod normalnim okolnostima, ponovnu integraciju pojedinke u grupu, s novim statusom i ulogama, kao harmoničan dijalektički završetak celog procesa. Analiza životnih priča i intervjuva ispitanica ukazuje na hroničan problem u fazi integracije. Tačnije, svaki od rituala prelaza znatan broj ispitanica trajno doživljava kao šizmu, a ne kao integraciju. U novu fazu života ulazi se s nerešenim strukturnim problemima distribucije uloga, raspodele moći, raspodele slobode, autonomije. Ukratko, društvo stvarno ne nudi adekvatne modele integracije, te je svakom pojedinačno ostavljeno da se s tim izbori kako zna i ume. Neko od žena to uspeva bolje, nekoj gore. Razlika u odnosu na muškarce jeste

u tome što se prelazi ostvaruju kao društveno marginalizovanje i podvlašćivanje na osnovu roda, na osnovu telesnih obeležja, pri čemu je glavna karakteristika te marginalizacije instrumentalizovanje ženske reproduktivnosti otuđivanjem žena od sposobnosti i mogućnosti da slobodno raspolažu svojim telom.

U takvim situacijama pomažu rituali ojačavanja. Reč je o ritualima koji obeležavaju krizne momente u životu grupe, pre nego pojedinca. Šta god da je priroda društvene krize – ozbiljna suša koja ugrožava prinose, iznenadna pojava epidemije ili neki drugi događaj koji utiče na svakog člana zajednice – obavljaju se masovne ceremonije kako bi se umanjile opasnosti po grupu. Ovim ritualima ljudi se ujedinjuju u zajedničkom naporu kako bi se konfuzija i besperspektivnost preobrazile u kolektivnu akciju s izvesnim stepenom optimizma. Usklađenost u odnosima između svih kojih se to tiče, koja je narušena, vraća se u normalu, a zajedničke vrednosti proslavljaju se i potvrđuju (Haviland, 1999). Rituali ojačavanja prate socijalizaciju žena kroz opšti diskurs o svetosti roditeljstva, lepoti majčinstva, uzvišenosti ženstvenosti, smislenosti tradicije, podrazumljivosti postojanja ljudskih prava, jačanje vere da „će biti bolje“ i da se krećemo u pravcu društva blagostanja.

Ritualni prelazi i rituali ojačavanja istovremeno su stecišta uzajamnog prožimanja tradicionalnog i modernog načina života.

Polazeći od tog okvira, obrađeni su osnovni rituali prelaza u životu žene do rođenja deteta.

Prvo poglavlje posvećeno je najopštijem teorijskom okviru (telesnoj paradigmi u društvenim naukama) i obrazloženju metodologije samog istraživanja. Drugo poglavlje bavi se fazom detinjstva, postajanjem svesnom svog pola, rodnim aspektima dečje igre. Treće poglavlje bavi se seksualnim i reproduktivnim ponašanjem i stavovima ispitanica (s naglaskom na prvom iskustvu menstruacije, prvom seksualnom kontaktu, kontraceptivnim praksama, odnosu prema abortusu, kao i odlukom o rađanju). Poslednja dva poglavlja bave se društvenim statusom materinstva, stavovima ispitanica prema društvenoj „obavezi“ žena da rađaju i iskustvom porođaja.

Teorijski okvir za istraživanje prezentovano u ovoj knjizi činili su Fukoovi (Foucault) radovi o biopolitici i seksualnosti (1990, 1997, 1998, 2009), fenomenološki pristup ženskom telesnom iskustvu Marion Jang (Marion Young) (1990, 1995, 2005), Meril Tua (Meril Toi), Ašer (Ussher) (2005), zasnovan na novoj paradigmi studija telesnosti koja se razvija pod uticajem Merlo-Pontijeve (Merleau Ponty) fenomenologije, tumačenje ženskog tela u kategorijama abjekcije i predsemiotičke artikulacije Julije Kristeve (Julia Kristeva /1989/), kao i opšta feministička kritika društvenog prisvajanja ženske reproduktivnosti i seksualnosti, koja se može naći kod više autora na koje se referira dalje u tekstu, a prvi put je jasno formulisana u danas klasičnom feminističkom delu *Dialectics of Sex* Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone /2003/).

Takođe su korišćeni rezultati relevantnih istraživanja i izvori podataka (pre svega redovna izdanja *Statističkog godišnjaka Republike Srbije*) koji se odnose na područje Srbije i omogućuju kompariranje s rezultatima dobijenim u okviru ovde sprovedenog istraživanja (Blagojević, Hjuson Blagojević, Bobić, Sekulić–Bobić, Tomanović, Kuburović itd.).

OPŠTI TEORIJSKI I METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Od osamdesetih godina prošlog veka primetan je nagli porast interesovanja za proučavanje tela kao društvenog fenomena (Halliburton, 2002). Ovaj trend uticao je na mnoge humanističke istraživačke oblasti, od istorije, preko etnografije i antropologije, do filozofije i studija roda, i omogućio je uključivanje telesnosti kao važne komponente „ljudske situacije“ u društvu u istraživanja vezana za distribuciju moći, marginalnost, građenje identiteta, seksualnost, diskriminaciju itd.

U poslednje dve i po decenije formirana je i obimna feministička literatura s vezi s temom ženske telesnosti i reproduktivnosti (Duden, 1993; Kukla, 2005; Ussher, 2006; Young, 2005; Petersen, 2007; Keefe, 2001; Smart, 1992; Lerner, 2006; Miller, 2010; Bordo, 1995. itd.). Za razliku od tema vezanih za porodicu, gde je feministički pristup integrisan u glavne tokove sociologije, odnosno sociologije porodice, ova oblast (studije ženske telesnosti) još uvek nije značajno prisutna u društvenim naukama, pre svega zato što otvara pitanje telesnosti kao polje istraživanja društva koje nema tradiciju i ne spada u teme od centralnog značaja u tim disciplinama. Njena relevantnost za razumevanje i osvetljavanje socijalnog položaja žena ipak je nesumnjiva. Ona se odnosi na rodne aspekte nivoa društvenog života koji nisu dovoljno vidljivi, koji najvećim delom u uobičajenom značenju „društvenog“;

„političkog“, vezanog za javni život, i nisu svrstani u politička iskustva i prakse, ali to ne znači da su ti nivoi socijalno i politički nevažni.

Partnerski odnosi, telo, seksualnost, reproduktivnost i materinstvo/majčinstvo važne su karike u raspodeli moći, naročito u onom smislu u kome Fuko koristi koncept disperzivne raspodele društvene moći (Foucault, 2000), kojim se omogućuje razumevanje lokalnog manifestovanja moći, perifernih aspekata vlasti, gde se vlast često ne manifestuje kroz zakone već kroz tehnike potčinjavanja, kroz ponašanja pojedinaca i grupa koja su sastavni deo društvene hijerarhije u okvirima u kojima oni imaju svoje sopstvene interese i motive postupanja koji nisu nužno podudarni s interesima vlasti, ali svojim ponašanjem omogućuju njeno funkcionisanje. Fuko to naziva „mrežnim“ širenjem moći kroz koje se ostvaruju i društveno kruženje i proizvodnja znanja. Njegov koncept moći usmeren je na proučavanje konkretnih, kapilarno raširenih, a ne prosto centralnih ili ideološki jasno osmišljenih postupaka potčinjavanja odnosno stvaranja podanika u društvu. U tom procesu formira se i socijalizuje i svaki pojedinac kao subjekat društva u kome stiže odgovarajući stepen moći. Distribucija moći je višesmerna – ona je istovremeno izraz tehnologija dominacije i tehnologija izgradnje sopstva.

Takav koncept moći ne samo da predstavlja opšti teorijski okvir za sagledavanje odnosa strukture i individualne akcije već istovremeno olakšava razumevanje kako se tradicionalni obrasci, navike i norme ponašanja na funkcionalan način ugrađuju u moderne institucije društva kao što su bolnice, škole, preduzeća itd., koje su pak ugrađene u postojeći sistem i mrežu vlasti kao ključni posrednici.

Kada su žene u pitanju, telesno disciplinovanje preobražava se u potčinjavanje tako što se pojedinka odvaja od kontrole sopstvene telesnosti, od znanja o svom telu i artikulacije sopstvenih potreba, ili se na više različitih načina ograničava njena socijalna participacija i koriste telesni resursi na način koji ih čini raspoloživim nezavisno od potreba osobe o kojoj je reč. Tako se formiraju i posebni telesni režimi privajanja i instrumentalizovanja ženskog tela i održavaju trajna ženska vulnerabilnost i *confidence-gap* kroz stigmatu ili čak nasilje.

Kako se i da li se patrijarhat manifestuje u telu žene? Primenom metoda građenja teorije i analizom narativa učesnica intervjua, naše istraživanje daje neke odgovore na ovo pitanje.

Metod građenja teorije (*method of grounded theory, method of emerging theory*)¹ predstavlja jedan od najpoznatijih kvalitativnih metoda u društvenim naukama. U osnovi, on bi se pre mogao označiti kao univerzalan, nego kao specifičan i veoma distinktivan postupak analize kvalitativnih podataka. Ono što ga izdvaja od drugih prepoznatljivih kvalitativnih metoda, poput metoda slučaja i biografskog metoda, jesu pre svega nivo i način analize podataka i vrsta istraživačkih ciljeva, koji su ambiciozniji i imaju veći nivo apstraktnosti u odnosu na većinu kvalitativnih istraživanja, koja su najčešće usmerena na deskriptivne ciljeve. U metodi građenja teorije teorija se stvara postepeno na osnovu podataka.

U primeni MGT istraživanje ne počinje gotovom slikom o celom istraživačkom procesu i postupku. Podrazumeva se da ni teorijski okvir i teorijska struktura analize ne moraju biti na početku jasno i konačno definisani. Zato je ovaj metod pogodan za uočavanje i dalje razrađivanje problema za koje ne postoje potpuno adekvatni teorijski okviri ili ih je potrebno dekonstruisati i preispitati na konkretnim primerima. U našem istraživanju pošli smo od toga da ispitamo prisustvo patrijarhalnog obrasca u telesnom socijalizovanju žena da bismo prikazali kako to stvarno fenomenološki izgleda u iskustvu pojedinki, koliko je patrijarhalni model prisutan, da bismo na osnovu toga eventualno korigovali ideje i modele „prirodnih“ razlika i procesa „prirodnog“ urođnjavanja ženske dece, kasnije devojaka, i na kraju majki unutar društva. Upravo ovi momenti predstavljaju ključne momente naglašene

1 Termin *metod građenja teorije*, a ne utemeljena teorija ili teorija zasnovana na podacima, upotrebljen je kako bi se ukazalo na dinamički karakter stvaranja teorije. Reč je o procesu nastanka teorije posredstvom stalnog upoređivanja, teorijskog uzorkovanja i kodiranja kvalitativnih podataka, pri čemu teorija stvorena tokom istraživanja ne mora nužno biti konačna, te se stoga ne mora govoriti o jednoj nužno gotovoj i dorečenoj (utemeljenoj) teoriji.

naturalizacije ženskog životnog iskustva. Suština ovog metoda sastoji se u sistematskom prikazu postupnog postupka konceptualizovanja empirijski dobijenih podataka, uz njihovo kontinuirano međusobno poređenje tokom celog istraživanja i fleksibilno korišćenje teorijskog okvira. S druge strane, izvori podataka i tehnike terenskog rada u ovom metodu poklapaju se s ostalim kvalitativnim istraživanjima. Tako je u ovom istraživanju korišćen metod dubinskog intervjua.

Poreklo ovog metoda vezuje se za istraživanje Anzelma Štrausa (Anselm Strauss) i Barnija Glejzera (Barney Glaser) (*Awareness of Dying*, Glaser & Strauss, 2005. /1965/) o interakciji između umirućih pacijenata i medicinskog osoblja u šest bolnica na području zaliva San Franciska. Istraživanje je pokazalo veliku razliku između načina kako se medicinsko osoblje odnosilo prema umirućima i načina kako su umirući doživljavali sami sebe. Naime, od njih se uglavnom prikrivalo da se nalaze na pragu smrti i njihovo stanje je ublažavano i prećutkivano, dok su pacijenti koji su bili na samrti zapravo veoma dobro osećali da im se bliži kraj i u svojim pokušajima da o tome govore nailazili bi na zid ćutanja i na potpunu izolaciju, odbacivanje sopstvenog iskustva i nemogućnost da ga izraze i podele s drugima. Metod građenja teorije u ovom slučaju nastao je iz pokušaja da se utvrdi postupak na osnovu kog se iskustva umirućih ljudi mogu inkorporirati u sistem objektivnog znanja. Ovo istraživanje, međutim, bilo je veoma značajno iz više razloga. Ono je, pre svega, u kvalitativna istraživanja uvelo proučavanje svesti / stanja svesti, ali i telesnih iskustava odnosno fenomenoloških situacija kao objektivnih indikatora, doprinevši temeljnijem sagledavanju fenomena smrti i umiranja i definisanju nekih faza u tom procesu koje prethodno nisu bile uočene i kritičkom preispitivanju medikalizacije procesa umiranja, proizvevši istovremeno „zbir koncepata koji su postali deo intelektualnog kanona, prouzrokovavši promene u načinima kako su umirući pacijenti obavestavani o prognozama svojih bolesti“ (Timmermans, 2010: 20). Na taj način, oni su otvorili važan istraživački prostor kako za akciona istraživanja tako i za preispitivanje teorijskih okvira koji su se pokazali neadekvatni za

analizu pojedinih fenomena. Upravo zato je ovaj metod toliko važan u feminističkim studijama i istraživanjima. Naime, feministički pristup bitno revidira i dekonstruiše *mainstream* pristupe rodnim pitanjima. Štraus i Glejzer istovremeno su napravili metodološki „manifest“ svog istraživačkog postupka, standardizujući ga analogno tada prevladavajućim kvantitativnim istraživanjima, ali u kategorijama kvalitativne analize, izvora podataka i postupaka uzorkovanja, objavivši dve godine nakon knjige *Svesnost umiranja* kapitalno delo *The Discovery of Grounded Theory* (Glaser & Strauss, 1967), u kome su definisani osnovni principi ovog metoda. Njegova razrada, s različitim varijacijama, doživela je kulminaciju osamdesetih godina XX veka. Sledstveno tome, postoje nekoliko metoda građenja teorije i obilje tekstova koji sadrže međusobne kritike i neslaganja oko pojedinih principa, u šta, zbog ciljeva ovog teksta, nećemo detaljnije ulaziti.

Međutim, razmimoilaženja ne bi trebalo shvatiti kao nedostatak u elaboriranju i izgradnji samog metoda, već više kao njegove varijacije, budući da MGT zapravo predstavlja kognitivnu heuristiku koja se razlikuje od slučaja do slučaja – njena suština jeste da nas vodi od empirijskih, do teorijskih pojmova i nazad, učeći nas kako da ih uspešno povezuje, a ne da se definišu fiksiran način i postupak tog povezivanja, koji bi važili univerzalno.

Međutim, svim pristupima zajedničko je da metod građenja teorije predstavljaju kao multivarijantni nestatistički set procedura, napravljen s ciljem da omogući razvijanje teorije, te kao metod koji ima eksplanatorne, a ne tek deskriptivne funkcije. U suštini, praktična uputstva za proceduralno primenjivanje građenja teorije u istraživanju nejasno su i nedovoljno precizno formulisana i pre je reč o otvorenom nizu procedura za teorijsko mišljenje o tekstualnom i iskustvenom materijalu koje se moraju primeniti na kreativan, a ne na tehnički način.

Važno je uočiti da se poreklo ovog metoda ne nalazi u objektivističkoj i scijentističkoj teorijskoj orijentaciji, već u konstruktivističkoj i simboličko-interakcionoj. Osnovne postavke simboličkog interakcionizma zasnivaju se na pristupu unutar kog se polazi od toga da

se ljudsko delovanje bazira na *značenjima* koja im ljudi pripisuju, da se značenja formiraju u *društvenim interakcijama*, i da počivaju na interpretacijama ili tumačenjima tih interakcija. Sledstveno tome, ovaj metod ima za cilj da otkrije setove značenja koje ljudi pripisuju nekim fenomenima, te kako socijalne interakcije utiču na njih ili se pod njihovim uticajem oblikuju. Zato je važno, u prezentovanju podataka, sačuvati u što većoj meri originalne izraze i narativni tok ispitanika koji su učestvovali u istraživanju.

Ova interakcionistička polazišta inkorporirana su u pet osnovnih načela, a istovremeno i postupaka na kojima metod građenja teorije počiva. *Prvi princip* odnosi se na primarnost jezika u sagledavanju istraživačkih fenomena – istraživački problem je suštinski definisan kao diskurzivni problem. *Drugo načelo* jeste da u okviru ovog metoda originalne reči i izrazi ispitanika dobijaju vrednost indikatora čije referentne vrednosti nisu u početku sasvim definisane, već se grade tokom samog istraživanja. Odnos između indikatora i teorijskog okvira promenljiv je i zahteva stalna poređenja i serije modifikacija tokom celokupnog trajanja istraživanja. *Treći princip* je da se kategorije, pomoću kojih se indikatori grupišu, formiraju u odnosu na teorijski okvir istraživanja, mada je razmena između teorijskog i empirijskog nivoa stalna tokom istraživanja. *Četvrto načelo* jeste da teorije definišu odnose između kategorija i njihovih varijabilnih vrednosti. I poslednje, ovaj metod često uključuje traženje ključne kategorije (ili njene varijabilne vrednosti) koja je centralna za eksplikaciju teorije. Ključna varijabla mora biti utemeljena u materijalu koji se analizira i bira se na osnovu toga što se pokazala najeksplicitnija tokom analize ili se može izabrati iz proceduralnih ili čak iz čisto estetskih ili retoričkih razloga. Tri ključne kategorije u našem istraživanju, dobijene primenom tzv. otvorenog i aksijalnog kodiranja na građi, jesu: *urodnjavanje kroz gubitak kontrole i kontakta sa sopstvenim telom putem stigme, šizme i nasilja*. Istovremeno, gubitak kontakta sa svojim telom *dešava se hibridnim spajanjem tradicionalnih i modernih životnih stilova i načina života*. Na primer, korišćenje abortusa, koji predstavlja čin nasilja

nad sopstvenim telom, prouzrokovan gubljenjem kontakta i kontrole nad svojim telom (naročito kada se primenjuje kao metod kontracepcije), hibridni je spoj patrijarhalne seksualne kulture i moderne medicinske tehnologije. Ili, akušersko nasilje nad ženama tokom porođaja predstavlja hibridni spoj tradicijski nasleđene mizoginije i sasvim modernih medicinskih praksi.

Krajnji cilj istraživanja bio je da prikaže *faktičke postupke* socijalnog urođnjavanja kroz telesne prakse koristeći pritom, u najširem smislu, više teorijskih okvira koji se mogu uklopiti u pomenutu paradigmatu *politika telesnosti* ili *telesnih režima*.

Istraživanje je napravljeno kombinacijom *snow-balla* i namernanog uzorka od 30 žena različitog uzrasta i stepena obrazovanja. Sve ispitanice bile su majke. Među njima dve trećine (20) su u braku, četiri (4) žive u vanbračnoj zajednici s partnerom, tri (3) su razvedene.

Trinaest (13) žena završile su srednju školu, jedanaest (11) visoku ili višu a šest (6) osnovnu. Ispitanice obično žive u nuklearnoj porodici sa suprugom i decom, a samohrane majke s decom ili s decom i svojim roditeljima. Starije ispitanice žive s muževima, dok su se deca osamostalila. Nijedna od njih ne živi u proširenoj porodici sa svojom decom i njihovim porodicama. U uzorku je bila samo jedna ispitanica koja živi u proširenoj porodici s mužem, detetom, svekrom, svekrvom i deverom. U proseku, ispitanice su rađale prvo dete s 25 godina, a najviše njih rodilo je prvo dete kada su imale 24 godine. To je nešto niži prosek u odnosu na zemlje EU (28–29). Ispitanica koja je najranije rodila prvo dete imala je tada 18 godina, a ona koja je najkasnije rodila prvo dete imala je tada 39 godina. To je istovremeno i najkasnija trudnoća uopšte među ispitanicama, bez obzira na broj dece. Prosečno, ispitanice imaju 1,5 dete odnosno najviše njih (16) po jedno. U odnosu na stopu fertiliteta u zemljama EU, to je blizu najniže stope (1,3). U uzorku nije bilo ispitanica s velikim brojem dece. Samo jedna imala je troje dece.

Slika o materijalnom standardu ispitanica dobijena je njihovom subjektivnom procenom i ne predstavlja objektivni pokazatelj. Naime,

dok su neke navodile da imaju dobar standard i s platom od 20.000 din, neke su smatrale da imaju loš standard i pored plate od 50.000. Većina ima prosečna primanja (u odnosu na prosek u Srbiji) u porodicama unutar kojih muževi privređuju češće od žena, što ukazuje na još uvek dominantan obrazac muškarca kao hranitelja porodice. Četrnaest (14) ispitanica je zaposleno, privremeno ili stalno, s tim što je više njih navelo da radi „na crno“ ili da je posao pomoću kojeg trenutno privređuju kratkoročan i nesiguran. Veoma mali broj (3) izjasnio se da ima stabilan i dobro plaćen posao. Šesnaest (16) ispitanica je nezaposleno. Pomoć roditelja (penzija) često se navodi kao dodatni izvor pomoći, a samohrane majke po pravilu računaju na značajnu pomoć svojih roditelja, kako materijalnu, tako i pomoć oko čuvanja deteta. Čak 11 ispitanica smatra da je njihov životni standard opao u razdoblju od rođenja prvog deteta do danas, odnosno, da je sve teže i teže živeti porodično u Srbiji. Sve ispitanice trenutno žive ili rade u Beogradu.

U obradi i prezentovanju podataka izdvojene su četiri životne priče koje predstavljaju četiri različita i istovremeno četiri glavna uočena obrasca reproduktivne i seksualne socijalizacije žena.

Prvi od njih predstavlja „patrijarhalni obrazac siromaštva i marginalnosti“. Reč je o životnoj priči osobe sa završenom osnovnom školom, koja je odrastala u patrijarhalnoj sredini, ali i u uslovima siromaštva i društvene diskriminacije. Ovde imamo naglašeno ukrštanje više faktora koji kumulativno utiču na patrijarhalne rodne modele socijalizacije, kao i na različite vidove podvlašćivanja. U ovom slučaju ukrštaju se rodna, klasna, obrazovna i etnička marginalizacija. Ovu osobu smo nazvali Asja.

Druga priča ilustruje model „patrijarhalnog obrasca kao neželjene sudbine i potrage za autentičnim ženskim identitetom“. Odrastanje ove osobe odvijalo se u znaku stigme i krivice spram sopstvene telesnosti, sa svešću da je bolje biti muško nego žensko. U ovom obrascu ne postoje adekvatne mogućnosti za socijalnu artikulaciju potreba koje izlaze izvan patrijarhalnog koda, ali istovremeno osoba intenzivno traži nove i alternativne načine potvrde i izražavanja sopstvene ličnosti

i subjektiviteta. Unutar ovog obrasca potraga za sopstvenim identitetom i iskušavanje svoje telesnosti odvijaju se u „mističnom“ kodu restrukturisanja patrijarhalnog koda koji se zapravo ne napušta, mada osoba nije njime zadovoljna i znatno trpi njegova ograničenja. Karakterišu ga: patrijarhalno i polupatrijarhalno okruženje ispitanice, nedostatak drugačijih socijalnih mogućnosti ili njihovo neprihvatanje; nezadovoljstvo klasičnim patrijarhalnim životom, traženje novih mogućnosti; znatna zastupljenost iracionalnog u doživljavanju, objašnjavanju i u građenju životnih prelaza koji su proučavani u istraživanju (zbog toga se ovaj obrazac može nazvati i „mistični patrijarhalni obrazac“); nezadovoljstvo partnerskim odnosima za koje ne postoji jasna artikulacija, mistifikacija ženstvenosti, žrtveni mikromatrijarhat (Blagojević, 1997); odnos prema telesnosti koji uključuje gubitak kontrole nad sopstvenom telesnošću. U ovom slučaju predstavljena je životna priča osobe sa završenom srednjom školom, srednjeg imovinskog stanja, koja je odrastala u urbanoj sredini. Dali smo joj ime Jelena.

Treća priča predstavlja „nesamostalni 'emancipovani' obrazac“. Karakterišu ga: ekonomska nesamostalnost osobe; važnost obrazovanja u životnim strategijama i iskustvima; naglašeno aktivno odlučivanje o svom životu i preuzimanje odgovornosti za sopstvene izbore; racionalna kritička svest; politička svest o važnosti ostvarenja pune ravnopravnosti žena; odsustvo samožrtvujućeg obrasca; otvorenost za prekoračenje patrijarhalnog moralnog koda i normi ponašanja; netradicionalan i nepatrijarhalan izbor životnih strategija ali istovremeno ograničavajuća ekonomska nesamostalnost odnosno nezaposlenost. Izabrana je priča visokoobrazovane osobe koja živi s detetom, nije razvedena od partnera, ali ne žive zajedno. Ona ekonomski zavisi od svojih roditelja i partnera. Sama povremeno obavlja honorarne poslove. Ovu osobu smo nazvali Iva.

Četvrtu priču čini „mešoviti moderno-patrijarhalni obrazac“. Anastasja je visokoobrazovana osoba koja je odrastala u seoskoj sredini, u dobrostojećoj porodici. Udata je i ima dva deteta, a živi u zajednici s decom i mužem koji je poslovno uspešan. Ona ima pozitivnu

identifikaciju s patrijarhalnim ženskim stereotipom (ženstvenost, ali i moderan model uspješne žene, majčinstvo kao ispunjenje svrhe života, društveni status i blagostanje kao preduslovi kvalitetnog života, vrednosni sistem u skladu s kojim muškarci treba da štite i podržavaju žene i da budu glavni hranitelji porodice).

Reč je o međusobno veoma različitim osobama – one su jedino približnog uzrasta², a različite etničke pripadnosti, obrazovanja, ekonomskog statusa. Njihov diskurs, način samoprezentovanja njihovog života takođe je različit. Dok Asja patrijarhalne odnose doživljava i o njima priča s prirodnim podrazumevanjem, ne dovodeći ih u pitanje, Jelena nema taj podrazumevajući odnos, ali zapravo pokušava da nađe i artikulise svoje autentično mesto unutar tog obrasca, a ne njegovim menjanjem. Njena vizura je naglašeno emocionalna i usmerena na problem artikulacije i uvažavanja osećanja žena kao nedostajuće karike u patrijarhalnom sistemu vrednosti. Iva jasno odbacuje patrijarhat, nije opterećena emocijama, ali jeste ekonomskom nesamostalnošću. Njen emancipovano-feministički odnos prema životu i sposobnost da odbaci patrijarhalne norme bitno zavise od ekonomske podrške roditelja i partnera. Anastasja pak svoje životne strategije artikulise kroz patrijarhalni vrednosni sistem, ali faktički ona živi život moderne poslovne žene započinjući sopstveni preduzetnički posao, nastojeći da iskoristi prednosti i jednog i drugog vrednosnog sistema. U sva četiri slučaja uloga muškog partnera izuzetno je važna za ostvarenje bar neke od ključnih komponenata životnih strategija ispitanica. Kod Asje, to je uverenje da svaka žena mora da ima muža, mada su realno odnosi s majkom i ženske mreže odnosa ključne za opstanak porodice. U Jeleninom slučaju, reč je o emocionalnoj zavisnosti od partnera odnosno o potrebi za emocionalnim ispunjenjem u životu, mada ona nije zadovoljna podrškom koju dobija u svojim partnerstvima niti ekonomski bitno zavisi od svog partnera. Iva delimično ekonomski zavisi od partnera i saraduje

2 U ovom istraživanju uzrast se nije pokazao kao bitan faktor razlika među ispitanicama. Kao mnogo važniji faktori pokazali su se obrazovanje, način socijalizacije u primarnoj (roditeljskoj) porodici i materijalni status.

s njim kao ocem svog deteta, a Anastasja se bitno oslanja na svog muža kao hranitelja porodice i kao izvor sigurnosti i podrške. Analiza njihovih priča ukazuje na to da je pitanje partnerstva ključno za razumevanje kako dinamike održavanja, tako i menjanja patrijarhata u mikro društvenim odnosima, mada problemi partnerstva nisu bili pokriveni ovim istraživanjem, budući da je ono bilo usmereno na telesnost. Međutim, evidentno je da su svi životni prelazi koji su obrađeni bitno određeni kvalitetom partnerstva i nekom od ključnih muških figura koje namerano ili nenamerno posreduju u izgradnji ženskog identiteta ispitanica. Podrška muške figure (ili odsustvo podrške) u tom smislu jedan je od naglašeno distinktivnih faktora u procesu socijalizacije ispitanica. Step obrazovanosti i materijalni standard pokazuju se kao takođe veoma distinktivni pokazatelji. Način prezentovanja priča organizovan je u klasterima. Svako poglavlje obrađuje neki od životnih prelaza. U okviru poglavlja posebno su predstavljeni i naglašeni delovi životnih priča četiri izabrane ispitanice, koji odgovaraju životnom prelazu i fazi života koja se obrađuje u tom poglavlju. U celini, ove četiri priče predstavljaju četiri različita modela socijalizacije. Ostali delovi poglavlja sadrže zbirne podatke i izvode iz intervjua s ostalim ispitanicama.

Komparativni prikaz ovih priča, koji je dat na kraju, čini vidljivim:

1. Razlike u životnim strategijama ispitanica i njihovom odnosu prema sopstvenom telu, koje su direktno povezane s razlikama u stepenu obrazovanja, materijalnoj situiranosti, više ili manje patrijarhalnim ili modernim okvirom odrastanja u primarnoj porodici i zahtevima socijalnog okruženja.
2. Takođe, vide se zajednički problemi, učešće u zajedničkim rod-nim režimima, koji prosecaju razlike između žena na osnovu obrazovanja, slojne pripadnosti i sl., određujući „zajedničko mesto“ ženskog iskustva u Srbiji danas.
3. Na trećem mestu, uočava se važnost individualnog pristupa, individualnih izbora i reakcija, načina rešavanja problema, koji jedni u odnosu na druge predstavljaju realne fenomenološke situacije u kojima se odvija život ispitanica.

U prezentovanju priča sačuvan je originalan način izražavanja is-pitanica. Na kraju ovog poglavlja date su njihove „lične karte“, onako kako su se predstavile.

ASJA – patrijarhalni obrazac siromaštva i mar-ginalnosti

(osnovna škola, majka bez osnovne škole, otac srednja škola, 10 sestara, udata, loš materijalni standard, i ona i muž zaposleni na crno, poslovi čistačice, troje dece, nije religio-zna, godine rađanja prvog deteta – 18)

Rođena sam 1968. godine. Normalno, živim s mužem, kako bih drugačije živela... Živim u nevenča-nom braku. Završila sam osnovnu školu. Moja majka se rodila za vreme Drugog svetskog rata i zato nika-da nije završila nikakvu školu. Tata je završio osnov-nu školu, a posle i srednju. On je radio na nekoj pod-mornici. Rođen je isto na početku rata, 1941. godine. Tako da ti to ja ništa ne znam kako je nekad bilo...

Živi se teško. Teško je živeti. Loše, baš loše. Muž i ja imamo plate, oboje, ali smo zaposleni bez ugo-vora, i on i ja, siva ekonomija. U porodici je nas petoro, imam tri devojčice. Jeca je 1986. Ova je 1989. A ova mala, ona sada ima 16 godina. Čekaj da izračunam. Pobrkala sam koje je godište. Kada sam rodila prvu ćerku, imala sam 18 godina. Drugu, 22. Treću, 29. Non-stop sam radila, i s prvim i s dru-gim i s trećim detetom. Sve vreme neformalne po-slove, uglavnom čistačice. Ne mogu da kažem da nam je ikada bilo stvarno bolje. Možda s prvim detetom. A kada su došla druga deca, ove dve, onda je postalo malo klimavo. Nisam religiozna i nemam nikakav stav prema tome. Uopšte ne razmišljam o religiji.

JELENA – *mistični patrijarhalni obrazac*

(srednja stručna sprema, alternativno doškolovavanje za psihoterapeuta, majka srednja stručna sprema, otac-visoka, ima mlađeg brata i sestru, živi u kohabitaciji sa partnerom koji je otac njenog drugog deteta, materijalni standard srednji, honorarni posao čuvanja dece u dobrostojećim porodicama stranaca, nije religiozna; godine rađanja prvog deteta – 20)

Rođena sam 1964. i odrastala sam u porodici s roditeljima, mlađim bratom i mlađom sestrom. Završila sam srednju školu i dodatnu obuku za psihoterapeuta. Moja majka ima srednju stručnu sprema, a otac visoku. Majka je vaspitavana u strogom katoličkom duhu, i mada kasnije nikada nije govorila da je religiozna, mislim da je to ostavilo veliki uticaj i na nju i na način kako je nas vaspitavala. Živim u nevenčanoj zajednici s mužem i sinom. Naš materijalni status je dobar. Sin privređuje za sebe, muž zarađuje rentiranjem stana, a ja obavljam honorarne poslove čuvajući decu. Ćerku sam rodila kada sam imala 20 godina, a sina s 25 godina. Nisam religiozna.

IVA – *nesamostalni 'emancipovani' obrazac*

(neformalno razvedena, visoka stručna sprema, majka i otac visoka stručna sprema, ima sestru, živi u svom stanu s detetom, radi honorarne visokostručne poslove i roditelji joj pomažu, a muž plaća alimentaciju, materijalni standard srednji, godine rađanja deteta – 39)

Rođena sam 1970. godine. Formalno sam udata, ali zapravo više ne živim s partnerom. Tako da bih rekla da sam razvedena, ali... jbg... još nemam taj papir. Moja bračna klasifikacija je najrealnije *it's complicated*. Završila sam fakultet, kasnije sam upisala postdiplomski

studij koji sam napustila. Moja majka je takođe visokoobrazovana, kao i otac. Nisam religiozna.

Što se mog materijalnog standarda tiče, takođe je komplikovano. Ja sam praktično izdržavano lice. Živim od nekakvih honorara, ali to uopšte nije dovoljno, dosta mi pomažu roditelji. Što se deteta tiče, pomaže i otac deteta, tako da živim, ali to nije novac koji uspevam da zaradim. Partner plaća obdanište, garderobu nabavljam detetu preko drugarica, to je sve *second-hand*, roditelji mi kupuju hranu, ja uglavnom pokrijem račune. Kako obavljam honorarne poslove, moja primanja znatno variraju. Imam svoj stan tako da je to već neka bolja situacija.

Živim sa svojom ćerkom. Kada sam ostala u drugom stanju, imala sam 38 godina, to je bilo 2009. godine. U to vreme, moj partner i ja povremeno smo živeli zajedno, ali više nismo nego što jesmo, dešavali su se konflikti, pa smo se razišli. Koliko se sećam, u toku cele trudnoće stalno me je nervirao, tako da sam ga izbacila iz stana. Živela sam sama i radila sam. Posle su me otpustili zajedno s još dve žene... Nakon što sam se vratila s porodiljskog, moj direktor je otpustio nas tri žene koje smo se vratile s porodiljskog odsustva. Ja sam htela i da ga tužim ali ove dve druge žene nisu htele... Diskriminacija majki... U međuvremenu sam bila na jednom razgovoru za posao, a posle saznala da je poslodavac rekao: „Pa ne možemo nju da primimo, ona je majka!“ Ali ljudi to prihvataju kao normalno, to stvarno njima tako izgleda. Diskriminaciju majke će malo ko da ukapira osim feministkinja.

Posle sam našla posao u drugoj nevladinoj organizaciji. Tu sam ostala godinu dana i nisu mi posle produžili ugovor zato što ne poštujem baš mnogo

autoritet, govorim ono što mislim a to je malo ko spreman da toleriše.

ANASTASJA – *mešoviti moderno-patrijarhalni obrazac*

(visoka stručna sprema, majka srednja, otac visoka stručna sprema, ima starijeg brata, udata, živi u iznajmljenom komfornom stanu s mužem i dvoje dece, nezaposlena, pokušava da pokrene sopstveni biznis, muž dobro zarađuje, hranitelj porodice, dobar materijalni standard, godine rođenja prvog deteta – 35)

Rođena sam 1976. godine. Završila sam fakultet, menadžment. Moja majka ima srednju stručnu spremu, otac visoku. Udata sam za muža kog veoma volim, imam dvoje dece. Nas četvoro živimo u komfornom iznajmljenom stanju. Odrastala sam u manjoj sredini, s bratom. Trenutno nisam zaposlena, pokušavam da pokrenem sopstveni posao. S obzirom na to da sam izgubila prvu bebu, bila sam na bolovanju 9 meseci, i onda posle još 3 meseca na porođiljskom, i onda sam se vratila na posao i radila 3 meseca. Tada su mi ponudili da radim drugi posao, ali za manju platu. Trebalo je tih dana da diplomiram i bila sam ponižena, jer mi nisu ponudili više mesto nego niže. Istovremeno sam znala da hoću što pre da ostanem u drugom stanju zato što sam izgubila bebu. To su znali i oni, pa sam se osetila povređena i s ljudske strane. S poslovne strane, radila sam mnogo projekata i smatrala sam da puno više vredim nego što mi oni nude. S obzirom na to da menadžment pravi takve transformacije i da bukvalno kalkulišu s ljudima, to je za njih bilo normalno. Nisam to htela da prihvatim i dala sam otkaz. Ja sam jedna od onih osoba koje vole

da se posvete onome što rade. Veoma sam posvećena svojoj porodici i to zahteva dosta vremena. A volim i sebe, a to znači da volim neke svoje aktivnosti. Tako da, što se mene tiče, dvoje dece je dovoljno. Ako se slučajno desi, naravno da ću da rodim, ali ću gledati da to ne prepustim slučaju zato što smatram da za dvoje dece možemo da obezbedimo sve što smatramo da je potrebno, a za više nisam sigurna.

Mislim da sam sad mnogo ispunjenija nego pre. Da nisam postala majka, ne znam šta bih. Mislim da bih poludela.

Uz izvode iz životnih priča i tabelarni prikaz delova rezultata dobijenih analizom intervjua, tekst sadrži i fotografije s javnih skupova i demonstracija ženskih organizacija, kao i organizacija koje materinstvo promovišu kao deo nacionalističkog političkog programa. Takođe, priložene su i fotografije koje vizuelno predstavljaju životni ciklus žena. To su originalne fotografije žena kad su bile deca kombinovane s fotografijama istih žena sa njihovom decom, dakle, kao majki. Zbog obezbeđivanja anonimnosti ispitanica koje su učestvovalе u istraživanju, nisu korišćene njihove fotografije, već fotografije drugih žena koje su na ovaj način podržale istraživanje prezentovano u ovoj knjizi.

Ana

KONSTRUISANJE RODA – POSTAJANJE DEVOJČICOM

ASJA – *patrijarhalni obrazac siromaštva i marginalnosti*

(velika porodica, veoma strog i dominantan otac, ulivanje straha kao metod vaspitanja, naglašena kontrola i nadzor ženske dece, distinktivno rodno vaspitanje za muške i ženske uloge, važnost muškog potomka, teme vezane za seksualnost su tabu, s 15-16 godina tretirali su je kao odraslu i morala je da počne da radi i da planira udaju)

Moja majka je rađala mnogo dece. Sada nas ima 11, a bilo nas je tada, kad sam ja bila mala, možda 5-6. Mi sestre igrale smo se zajedno, nismo imale drugo društvo, sem ispred kuće, normalno, tu gde su komšije, ali uvek smo bile zajedno, nikad odvojene. Najviše sam volela da se igram klikera... Nisam imala braću, ali igrala sam se i s dečacima. Kad bi čovek svega toga mogao i da se seti... Najviše je bilo žmurke, pa klikera... Mi nismo imale lutkice. S dečacima nije bilo nepristojnih igara, nismo to smele da imamo ni u glavi... Moj otac je bio veoma strog, a i majka – taman posla da se igram „mame i tate“ ili nešto slično s dečacima... Takve igre u našoj sredini nisu ni postojale. Nismo ništa smele da radimo a da oni to ne znaju, ili, recimo, da odemo da

se igramo s nekom decom, a da oni to ne znaju... Vaspi-
tavali su nas tako da ne smeš da izlaziš kasno, ne smeš
da se družiš sa svakim, ne smeš da pipaš ovo, ne smeš
da pipaš ono, ne smeš na ulicu, ne smeš da razgova-
raš sa svakim. Znači, sve je to bilo normalno da se ne
sme. Osam sati uveče – kući, spavanje. Nema izlaza-
ka do ponoći, pa ni do 10, kao sad ova deca što izlaze.
Devojčice nisu smele drugačije da se ponašaju, mora-
le su da slušaju tatu, mamu i da budu fine. Da su čiste,
da sklanjaju, spremaju, da pomognu mami. To je bilo
obavezno. Sada više toga nema. Ali ja sam bila anti-
hrist, mene kuća uopšte nije interesovala. (smeh) Mene
je interesovalo društvo, da izađem napolje, ulica me
je interesovala. Cigara, eto tako, da zapalim cigaru, da
uzmem krišom od tate i da izađem i pušim. Kad vidim
nekog, sakrijem se, gurnem cigaru u džep i onda neki
put izgorim jaknu... Eto, to je bio moj život. (smeh)
U dobi kada sam imala 16 godina već sam radila preko
omladinske zadruge, kao i moje sestre. Morala sam da
donesem kući platu, da dam tati, mami i da zaradim da
imam za sebe. Jednostavno, bilo je takvo vreme da smo
svi morali da radimo. Jedino je tata imao stalan posao,
mama i mi ne. Nije bilo izuzetka.

JELENA – mistični patrijarhalni obrazac

*(porodica s muškom i ženskom decom, važnost muškog
deteta, svest o tome da je bolje biti dečak, želja da se bude
dečak, opterećenje svojim /ženskim/ polom, roditelj(i) ne
podržavaju urođnjavanje u detinjstvu, potcenjujući 'ženske'
igre, žensku odeću, teme vezane za seksualnost su tabu, veli-
ki deo svakodnevnog života odraslih ljudi obavijen je miste-
rijom, 'ženskost' je ograničavajuća, stigmatizovana i tajan-
stvena, žrtveni mikromatrijarhat)*

Ja imam mlađeg brata, tako da sam još kao veoma mala shvatila da postoje razlike između dečaka i devojčica. Htela sam da budem dečak. Više mi se to dopadalo, jer dečaci mogu da rade ovo i ono, slobodniji su. U detinjstvu sam baš žalila što sam devojčica. Ne mogu da kažem da mi je bilo baš opterećenje, ali bilo je malo degradirajuće biti devojčica. U suštini, brat i ja smo veoma slično vaspitavani, oboje kao dečaci. Tek kasnije sam uočila da nisam imala nijednu lutku. Glavne igračke su mi bile kockice i konstruktivne igračke. Stvarno sam volela time da se igram, ali ne mogu da znam da li bih volela i lutke kad ih nisam ni imala... U mom detinjstvu to su bile nekako manje vredne igračke. Sećam se da sam kao mala videla kod drugarice jednu veliku italijansku lutku. Bile su to one grozne velike lutke što sede na krevetu i samo trepću očima. Oduševila sam se i tražila od mame da mi kupi jednu takvu lutku. Zgrozila se na to, na samu ideju da mi kupi tu beskorisnu igračku što samo sedi na krevetu. Od ostalih igračaka, ni bratu ni meni nije bilo interesantno oružje, već igračke s kojima može nešto da se pravi, da se konstruiše. To volim i danas... Obično sam bila u pantalonama, to je bilo nekako praktičnije, kao što je i sve u mom detinjstvu bilo organizovano da bude praktično, nekako dečački. Nosila sam dobre šorceve, haljine ne nosim čak ni danas, a nosila sam i suknje i farmerice. Sestra i ja smo se neki put igrale igara sa svlačenjem, ali to nismo smele nikome da kažemo. Kao dete, imala sam zacrtano da neću imati decu. Kanije, u pubertetu, to se promenilo. Kako je moja mama bila malo gruba prema meni, imala sam ideju da ću biti bolji roditelj nego što je ona bila meni. I to je posle tako i bilo. (smeh) Mislim da mojim

roditeljima nije bilo bitno da imaju muško dete, štaviše, moj brat je pored nas dve prilično loše prolazio. Dobi-
jao je sve batine koje je trebalo dobiti. (smeh) U detinj-
stvu nisam uopšte bila svesna odakle dolaze deca i to
mi je veoma dugo bila tabu tema, nisam smela ni da
pričam o tome, niti da zapitkujem. Zнала sam samo da
je to nešto mistično o čemu se ne sme pričati... Uopšte,
u mom detinjstvu sve je bilo puno tajni, bilo je puno
tabu tema, sve je trebalo da otkrivam sama, a nisam
znala kako. Nisam znala ni da li je dozvoljeno. Bio je
to baš neprijatan, mračan period mog života. (smeh)

ANASTASJA – *mešoviti moderno-patrijarhalni
obrazac*

*(pozitivna ženska identifikacija, naglašeno ženski identi-
tet i preferiranje ženskih uloga i izgleda, majčinstvo, društve-
ni status i blagostanje kao ostvarenje svrhe života, vrednosni
sistem u skladu s kojim muškarci treba da štite i podržavaju
žene i da budu glavni hranitelji porodice)*

Oduvek mi se više sviđalo što sam devoјčica –
dečaci nisu toliko lepi, to mi je ostalo od detinjstva.
Moje omiljene igračke bile su lutke i lakovi za nokte.
Spoljašnjost mi je uvek bila veoma važna – da sam
lepo obučena, da sam doterana, da mirišem, da uvek
imam nešto drugačije od ostale dece. Mama je uvek
morala nešto da šije. Ona se stalno sređivala i mislim
da sam to nasledila od nje.

Najviše sam se igrala s dečacima zato što je bilo 9
dečaka u mojoj ulici, a ja sam bila jedina devoјčica.
I sad se bolje razumem s muškarcima nego sa ženama.
Igrali smo se žmurke, pa loptom... Oni igraju fudbal, pa
meni malo daju loptu. Često sam plakala što brat neće
da me vodi sa sobom kad izlazi. On je bio 4-5 godina

stariji od mene i trebalo je da pazi na mene. Moj pokojni deda je veoma želeo da se rodim kao žensko dete.

Ja sam uvek svugde išla s mamom (kod frizera, u kupovinu, kod prijateljica). Tata je puno putovao i često je vodio mamu na ta putovanja, a brat je više bio kod babe i dede. On i ja smo sve uvek podjednako dobijali, niko od nas nije bio oštećen.

Kad sam bila mala, znala sam da se deca rađaju tako što nekako poraste stomak, ali nisam znala kako se to desi. Uopšte ne mogu da se setim kad sam počela o tome da razmišljam, možda kad smo se igrali doktora... Neko je rekao da se tako prave bebe, da tata dođe kod mame i da nastane beba. Nisam imala svest o tome kako se to radi dok nisam učila u školi.

IVA – nesamostalni 'emancipovani' obrazac

(egalitarna primarna porodica, liberalan podržavajući otac, pozitivna identifikacija sa ženskim polom, majka i baka kao uzori, delikatan odnos prema ženskoj deci, moderno vaspitanje, realno razumevanje seksualnosti i reproduktivnosti u skladu s uzrastom, naglasak na obrazovanju, razmišljanju i kasnije na razvoju političke svesti o važnosti emancipacije žena, vaspitanje za uvažavanje i iskazivanje sopstvenih potreba, odsustvo žrtvujućeg i samožrtvujućeg ženskog obrasca u porodici)

Odrasla sam u porodici u kojoj je otac veoma poštovao činjenicu da sam devojčica, što se odnosilo i na moju sestru. Od njega ni u jednom trenutku nisam osetila diskriminaciju. Tek kasnije, čitajući literaturu i razmišljajući, postala sam svesna kako su sve žene diskriminisane. Više sam u to ušla proučavajući feminizam i sad se pitam da li je to zbog toga što sam imala otpor da to vidim... Prirodno je da ne želiš da se stavljaš u poziciju nekoga ko je diskriminisan,

to su neki drugi... Međutim, u detinjstvu sam se osećala potpuno ravnopravno s dečacima. Zнала sam da sam devojčica po tome što mi je majka povremeno oblačila suknju, ali tome nisam pridavala naročit značaj. U mojoj porodici otac nikada nije govorio majci ni nama „ženska glavo“ ili nešto slično. On je odrastao u porodici s majkom i sestrom i imao je malo zent od te sestre, ona je bila malo bolji đak od njega. Moj otac je naučio da žene ne treba potcenjivati i mislim da je to bila dobra situacija za mene. Majka je uvek ukazivala na stvari koje su joj smetale u braku. Moji roditelji su se razveli. Ne samo moja majka već i moja baka, kao i prabaka, bile su primeri jakih žena. Moja majka nije dozvoljavala ni u jednom trenutku da je neko stavlja niže od sebe. Dakle, odrastala sam sa svešću da ne treba i da ne želim da trpim diskriminaciju. Zbog toga kasnije u životu nisam ulazila u situacije i u partnerstva u kojima bih bila diskriminisana, već sam odmah prekidala takav odnos. U detinjstvu sam se družila i s dečacima i s devojčicama, ko je već bio u komšiluku. Nikada nisam čula niti je bilo nagoveštaja da su moji roditelji želeli sina. Kad sam ja rodila ćerku, otac je rekao: „E, sad je stvarno mnogo“, ali onako s nekom ozarenom emocijom, jer je smatrao da je mnogo delikatnije vaspitavati žensko dete, da je za to potrebno mnogo više roditeljskog napora. Moja majka je pazila da bude mršava i zgodna, a sestra i ja nismo, pa je zbog toga bila malo razočarana što ne posvećujemo pažnju lepoti, ženstvenosti, doterivanju, odeći. Nismo bile elegantne kao ona. Ali ocu nije smetalo. Mi smo jednostavno obe imale neki svoj stil i bile smo zadovoljne time.

Ne sećam se kad sam shvatila „odakle dolaze bebe“. Možda je to bilo kada sam videla komšinicu u drugom

stanju i posle kada je ona rodila bebu. Gledala sam nju i onda sam došla svoju lutku i glumila da sam u drugom stanju. Moja četvorogodišnja ćerka još uvek mi ne postavlja takva pitanja. Majka je imala očekivanja da sestra i ja rodimo decu. Govorila mi je: „Imaš 38 godina, a još nemaš decu.“ Međutim, mislim da je ona veoma želela da ima unučice. Što se mene tiče, odrastala sam s idejom da nije smak sveta ako ne budem imala decu.

Detinjstvo predstavlja važnu fazu u oblikovanju rodnog identiteta. Razlike koje se u tom periodu mogu primetiti u označavanju muških i ženskih igara, a najčešće i u ponašanju dečaka i devojčica sasvim su očigledne, kao i njihov izgled – društvo odmah po rođenju polnost prepoznatljivo urođnjava i zasićuje markerima koji će od tog momenta pa nadalje, sve do smrti, učiniti novorođenog prepoznatljivo i obavezujuće pripadnikom ili pripadnicom društvenih kategorija žena ili muškaraca. Ma koliko da je ova pojava univerzalna i podrazumevajuća, do danas postoji puno nerešenih dilema u vezi s pitanjima kao što su: Da li postoji neki redosled u procesu urođnjavanja? Da li se rodnost oblikuje na trajan način i da li se svugde razvija na sličan način? Naravno, najstarija dilema jeste ona između kokoške i jajeta – da li je u procesu urođnjavanja ključna priroda ili kultura?

Danas je uobičajeno da se rod i teme koje su povezane s rodom, uključujući i vaspitanje, proučavaju sa stanovišta socijalnog konstrukcionizma (Fox & Murray, 2000). Kako su feminizam i socijalni konstrukcionizam međusobno kompatibilni i preklapaju se, distinkcija između pola i roda može se smatrati zajedničkom i jednom i drugom pristupu. Međutim, od devedesetih godina XX veka unutar samog feminizma ova distinkcija donekle menja značenje (Butler, 2010; Papić, 1995, 1997; Young, 1995, 2002) pošavši od toga da je sama opozicija priroda–kultura kulturno konstruisana, te da pojam priroda nikada ne funkcioniše kao *tabula rasa*, već je zasićen normativnim značenjima. U tom smislu, kategorija „pola“ takođe je kulturni konstrukt, a istraživačko polje uopšte ne

može operacionalno da se podeli na rod i pol bez ugrađivanja normativnih značenja u pol (u ono što se smatra prirodom).

Kada je u pitanju ljudsko telo, to znači da telo stvarno nema pol izvan sociopolitičkog diskursa ugrađenog u relacije moći i prisutnog već u činu začeca, u roditeljskom jeziku, u odnosima između roditelja i u odnosima između roditelja i dece. Ukratko, pol je „prirodna“ konstanta našeg identiteta zbog načina građenja roda. Nadovezujući se na Fukoa, Džudit Batler (2010) umesto koncepta stabilnog rodnog identiteta počinje da koristi koncept konstitutivne nestabilnosti roda. Stabilnost rodnih identiteta postiže se uticajem društva, ne samo neposrednog porodičnog okruženja već društva u širem smislu, u odnosu na koje je porodica medijator prenosa širih društvenih zahteva na pojedinca. Porodica funkcioniše kao politička institucija kojom se regulišu rođenje, seksualne norme, zabrane, motivacije i interesovanja dece, i konstituiše karika za zatvaranje kruga povratnog dejstva individue na društvo i društva na individu, proizvodeći postepeno rodnost kao društvenu normu i kao stabilno svojstvo identiteta.

Prema Džudit Batler, društveno nekonstitutivni diskursi narušavaju stabilnost samog roda. Mada mnogi ljudi i danas ne žele da veruju da postoje gradacije u oblikovanju rodnosti i seksualne orijentacije, istraživanja poput Kinsejevog (Kinsey), sprovedena još pedesetih godina prošlog veka, potvrđuju da se ljudi retko uklapaju u ekskluzivne kategorije muškaraca i žena. Alfred Kinsi (Alfred Kinsey), Vordel Pomeroy (Wardell Pomeroy) i Klajd Martin (Clyde Martin) (1948, 1953) intervjuisali su preko 1.000 ljudi beležeći njihove seksualne istorije. Ustanovili su da seksualno ponašanje ljudi, kao i njihove misli i osećanja, nisu uvek konzistentni, te da je usled toga svrstavanje osoba u samo dve kategorije (muško–žensko, kao i heteroseksualno–homoseksualno) ne odgovara realnom stanju. Osnovna Kinsejeva skala uključivala je šest opcija u određivanju seksualne orijentacije ispitanika, polazeći od toga „da je živi svet kontinuum u svakom od svojih aspekata“ (Kinsey, 1948). Moguće je opredeljenje za različite, teorijski beskonačne mogućnosti rodnosti na kontinuumu od muškarca do žene.

Neki zaključci do kojih se došlo unutar razvojne psihologije kompatibilni su s ovakvim pristupom (Blume & Blume, 2003; Raley & Bianchi, 2006; Martin & Ruble, 2004). Razvoj deteta odvija se u nekoliko faza. Dete prvo prepoznaje rodne kategorije koje mu se pripisuju (kao muškom ili ženskom detetu), zatim prepoznaje i uči rodno diferencirane obrasce ponašanja i reaguje interiorizovano na način kako se drugi odnose prema njemu. Tek na trećem stupnju ono određeni rodni identitet pripisuje sebi kao stabilno i trajno svojstvo. U tom smislu je proizvođenje stabilnog rodnog identiteta društveni proces i odvija se usvajanjem više „rodnih klastera“ ili rodnih obrazaca istovremeno, a ne pojedinačno, i ne na osnovu sklonosti, da bi se tek kasnije formirala identitetska pozicija. Ne samo da drugi „znaju“ kog smo roda mnogo pre nego što mi to shvatimo kao pojedinci već i sami pojedinci obavljaju urodnjene radnje, osmišljavaju svoj svet kroz urodnjene simbole i značenja, mnogo pre nego što postanu svesni svog rodnog identiteta.

Individualni izbori vezani za rodne obrasce, vrednosti, običaje, norme, pojavljuju se u mreži društvenih očekivanja koja potiču s više različitih nivoa delatnog funkcionisanja društva i ne deluju uvek konzistentno. Zahtevi u porodici mogu biti drugačiji od zahteva okoline, ili od širih politika države, te se u tom međuprostoru otvara (ili zatvara) prostor za lične i mikrodrštvene strategije rodnosti. Osoba koja odrasta u uniformnom okruženju praktično nema prostor za razvoj različitih mogućnosti i svoje ponašanje, vrednosti, norme kojih se pridržava, usvajajući kao prirodne i nužne. To je u našem istraživanju slučaj s Asjom. Nizak stepen obrazovanja, siromaštvo i patrijarhalni kod vaspitanja odredili su da je za nju biti žena, udati se, roditi decu jedina i najprirodnija moguća opcija u životu. Deca koja pripadaju različitim tradicijskim, socijalnim i ekonomskim grupama imaju različite mogućnosti delovanja, na različit način postavljaju granice između sebe i drugih i tek na kraju različito oblikuju svoje individualne izbore unutar postojećih rodnih šema (*gender scheme*). Samo polje slobode određeno je socijalnim okvirom, a uticaj roditelja i neposrednog okruženja uvek je najvažniji.

Poređenje četiri izabrane priče kojima počinju poglavlja u ovoj knjizi na prvi pogled odaje utisak kao da je reč o četiri žene koje su pravile različite izbore, pri čemu izgleda da Iva (moderni emancipovani obrazac) ima mnogo šire polje za slobodno odlučivanje o sebi od Asje (patrijarhalni obrazac). U osnovi, aksijalno uporedno kodiranje njihovih životnih priča u oba slučaja pokazuje snažno reprodukovanje obrasca rodnihi odnosa iz njihovih primarnih porodica, unutar kog se dešavaju njihovi individualni izbori. Iva je „izabrala“ sličan porodični skript kao i njena majka (razvod), a Asja je ponovila strategiju rađanja dece „dok se ne dobije sin“, zbog koje je njena majka rodila 11 devojčica, a Asja do momenta vođenja intervjua – 3. Nakon uočavanja istog obrasca u dve izabrane priče, koje naizgled deluju toliko različito, slično poređenje napravljeno je i u odnosu na preostale dve priče (Jelena i Anastasja), s istim zaključkom. Za Jelenu, rod je u detinjstvu bio nejasna i mutna sfera iskustva, opterećena zabranama, ćutanjem i vidljivim potcenjivanjem svega što se može smatrati „ženskim“, a naročito ženske seksualnosti („ženskog“ izgleda, igara, tabuisanje svake teme koja bi bila povezana sa seksualnošću), što je, po njenim rečima, bilo povezano s religijskim vaspitanjem njene majke. Kasnije životne strategije ispitanice zasnivale su se na reprodukciji tog obrasca (odsustvo eksplicitnog pravljenja izbora i partnerskog dogovora u sferi seksualnog života – odsustvo primene kontracepcije i nakon 7 abortusa, odsustvo planiranja trudnoće, snažan osećaj krivice, mistično interpretiranje pasivne „ženstvenosti“ kao svete tajne ženskog bića). Za Anastasju karakterističan je pozitivan ženski stereotip koji je razvila u detinjstvu, kao i racionalan i otvoren odnos prema seksualnosti, asertivan odnos prema životu zasnovan na uvažavanju sopstvenih potreba, koji je reprodukovala u kasnijim životnim strategijama (izbor partnera, odnos prema seksualnosti, značaj materinstva, motivisano preuzimanje „ženskih uloga“). U tom kontekstu pokazuje se da je prostor za individualno odlučivanje i slobodu u odnosu na socijalne norme i socijalno okruženje mnogo manji nego što bi to moglo izgledati na prvi pogled, te se čini opravdano pomeranje celokupnog polja istraživanja

o građenju rodnog identiteta s problema „prirodnih“, kao i individualnih razlika među decom, na socijalne karakteristike porodica u kojima su deca odrastala. Pretpostavka ovakvog pristupa jeste da rod, kao i pol, nisu stabilne kategorije svojstvene pojedinkama, kao što nisu ni opcionalne kategorije ličnog izbora, već su čvrsto ugrađene u dinamiku porodičnog života unutar kog dete odrasta, a preko porodice ugrađene su u rodne režime šireg društva.

Dodatno su se konstruktivistički i feminističko-postrukturalistički pristupi kategoriji roda pokazali korisni tokom istraživanja, jer je uočeno da je u primarnim porodicama postojao dualni način vaspitavanja dece (kao dečaka ili devojčicu), koji se nije uvek poklapao s fizičkim polom dece. To se odnosi na vaspitavanje ženskog deteta kao „sina“, obraćanje ženskom detetu kao „sinu“ i samoodnošenje ispitanica prema sebi kao prema dečaku. Recimo, ispitanica koja je kao dete volela da igra fudbal, označava fudbal kao „igru za dečake“ iako je upravo ona nesumnjivo volela tu vrstu igre. Rodni označitelji inkorporiraju se u telesne prakse, ponašanja i diskurs pojedinaca, čak i kada nisu podržani preferencijama. Međutim, tendencija je da kasnije, tokom odrastanja, dete napusti igre koje se ne pripisuju njegovom polu/rodu. Ceo proces izgleda kao promena preferencija koju bi neko mogao protumačiti i kao karakteristiku biološkog odrastanja, dok je u stvarnosti proces transformacije povezan sa usvajanjem društvenih režima i društvenog diskursa rodnosti u klasterima. Preferencije su samo komponenta tog sistema odnosa i značenja. Na primer, kada jedna od ispitanica kaže „da je volela da nosi haljinice kao dete, ali da je bila više kao dečak, jer je bila svojeglava“, onda je jasno da je reč o rodnim klasterima, koji su veoma rano usvojeni kao klasifikatori i kao modeli rodnog ponašanja i kao takvi su formirali svet deteta. Ili kad više ispitanica navodi da se nisu uklapale u kalup „obične devojčice“, one to definišu kao odstupanje, ali je zapravo otvoreno pitanje da li je to odstupanje od nekog postojećeg stanja ili gradivni proces uspostavljanja rodnog režima u svetu označitelja u kome se tek jasno definišu granice između muškog i ženskog. Drugim rečima, performativnost uspostavlja samu rodnost.

U mojoj porodici, kad sam bila veoma mala, dosta toga bilo je određeno činjenicom da je otac želeo sina. Imam stariju sestru po ocu, a otac je imao brak pre moje majke, i kad su se oni spojili, rodila sam se ja. Za njega je bilo normalno da dobije sina, jer je već imao ćerku i kad sam se rodila bilo je: „Jao, ne, pa trebalo je da bude sin.“ Međutim, mama se obradovala, jer je oduvek želela da ima žensko dete. E sad, čitava ta priča uticala je bitno na moje doživljavanje sopstvenog pola, jer je otac govorio „moj sin“. Znači nisam bila Jovana, nego je trebalo da se zovem Jovan, samo se tako pogrešno desilo. Nije bilo toliko važno da li sam stvarno muško ili žensko, ja sam Jovan i to je to. Veoma dobro se sećam da sam htela da imam kratku kosu, znala sam da sam devojčica i nekako sam bila vezana za oca bez obzira na to što je situacija bila takva kakva jeste. Mama je veoma vodila računa kako izgledam, nastojala je da me uredi, pa da mi stavi mašnice, a meni je baš zbog toga što je tata želeo muško dete sve to smetalo. Znala sam da sam devojčica, ali htela sam da budem dečak i onda sam sama tražila da me šišaju skroz na kratko i da oblačim pantalone, nisam htela da nosim suknje. Sećam se da sam veoma rano bila svesna sebe i svog odnosa s majkom i ocem i znam da mi je bilo veoma krivo što sam devojčica, što nisam dečak. Mogu da kažem da je to početno iskustvo moje svesnosti pola. Imala sam krivicu što nisam drugo. Ne znam da li je to svuda po Srbiji tako, ali kod nas postoji verovanje da kad se prođe kroz dugu dešava se da se promeni pol. Tako da sam često sedela i gledala kad će da se pojavi duga ne bih li našla načina da prođem ispod duge i postanem dečak. (31 godina, visoka škola)

Mama je želela ćerku, tata sina i celog života ja sam sin. Znači, naš odnos, tatin i moj, jeste da sam ja sin, i to je to. Dušan, čak je i ime znao. (29 godina, srednja škola)

Naravno, kada je reč o označitelju koji je povezan s podvlašćivanjem, ukoliko postoji druga opcija, deca ne samo da neće želiti da se identifikuju s označiteljem devojčice već ni s grupom označitelja koji su s njim povezani:

Nikada nisam dozvoljavala da me roditelji tretiraju kao tamo neku devojčicu, u tome je stvar. Nisam htela da idem na balet, nisam dozvoljavala mami da mi pravi frizure, što je ona veoma želela, naravno, to je za nju bilo uživanje. Verovatno mi je to smetalo, jer sam živela u okruženju u kome je moja baka bila... malo onako... nije bila potlačena, ali je bila podređena muškarcu, pa onda je i moja mama bila podređena tati i verovatno se to odmah u meni rodilo, čim sam otkrila svoj pol, da ne želim nikad da budem podređena nekom muškarcu, i verovatno zbog toga nisam htela da budem kao sve devojčice. (30 godina, srednja škola)

Tako je suknja s jedne strane simbol ženstvenosti, ali s druge strane ona je deo režima ograničavanja i seksualizovanja ženskog tela, što može biti opterećujuće kada su deca u pitanju:

Sećam se, na primer, insistiranja da nosim haljinice i suknjice, kao, to je lepo, mama je to veoma volela, ali za mene je to bio teror. Ne zato što nisam htela da izgledam kao devojčica već, prosto, bila sam živo dete, pela sam se po drveću, valjala po blatu, takve stvari. Znači, bila sam pravo seosko derišće. Kad mi mama obuče

haljinu, to je bila katastrofa, ne možeš ovo, ne možeš ono, pa šta mogu, ništa ne smem! Ako se penješ, sve ti se vidi. Ako ti se vidi, to nije dobro, jer si ti devojčica. I onda sam mrzela haljine, jer su mi zavirivali pod suknju, jer sam se i dalje penjala. Tako da su morali da me uguravaju u haljinu. Pa to onda ne nosim ni danas, nekako mi je ostalo. (33 godine, srednja škola)

Proces izgradnje rodnog identiteta može biti konfliktan upravo zato što dete doživljava da ga uguravaju u obrasce koji za njega ili nju nemaju nikakvo značenje, koji funkcionišu kao označitelji bez smisla. Biti žensko znači prihvatiti ograničenja kretanja, potcenjivanje, norme koje se doživljavaju kao prisila. To nije prirodno stanje i zato je biti žensko od početka za deo ispitanica konfliktan proces „bivanja drugim“. Njihovo postajanje svesnom sopstvenog pola predstavlja proces upoznavanja sa sobom kao Drugim, koje je nepovezano sa sopstvenim osećanjima i potrebama. Biti žensko, u tom kontekstu, znači biti drugačija od same sebe.

Dugo nisam imala osećaj da sam drugačija. Nisam uopšte imala osećaj da sam devojčica, a koliko se sećam, družila sam se s dečacima. Čak i u pubertetu imala sam problem da shvatim da neke stvari moram da radim totalno drugačije. To mi je veoma teško palo. Trebalo mi je mnogo vremena da prihvatim da treba drugačije da se ponašam od toga kako stvarno želim da se ponašam – trebalo mi je vremena da shvatim da dečaci rade jednu stvar, a devojčice drugu stvar. Mislim da i dan-danas imam problem s tim. Kao i većina roditelja iz tog vremena, moji roditelji nisu imali individualni pristup vaspitanju, znači, nisu me posmatrali kao ličnost, već su postojala opšta pravila – treba da se ponašaš ovako da bi bila dobra u društvu, da bi neko rekao da si ti dobro vaspitana devojčica.

Ne znam, imali su previše opšti pristup – moraš da pokažeš znakove kućnog vaspitanja, da budeš pristojna, da ne psuješ ako si devojčica. Dobro, to je okej, deca ne treba da psuju. Ali nisu bili usredsređeni na mene, na moju energiju, nisu mi nikad rekli: „Dobro, ti možda ne radiš ovo kao sve devojčice, ali ti si takva.“ To je, naravno, rezultiralo mojim buntom, a on i danas traje. (smeh) Nisam se dala zato što nisam gora od dečaka. Da sam kojim slučajem bila dečak, mislim da bih mogla da ispoljim svoju energiju mnogo bolje nego kao devojčica. Ovako te nauče da ne budeš ti i posle čak i misliš da je to tvoje, da nemaš energije, da nemaš snage da ostvariš svoje ciljeve. Društvo kaže: „Ma nema veze, on je dečak, pusti ga, takav je kakav je.“ Devojčici to ne dozvoljavaju, pokušavaju da je formiraju stalnim ograničenjima, naročito kad uđe u pubertet. (30 godina, srednja škola)

I u ovom slučaju, kao i u ostalim slučajevima, kako je pokazalo ovo istraživanje, ako podrška nije došla od roditelja, morao je postojati neki drugi društveni prostor koji bi omogućio iniciranje ovog otpora. Jednostavno, ne izgleda da se deca bune prosto zato što im je to palo na pamet. Po pravilu, postoji uticaj koji omogućuje unutrašnji podsticaj za davanje otpora. Ovoj ispitanici uzor je bio brat od tetke s kojim se igrala „muških“ igara i koji je bio njeno glavno društvo u detinjstvu.

Znači, kad sam bila mala, mi smo se svi igrali zajedno, ja sam stalno bila s bratom od tetke. Šta može on, mogu i ja. Igrali smo se lopte, autića, pušaka, ratova, sve živo. (smeh) Znači, bila sam, što se kaže, prava muškaraca. Mnogo me nerviralo to kategorisanje. Nisam htela nikad da prihvatim da sam slabiji pol. (smeh) U stvari, mislim da je to glavni problem.

Više ispitanica navelo je da su relativno kasno postale svesne kog su pola:

Nekako bar se ja ne sećam da sam znala da sam devojčica, jer mi je menstruacija bila užasan šok. Ne znači da sam eksplicitno mislila da sam dečak. Tačnije rečeno, nisam ni mislila da nisam dečak. S neke strane, kao da sam mislila da sam dečak. Ali verovatno nikada ne bih to baš tako artikulisala. Nego nisam znala. Tek iz ove sadašnje pozicije mislim da sam verovala da sam dečak. (43 godine, srednja škola)

U više slučajeva (ali oni čine ubedljivu manjinu u odgovorima ispitanica) postoji naglašeno pozitivna identifikacija sa ženskim polom. Jedan od takvih slučajeva jeste Anastasja, koja je odrastala u društvu s majkom i s naglašeno pozitivnom identifikacijom s njom. Pritom su roditelji bili u srećnom braku u kome je patrijarhalna kompatibilnost muških i ženskih uloga funkcionisala skladno. Stoga je biti žena značilo biti zaštićena i moći uživati u životu. Sledeći primer takođe je primer pozitivne identifikacije sa ženskim polom:

Činilo mi se, u stvari, da je devojčicama zabavnije nego dečacima, da su oni malo dosadni. Sad kad pogledam unazad, sećam se imena skoro svih devojčica iz obdaništa, a od dečaka drugara sećam se samo jednog, jer sam s njim pričala o vulkanima. Ostali dečaci su mi bili tupavi. I onda sam mislila – mora da je ovim dečacima jako dosadno, a devojčicama je uvek zabavno. (smeh) Tako da sam se uglavnom družila s devojčicama. (38 godina, visoka škola)

S jedne strane, istraživanja o građenju rodnosti u detinjstvu upućuju pre na istraživanje o odraslima i dinamici odnosa između njih,

nego o detetu. S druge strane, pol deteta (u skladu s očekivanjima roditelja od deteta odgovarajućeg pola i njihovim preferencijama) povratno bitno oblikuje dinamiku odnosa u samoj porodici i odluke odraslih.

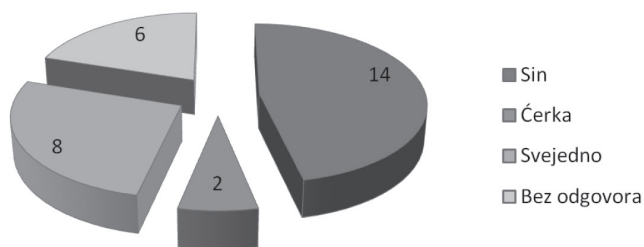
Sama činjenica rođenja deteta ženskog ili muškog pola danas može da zavisi od odluke roditelja. Pol fetusa se veoma rano može odrediti horiocintezom – biopsijom i metodom koja se zasniva na uzimanju krvi iz vene i analizi DNK ploda. Ta intervencija se u Srbiji još uvek može sprovesti samo u privatnim klinikama u funkciji selektivnog vršenja abortusa (predupređenje rađanja deteta neželjenog pola). U državnim bolnicama ona je zabranjena, jer zakoni zabranjuju prenatalno određivanje pola pre 12. sedmice, osim kad treba otkriti neku bolest. Međutim, u nekim državama, kao što je Kina, ograničenje pola dece i favorizovanje muške dece deo je populacione politike, mada je odnos polova i bez toga prirodno konstantan kroz istoriju, te nema nikakve „opasnosti“ da će biti previše ženske dece. Još uvek ne postoje istraživanja koja bi pokazala koliko selektivnih abortusa postoji među izvršenim abortusima u Srbiji ili regionu. Odnos rađanja dečaka i devojčica u dužem periodu može poslužiti kao potencijalni indikator (primetan pad rođenja devojčica u odnosu na rođenja dečaka), ali se pouzdani zaključci ne mogu zasnivati samo na tome.

Kada je region Balkana u pitanju, simptomatično je već što je Savet Evrope zatražio od Republike Crne Gore podatke o selektivnim abortusima, nakon što je Populacioni fond UN Crnu Goru svrstao među zemlje u kojima se rađa nesrazmerno više dečaka nego devojčica. U Srbiji se takođe već više od deceniju rađa više muške nego ženske dece³ (2002, odnos između novorođenih dečaka i devojčica bio je 1,06 u korist dečaka; 2011. – 1,07; 2012. – 1,05; 2013. – 1,06; 2014. – 1,07, dok je u Crnoj Gori taj odnos 1,9; Crna Gora je pored Albanije, Jermenije i Azerbejdžana zemlja s najvećim disbalansom novorođenčadi muškog i ženskog pola).

3 http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/51/Statisticki_godisnjak_Srbije_2015.pdf

U našem istraživanju jedno od pitanja bilo je: Da li su vaši roditelji želeli dete određenog pola kada ste vi u pitanju? Odgovori pokazuju da su roditelji evidentno želeli muško dete (gotovo polovina /14/ ili svaki drugi odgovor), dok je svega dvoje (2) roditelja eksplicitno želelo žensko dete.

Tabela 1. *Da li su vaši roditelji u vašem slučaju želeli dete određenog pola?*

U nekim slučajevima, čak i kada roditelji nisu eksplicitno izražavali želju za rođenjem deteta određenog pola, postojao je pritisak šire okoline – rođaka, komšija, tetaka, deda, baba itd. Problem u analizi ovih podataka predstavljali su odgovori kontradiktornog sadržaja, na osnovu kojih se moglo zaključiti da deo ispitanica ne želi da razmišlja na taj način, mada je iz drugih delova njihovih odgovora očigledno da su roditelji želeli muško dete. Npr. Jelena ima mlađeg brata, navodi da je veoma želela da bude dečak kad je bila mala, da mama nije htela da joj kupi lutku zato što su to „glupe“ ženske igračke, da u njihovoj porodici ništa što se smatralo ženskim nije bilo vrednovano. I pored toga, njeno je mišljenje da roditelji nisu želeli da imaju prvo sina (ona je najstarije dete) i da su ona i brat ravnopravno tretirani, štaviše, da je bratu bilo gore jer je kao dečak dobijao više batina.

Sledeći izvod iz intervjua predstavlja isti takav, samo blaži oblik umanjivanja očigledne činjenice da su roditelji preferirali rođenje dečaka.

Nisu zaista nikada pravili razliku. Više je bilo nešto na nivou šale, kao, što nije bilo prvo muško. Eto, kao omanuli su, ali zaista samo na nivou šale... Šira porodica je pravila značajne razlike između brata i mene. Moji roditelji nisu. U našoj sredini vrlo je važno imati muško dete... Ako nemaš muško dete, kome onda ide nasledstvo... U mojoj porodici zaista nije postojala razlika. Uopšte. Jesu moji roditelji tradicionalni ali nikada nisu pravili razliku ni kada je u pitanju obrazovanje, ni odnos prema nama, ni način razgovora... Ništa baš nisam osetila. (47 godina, visoka škola)

Naime, upravo zato što rodnost performativno uspostavlja lične standarde i identitetske pozicije, deca izbegavaju poistovećivanje s onim što ih diskriminiše čak i pre nego što su svesni da je to diskriminacija. Kasnije, u sećanju slede isti obrazac odbacivanja. Time se može protumačiti postavljanje naglašenih ograda prema eksplicitnom odgovoru na pitanje da li su njihovi roditelji više želeli da dobiju muško dete. Sasvim direktni odgovori dobijeni su u svega nekoliko slučajeva:

Želeli su muško. Mama je par puta rekla da joj je žao što nema sina, ali sad kako vreme prolazi i kako vide da je u stvari bolja komunikacija sa ženskom decom kad ostare... Sad im više nije žao... (28 godina, srednja škola)

Desilo se tako da je moja majka naglo počela da se porađa. Jedva su stigli do porodilišta, ja sam se rodila na stepeništu. U mom mestu većinu stanovnika činili su kolonizovani Crnogorci, svi su jedni druge znali, uključujući i bolničko osoblje. Svi su znali da moj otac čeka muško dete i da želi da bude bar drugo muško, jer je prethodno, moja starija sestra, bilo žensko. Znajući da će da se razočara, sestre su mu rekle da je

dobio blizance: „Ovo ti je žensko, ali ima još jedno.“ Smislile su to da bi on lakše progutao tu gorku pilulu, jer je bilo strašno da sad dobije i drugo dete pored mene. Bilo je siromaštvo, kuća u kojoj su živeli nije bila uslovna... Bilo je to neposredno posle rata, ništa nemaš... Kad su ga pustile da se malo kuva, onda su mu rekle: „E, ovo je žensko, ali nema drugo da jebeš oca.“ (smeh) Tako da je on ipak odahnuo kad sam se rodila, znaš, jer nisu dva došla na svet odjedanput. A posle je dobio i treće, dobio je sina. (54 godine, srednja škola)

Želeli su muško, nego šta. Prvo se rodila moja sestra, hajde dobro, mislili su, valjda će drugo biti sin. Mama se mnogo borila za tu trudnoću, bila je veoma bolesna i lekari su joj preporučivali abortus, ali je ona odbila. Nadala se da će biti sin... Nije to krila preda mnom. Kaže, kada se porodila i kada su joj sestre rekle da je dobila još jednu ćerku, razočarala se i rekla: „Ah, još jedna popišulja...“ Imali su već ime za sina, posle su morali da smišljaju ime za mene, bilo je nekoliko opcija. Znači, baš je želela da bude sin. (48 godina, visoka škola)

Deca veoma brzo usvajaju lične standarde ponašanja i nije im potrebna dugačka obuka da bi shvatili šta se od njih očekuje i šta će biti pohvaljeno, a šta neće. Do pete godine deca već poseduju impresivan korpus stereotipa koje primenjuju na sebe, ali i na druge. Logika stvaranja tih stereotipa odgovara onome što Klod Levi-Stros (Claude Lévi-Strauss) naziva logika brikolaža. To su praktična i priručna sredstva za orijentaciju u svetu, pomoću kojih se drugi mogu impresionirati, pomoću kojih se kanališu akcije, organizuju memorija, ponašanje i sl., a ono što je najvažnije, pomoću kojih se dobijaju naklonost, ljubav i podrška roditelja.

Neka istraživanja pokazuju (Raley and Bianchi, 2006) da očevi ulažu više u porodice u kojima postoje sinovi. Očevi provode više vremena sa sinovima nego s ćerkama. Žene se teže razvode u takvim slučajevima. Pokazatelji upućuju na to da u bračnoj harmoniji i sreći više uživaju žene koje imaju sinove. Razvedeni očevi češće traže starateljstvo nad sinovima nego nad ćerkama. Čerke češće obavljaju kućni rad, reprodukujući poddelu poslova među odraslima ne zato što to vole već najčešće zato što su prisiljene na to.

Čitavog života borila sam se za ženska prava zato što je moj brat bio mlađi. Uvek kad bi on uradio nešto loše, batine bih dobila ja, jer sam ja bila odgovorna za njega. Nije to bilo nešto strašno, ali stalno sam morala da budem odgovorna i starija.

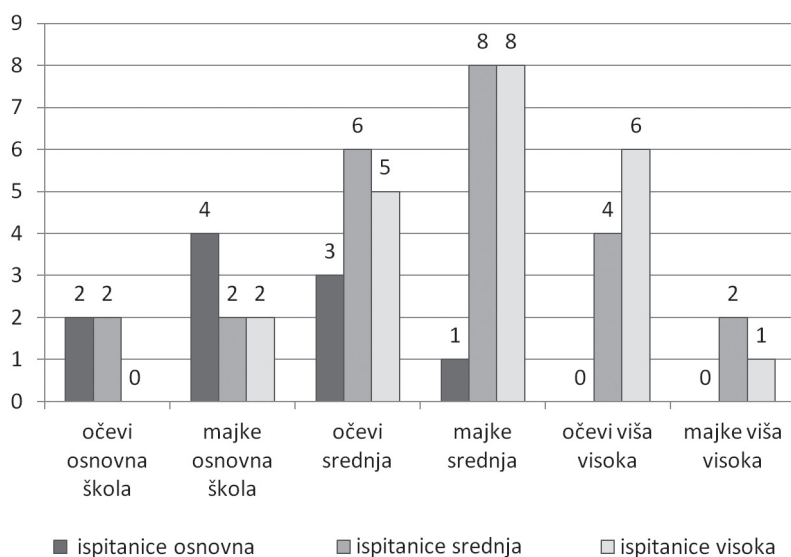
Pitaj Mladena, kad smo on i ja počeli da se zabavljamo, ja sam tanjire bacala kroz prozor. Imala sam toliko besa u sebi: Neće da pere? Neće imati iz čega da jede! Baš je to bio neki gadan period... Ali ne bi bes bio toliki da nisam imala prethodno iskustvo s bratom. Recimo, jednom, došla sam kući, uključila mašinu za veš i rekla bratu da skine veš sa žice. Bilo je leto, veš se sušio na terasi, a on je uzeo taj veš i samo bacio na moj krevet. Poludela sam i tražila podršku od mame i tate, a mama mi je rekla da je to ženski posao. Ženski posao?! Pa šta je njegov posao, neće da kopa njivu ili da kosi travu, na selu postoji muški posao, ali ovde nema... I godinama ostajem na tome da to nije okej. Plakala sam strašno što tada nisam dobila podršku. Baš mi je bilo strašno... Ali on je i pored toga tako odrastao. Pomagao je tati kad je bilo nešto da se uradi izvan kuće i nije imao nikakvu obavezu u kući, apsolutno nikakvu. Nikad nije krevet namestio, što meni nije ni bitno i ne smeta mi, neka tvoja soba izgleda kako ti hoćeš, sređuješ je za sebe, ne

za mene. Ali što uopšte da neko drugi namešta krevet za tobom? A zajednički prostor, možeš valjda da opereš tanjir za sobom... (34 godine, visoka škola)

Istraživanja pokazuju da je obrazovanje jedna od retkih sfera u kojima podrška roditelja varira, neki put u korist ženskog deteta (Warner, Steel 1999). U našem istraživanju, u zbirnom pregledu, stepen obrazovanosti ispitanica sličniji je stepenu obrazovanosti oca nego majke. Ako je otac neobrazovan (tj. ima završenu samo osnovnu školu ili niže), ćerke ne ostvaruju najviše obrazovanje. Što je otac neobrazovaniji, ćerke su neobrazovanije. Kod majki ispitanica taj obrazac nije toliko vidljiv. Majke koje su završile osnovnu školu (ili nepotpunu osnovnu) imaju ćerke svih obrazovnih nivoa, mada se takođe najviše reprodukuje najniži stepen obrazovanja (tabela 2).

Tabela 2. Pregled odnosa stepena obrazovanja ispitanica u odnosu na njihove roditelje

U prosečnoj primarnoj porodici naših ispitanica otac je bio obrazovaniji od majke, a ispitanice su češće izlazile iz primarne porodice obrazovanije od svojih majki nego očeva. Dok jedna na svakih 10 ispitanica nije postigla nivo obrazovanja svoje majke, svaka 6. ostala je na nižem stepenu obrazovanja od svog oca. To ukazuje da su primarne porodice ispitanica u osnovi predstavljale patrijarhalno obrazovno okruženje, bez obzira na činjenicu da je više od trećine ispitanica završilo visoku školu.

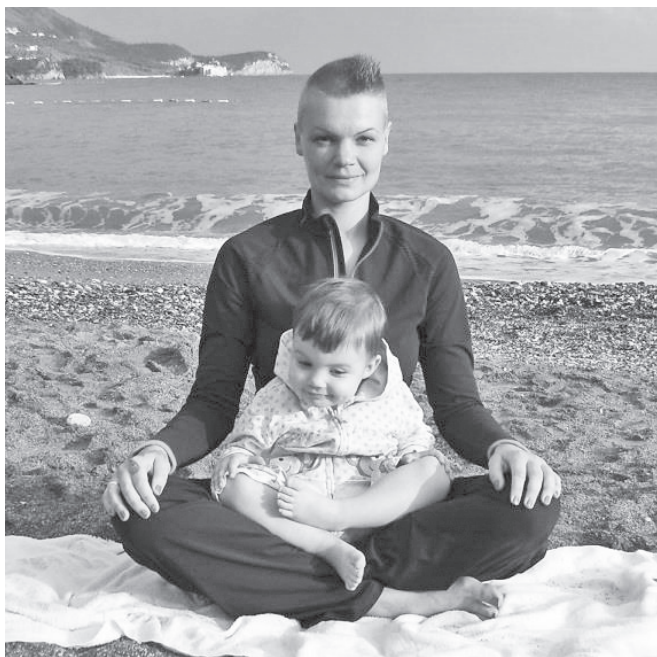
Podržavajući otac je izuzetno važan za određenje nivoa obrazovanja ženske dece. To se potvrdilo u našem istraživanju. Više od polovine očeva (6 od 10) sa završenim višim ili visokim školama imaju ćerke sa završenim fakultetima. Za majke to ne važi (veći broj ćerki /ispitanica / visokoobrazovanih majki završio je srednju školu nego fakultet). Utisak je da su majke tu da zašтите ako je potrebno, čak i kad je potrebna zaštita od oca, kao što odslikava primer naglašeno patrijarhalne porodice kao što je Asjina, gde postoji ceo jedan ženski svet u koji muškarci nemaju pristupa, dok je zadatak oca da postavi gornje granice mogućeg postignuća svog ženskog deteta.

Lik podržavajućeg oca još uvek je nedovoljno istražen kada je u pitanju porodična dinamika u vezi s urođnjavanjem ženske dece, kao što je nedovoljna istražena i uloga brata, i to posebno mlađeg i posebno starijeg, koji često imaju različite pozicije i uloge u procesu urođnjavanja ženskog deteta. Lik podržavajućeg oca poslužio je Juliji Kristevoj za reviziju celokupne psihoanalitičke šeme seksualnog sazrevanja ženske dece i reviziju Lakanove (Jacques Lacan) interpretacije prelaska deteta iz predsimboličke faze u simboličku fazu razvoja. Kristeva naglašava da prelazak iz jedne faze u drugu fazu, obeležen odvajanjem od majke i usmeravanjem na oca kao uzor, ne bi bio moguć da se lik oca svodi na muški autoritet i racionalnu stranu našeg bića. Za razliku od Lakana, kog je ovaj prelaz posredovan strahom od kastracije, kod Kristeve imaginarni podržavajući otac omogućuje detetu da pređe u simboličku fazu, a time se uključuje i nova vizura razvoja ženskog deteta što je u psihoanalizi, uključujući i Lakanovu psihoanalizu,

zanemareno („žensko“ kod njega funkcionira tek kao negativni označitelj). Upravo zato što je to prelaz s majčinog tela i što je posredovan majčinom ljubavlju i očevom ljubavlju, tek u ovom prelazu počinju da se manifestuju različite mogućnosti u ponašanju dece. Dete može da uživa u prelasku u novu fazu, u razdvajanju, jer je vrsta podrške koju dobija od oca motiv za izlaženje u spoljašnji svet. Ukratko, kod Kristeve nesvesno nije strukturisano kao jezik, po uzoru na Lakana, već je strukturisano relacijama ljubavi (Kristeva 1982, 1987). To je ujedno prostor u kome sami roditelji mogu da izađu iz patrijarhalnog okvira i da ga donekle prevaziđu.

Prvo se rodio najstariji brat, pa su opet dobili sina, moj drugi brat... Tati je veoma teško palo kada je mama treći put ostala trudna sa mnom, jer se teško živelo, recimo, tada je radio neki sezonski posao, uopšte nije bio kod kuće veći deo mamine trudnoće. Međutim, kasnije je zapravo posebno brinuo za mene, govorio je, bolje je da ja idem u školu nego braća jer je smatrao da muško dete može i da kopa i da neka-ko zaradi za sebe, a kako da pusti žensko da se samo snalazi. (47 godina, srednja škola)

Moj otac je odrastao u porodici u kojoj je njegova majka trpela ceo život porodično nasilje. Deda je tukao nemilice, neki put čak i cokolama. Baba je trpela nasilje čak i od pradede, koji je živio u zajednici s njima. I on je tukao. Nije smela da pisne i uvek je morala da bude zaposlena. Nije to bilo da može da sedne, da se odmara. Baba je umrla veoma rano, s 50 godina. Tata je uvek govorio kako mu je to teško padalo i da je siguran da je toliko rano umrla zbog teškog života. Voleo je da pomaže svojoj mami čak i u „ženskim“ poslovima. Kasnije je pomagao mami i u našoj porodici.

Jasna

Mislim, to je sve bila jasna muško–ženska pode-
la poslova, ali je pomagao. Kasnije, kada je odrastao,
pokušao je da zaštiti majku i otac dugo s njim zbog
toga nije govorio. Deda nije bio loš čovek, jer u toj
sredini niko nije smatrao da je loše tući ženu. Ali,
tata je uvek govorio, sećam se toga iz detinjstva, da se
zarekao, čim smo se sestra i ja rodile, da ćemo zavr-
šiti fakultete i da ćemo biti samosvesne i da nećemo
dozvoliti da nas niko maltretira. Nije želeo da trpimo
isto što je trpela njegova majka. Tako je i bilo. Mada je
potekao iz takve porodice, moj otac nikada nije poka-
zao ni trag fizičke agresije prema mami. (48 godina,
visoka škola)

Planovi i investiranje roditelja mogu se bitno pomeriti u odnosu
na tradicionalni obrazac ukoliko su motivisani ljubavlju i brigom. Reč
je o želji oca da obezbedi ćerke i da ih zaštiti od patrijarhalne okoli-
ne kojoj inače i sam pripada. Isto tako, moguće je ne samo odstupanje
već i naglašavanje patrijarhalnog obrasca s istim motivima. Tek detalj-
na analiza porodične dinamike mogla bi objasniti razlike u opredelje-
njima roditelja.

Srećom što nas nikada nisu posebno razdvajali,
znači, sve što je trebalo za jedno moralo je i drugo
da ima, s tim što je otac smatrao da sam žensko, pa
ću se udati i otići od njega, dok će sin da ostane. Bio
je stroži prema meni. Međutim, mislim da je to bilo
jer se toliko brinuo. Na primer, kad bi trebalo da iza-
đem u grad, nikad mi nisu branili, samo mi je govo-
rio ono što i ja sada stalno ponavljam: „Uđi u svako
društvo, pogledaj šta rade, ali nemoj ti da radiš to
isto samo zato što to rade drugi.“ Tako da su mene
i sestru racionalnije vaspitali, smatrajući da žensku

decu treba zaštititi od sveta kakav jeste, mada se često ispostavi suprotno, da muškarci ne umeju da brinu o sebi. Što se nas dve tiče, mi ga nismo, da tako kažem (jer je to bila manja sredina), obrukale... (35 godina, visoka škola)

Postoji mnogo suptilnih načina kako roditelji prave razliku između dece i neki put je veoma teško detektovati tu razliku na proverljiv i pouzdan način. Recimo, u nekim istraživanjima pokazalo se da roditelji na različit način pričaju čak i bajke svojoj muškoj i ženskoj deci: kada se obraćaju dečacima, naglasak je na autonomiji, hrabrosti, otkrivanju mnogo više nego kada je reč o devojčicama (Fiese & Skillman, 2000). Kao što roditelji često nisu svesni da se različito odnose prema muškoj i ženskoj deci, ni sama deca nisu svesna da su se roditelji različito odnosili prema njima i ostaloj braći/sestrama (Raley, Bianchi, 2006: 405). Sudeći po odgovorima ispitanica, više vremena provodile su s roditeljem istog pola odnosno s majkom, a slični rezultati dobijeni su i u nekim drugim istraživanjima (*isto*: 408). Naročito kada je ženska telesnost u pitanju, istraživanje ukazuje na prisustvo brojnih tabua u odnosu između ispitanica i njihovih očeva.

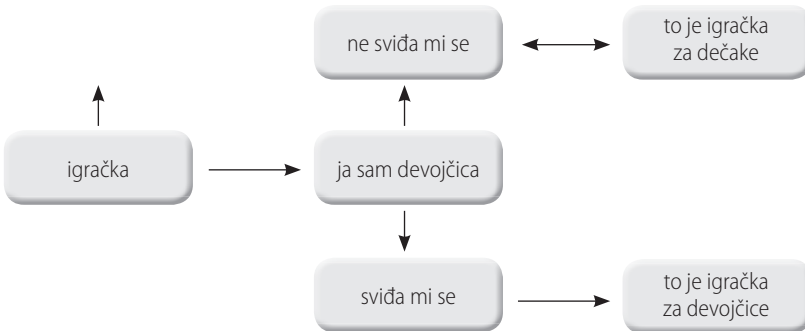
U istraživanju smo posebno pratili način igranja i način oblačenja, s ciljem da utvrdimo kakvi obrasci se tu pojavljuju. Razlika u odnosu roditelja prema deci različitog pola i kasnije razlike u odnosu dece različitog pola prema roditeljima mogu se posmatrati na osnovu više pokazatelja kao što su: briga o roditeljima, ulaganje roditelja u obrazovanje dece različitog pola, vreme koje se provodi s decom, podela kućnih poslova (pomoć u kući), način i sadržaj razgovora, vrste kažnjavanja, podsticanje ili pohvale i sl. S obzirom na to da je detinjstvo bilo samo jedna komponenta naše analize, u našem istraživanju praćene su samo razlike u vrstama igre i u oblačenju.

Istraživanja potvrđuju da deca preferiraju igračke koje se stereotipno pripisuju njihovom polu. Birajući takve igračke, deca počinju da ograničavaju sopstvena iskustva, a takve igračke podstiču i različite vrste

učenja. Naše istraživanje nije dalo drugačije rezultate, ali nas je interesovalo kako deca prave izbor čime će se igrati i da li zaista prave izbore.

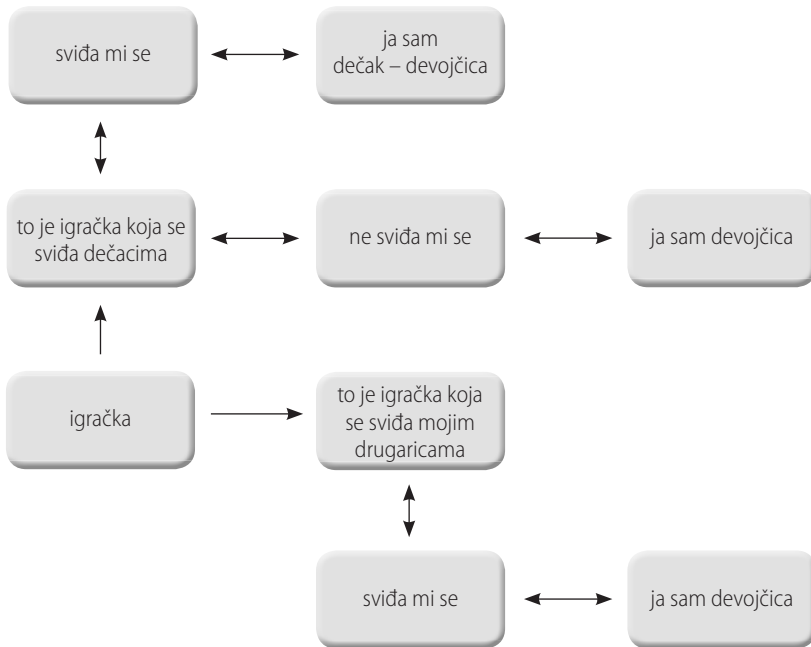
Prema razvojnoj psihologiji, deca prvo uče rodne „etikete“, a njihovo ponašanje menja se kako bi se uskladila s tim etiketama. Naročito muška deca doživljavaju stigmatizovanje ukoliko se priklanjaju „ženskim“ igrama, dok obrnuto nije slučaj. To je i najbolji pokazatelj koliko je urođnjavanje istovremeno i uspostavljanje hijerarhija. Naime, ženska deca osećaju se bolje i izuzetnije od ostale ženske dece igrajući se muških igara (u našem istraživanju to ilustruje slučaj Jelene), dok se dečaci osećaju loše jer kao da rade nešto što je manje vredno i što zaslužuje prezir. Ovo je izuzetno važno uočiti jer se ponekad razlike u izboru igara između dece (kao i kasnije razlike u izboru profesije) tumače ličnim preferencijama, a da se pritom zaobilaze odnosi moći. U tom kontekstu bi se izbor određene grupe ženskih igara i ženskih poslova mogao interpretirati kao prirodna inferiornost jednog pola. Samo po pretpostavci deca biraju igračke na osnovu sklonosti konkretnim pojedinačnim igračkama. To je tzv. egocentrički obrazac lične sklonosti. U skladu s tom pretpostavkom, dete rezonuje na sledeći način: „Sviđa mi se ova lutka jer je interesantna.“ Na osnovu pripadnosti određenom polu/rodu, dete generalizuje i zaključuje da će se ona sviđati drugim devojčicama ili dečacima. Sledeća šema predstavlja taj model odlučivanja:

Tabela 3. *Egocentrički model izbora igračaka*

Drugi obrazac ili hipoteza jeste „rodnocentrična šema“. U skladu s njom, dete bira igračke kombinujući svoje sklonosti sa svojim uverenjima o razlikama između dečaka i devojčica. Model izbora u ovom slučaju izgledao bi ovako: „Sviđa mi se ova lutka za devojčice.“

Tabela 4. *Rodnocentrični model izbora igračkaka*

Prvi model je rodno neproblematičan. On počiva na pretpostavci da će se naše preferencije gotovo uvek poklopiti s onim što društvo propisuje kao „muške“ ili „ženske“ igre, jednostavno zbog toga što to odgovara prirodi muškaraca odnosno žena. Izuzeci se mogu smatrati ili anomalijama ili prosto izuzecima, koji kao takvi potvrđuju pravilo.

U okviru drugog pristupa, izbor lutaka i igara, kao i načina oblačenja, od početka je upleten u mrežu društvenih normi i očekivanja i emocionalnih investiranja roditelja u rodne markere svoje dece (recimo, izlivi nežnosti prema ženskoj deci, ojačavanje dečaka, oblačenje u roza itd.) tako da nikada ne predstavlja situaciju *ex nihilo*. Čak ako igre i nisu eksplicitno rodno etiketirane, postoje klasteri implicitnih značenja, što sve zajedno utiče na „sviđanje“ ili „nesviđanje“ koje će dete osetiti spram određenih igara i načina oblačenja. Najvažnijim od svega, u okviru drugog pristupa, smatra se da se rodnost performativno konstituiše u tim procesima kao kategorija koja nema stabilno značenje niti predstavlja fiksirani identitet.

U analizi razgovora s našim ispitanicama pojavilo se nekoliko prepoznatljivih obrazaca urođnjavanja. Deca koja nisu imala pozitivnu žensku identifikaciju u ranom detinjstvu gotovo po pravilu nisu se igrala „ženskih“ igara niti su volela da nose „žensku“ odeću i da se ukrašavaju. Takođe, devojčice koje su imale jake muške uzore po pravilu su se igrala „muških“ igara, mada se među njima mogu naći i devojčice koje su se podjednako igrala i muških i ženskih igara. Još jedan obrazac koji je uočen jeste da su se ispitanice, tamo gde je postojalo mešovito društvo (i dečaci i devojčice), igrala i „muških“ i „ženskih“ igara, i da se to odnosilo i na dečake u njihovoj grupi. Sledeća tri primera ilustruju ta tri obrasca:

To je bila ulica, nešto kao sokak, na selu. U odnosu na mene, devojčice koje su tu stanovale bile su dosta starije, a dečaci su bili kao ja. Imala sam jednu drugaricu među svim tim dečacima, a svi smo se igrali pošto smo bili iz iste ulice. Imali smo neku nizbrdicu, stalno smo se spuštali niz nju (smeh), leti biciklom a zimi sankama. A iza toga su bile neke bašte, voćnjaci, pa smo onda uglavnom išli pa beremo svašta. Za sve vreme dok sam živela s mamom i tatom nisam

naučila da kuvam, nikad ništa nisam kuvala, pržila bih jaja i to bi bilo to. Naučila sam da kuvam tek kad sam počela da studiram. Tata je uvek voleo da nosim kratku kosu, ali ne zato što je on voleo dečaka, već je govorio „biće ti lakše“. Veoma me je podsticao da idem na borilačke veštine jer sam žensko i treba da znam kako da se odbranim. Nisam imala lutke. Jedina takva igra bila je s bratom kad je malo porastao – ja bih ga našminkala, vezala mu maramu i tako sam ga oblačila... Znam da su moje drugarice imale bebe lutke, ali to mi nikad nisu kupili. Na primer, barbiku su mi kupili tek u 6. razredu i ja sam se u 6. razredu kao nešto igrala s njom i sasvim sam se smorila. Prekasno sam je dobila, pa mi je bilo dosadno. (34 godine, visoka škola)

Bila sam muškobanjasta, mislim, igrala sam se i lutkama, ali nisam primećivala razliku. Pentrala sam se na drvo, igrala se rata s dečacima. Ne znam, nisam se igrala nekih posebno ženskih igara ili nešto slično, kao što su danas devojčice princeze, a dečaci nešto drugo... Bilo je nas nekoliko iz komšiluka, i dečaka i devojčica, i mi smo se uglavnom zajedno igrali – ili smo se igrali škole ili kauboja i Indijanaca, imali smo kolibu u kući i onda smo tu nekako bili svi zajedno... Bilo je kuvanja, pravljenja kolača od blata... Nekako su tu bili uključeni i dečaci i devojčice. Pravili smo kocke od blata, pa onda kuću. Sve smo zajedno radili, nije bilo podele na ženske i muške igre. Moj brat je stalno igrao s nama lastiš, a ja sam igrala klikere. Niko nije insistirao da budem lepa sređena devojčica. (26 godina, srednja škola)

Ja sam odrastala sa svojim bratom od tetke, igrala sam se s njim, i dan-danas imam slike, ja s pištoljima. Ne mogu da kažem da sam koristila tipično ženske igračke, već sam preuzimala njegove igračke, pošto je on stariji od mene, ali to mi nije smetalo. Mnogo sam više volela da se igram s dječacima nego s djevojčicama i to je kasnije uticalo na mene. Ja i dan-danas imam mnogo više muških prijatelja nego ženskih. Imali smo samo jednu lutku, zvali smo je Luis, pošto je bila ćelava, i onda smo se igrali mame i tate. On je čuvao, ja sam je presvlačila i slično. Međutim, mnogo više smo se igrali nastavnika i učenika u naselju. Ja sam nosila čak i njegove stvari, uopšte mi nije bilo bitno, a ni mojim roditeljima, na tome im zahvaljujem. Tako da me nisu uopšte odvajali kao djevojčicu, njega kao dječaka, potpuno smo isto odrastali. On se u 4. razredu osnovne škole odselio u inostranstvo s roditeljima. Bio mi je mnogo teško. Posle je moj život dobio sasvim drugačiji pravac. (31 godina, visoka škola)

Ono što je bilo naročito interesantno u istraživanju jeste da je vrsta igara uticala na razumevanje ispitanica da li su devojčice ili dečaci. One koje su se igrale mešovityh igara, kasnije su shvatile kom rodu pripadaju, barem u smislu stabilnog rodnog identiteta.

U zbirnom pregledu, glavni uzor i model u vezi s formiranjem izgleda, ukrašavanjem i izborom igara bila je majka, zatim roditelji zajedno, pa otac i/ili neko od muških rođaka i na kraju društvo. U pojedinačnim slučajevima to je bila žena koje je čuvala ispitanicu ili baka. Sledeća tabela pokazuje prepoznatljive razlike u njihovom izboru igara (korišćeni su izrazi koje su koristile ispitanice):

Tabela 5. Razlike u izboru igara i u načinu oblačenja ispitanica u odnosu na dominantan uticaj majke, oca ili nekog drugog iz društvenog okruženja na proces njihovog odrastanja

Model, uzor, najvažniji uticaj:	Tipične igre:	Tipičan način oblačenja:
Majka / ženski lik	lutke, barbik, oblačenje lutkica, između dve vatre, školice, kolica, ormarići, šoljice za kafu, lastiš, igre mame, pravljenje ručka, štrikanje	šminka, specifično ženska odeća, ukrašavanje, čarapice, dokolenice, šnalice, haljinice, suknjice
Oba roditelja	lutke, žmurke, klikeri, lastiš, odbojka, bicikl	ženska i uniseks odeća, duga kosa, šišanje na kratko
Otac / muški rođak	pištolji, borilačke veštine, sanke, uniseks lutka, lego kocke, konstruktivne igračke	muška odeća
Društvo	lutke, gitara, pravljenje predstava, bicikl, odbojka, pričanje priča, igre rata, penjanje na drvo, Indijanci i kauboji, pravljenje kolača od blata, kuhinja, lastiš	i muška i ženska odeća

U analizi posebno izabranih pojedinačnih životnih priča (Asja, Jelena, Anastajsa, Iva) postoji sličan obrazac. Asja je odrastala u naglašeno patrijarhalnoj i siromašnoj sredini, uz nisko obrazovane

roditelje (majka bez škole, otac osnovna škola). Ima 11 sestara. Nije imala lutke, nije imala mogućnost da bira svoju odeću, a igrala se uglavnom sa svojim sestrama i s drugom decom iz susedstva, uz strogu kontrolu roditelja. Veoma rano je počela da radi, jer je otac od svih sestara očekivao da rano počnu da privređuju. Igre u kojima je ona učestvovala (odnosno koje pominje) jesu lastiš i klike-ri. Veoma rano je znala da je devojčica, jer je to tako postavljeno u njenoj porodici. Za devojčice su važila drugačija pravila u odnosu na pravila za dečake i bila su veoma restriktivna. Detinjstvo je kratko trajalo.

Jelena je odrastala u patrijarhalnom okruženju, uz oca sa završenim fakultetom i majku sa završenom srednjom školom, pri čemu je majka bila veoma religiozna (katolikinja). U kući su bile gotovo zabranjene „ženske“ igre. Jelena je odrastala želeći da bude dečak. Igrala se s bratom, a glavne igre su bile kockice i slagalice. Sve što je „žensko“ bilo je obavijeno tajnom i stigmom. Jelena je kasnije, kao odrasla, puno vremena potrošila pokušavajući da na pozitivan način odredi „ženski“ identitet.

Anastasja je odrastala u porodici u kojoj je otac imao završenu visoku školu, a majka srednju, s naglašeno pozitivnom identifikacijom s majkom. Njene igre su oduvek bile „ženske“ i oduvek je želela da se ulepšava i nosi žensku odeću. Volela je da provodi vreme s mamom (da idu kod frizera i kod njenih prijateljica). Omiljene igračke bile su joj lutke i lakovi za nokte. Kasnije je jedan od njenih glavnih ciljeva u životu postao biti majka i istovremeno uspešna poslovna žena.

Iva je odrastala u porodici visokoobrazovanih roditelja. Ima sestru. Ona je snažno identifikovana s majkom, ali istovremeno ima veoma podržavajućeg oca. Igre u kojima je učestvovala kao mala bile su pretežno uniseks igre u vrtiću, kao i njeno oblačenje. Kasnije u životu, teško se uklapala u ženske stereotipe. Kao mala, znala je da je devojčica, ali joj to nije bilo važno.

Tabela 6. Razlike u izboru igara i u načinu oblačenja izabrane četiri ispitanice u odnosu na dominantan uticaj majke, oca ili nekog drugog iz društvenog okruženja na proces njihovog odrastanja

	Stepen obrazovanja	Obrazovanje oca	Uzor	Vrste igara	Način oblačenja u detinjstvu
Asja	osnovna	osnovna	majka	društvene igre, klikeri	osnovno, nespecificovano
Jelena	srednja	visoka	brat	kockice, slagalice	kao dečak, pantalone praktično
Anastasja	visoka	visoka	majka	lutke, lakovi, igre mame, lopte	suknjice, haljinice, šnalice
Iva	visoka	visoka	društvo	društvene igre	uniseks, suknje, pantalone, bez mnogo doterivanja

Rezultati ovog dela istraživanja ukazuju na izuzetno snažan uticaj društvenog okruženja na formiranje preferencija i načina organizovanja igara kod dece, kao što pokazuju i da se rodni identitet gradi postepeno tokom detinjstva i da je taj proces za veliki broj ženske dece konfliktan i otuđujući.

SEKSUALNOST I REPRODUKTIVNO PONAŠANJE

ASJA

Kada sam počela da sazrevam, nisam znala ništa o svom telu. Ma jok! Sve mi je to bilo ružno. Recimo, kada sam dobila menstruaciju, imala sam 14 godina i bilo mi je odvratno, nisam se osećala lepo i veoma mi je smetalo. Ali sam ćutala, šta ću. Onda mi je jednom mama rekla: „Pa, sine, nije to ništa, to je sve normalno, ti si žensko dete. Ajde pusti to, proći će. Pa žensko si, tako je bog rekao...“ i šta ja znam, tako je nešto ispričala. Bila sam tužna nekoliko meseci i onda, navikla sam se... Prevazišla sam to, jedanput, dva-put i moraš da se navikneš. Što se ostalog tiče, ništa posebno se nije promenilo. Jedino što sam imala male grudi, tako da sam patila za većim. (smeh) O bebama, partnerima, momcima i svojoj budućnosti nisam uopšte mislila sve dok nisam ostala u drugom stanju.

To se desilo kada sam imala 17 godina, ili možda 18, ne znam ni ja koliko sam imala... Desilo se spontano. Već sam pre imala neke dečkice, kao zaljubim se, pa ga volim, ali sve je to bila dečja igra, mislim, bezveze. Kada

sam prvi put imala seksualni odnos, nekako nisam bila spremna za to i bilo mi je ružno. Bilo me je veoma strah od roditelja i doživela sam to kao da sam uradila nešto veoma pogrešno – ali, kao, šta je tu je. Nisam smela nikome da kažem, ćutala sam. Međutim, mama je nekako primetila, valjda se videlo po meni i rekla mi je da je tata veoma strog i da moram ili da izađem iz kuće ili da veoma pripazim na svoje ponašanje, da vodim računa o sebi i da ne napravim neku glupost. Htela je da kaže da ne smem da ostanem trudna, da treba da završim tu vezu ili da se lepo udam i ne budem više u njihovoj kući. Mama je bila veoma stroga zato što se i ona plašila oca. Rekla je: „Ako ne pripaziš, obadve smo zaklane!“ Trebalo je prvo da se udam... Nisam bila srećna s tim čovekom i želela sam da abortiram. Međutim, bila sam još uvek maloletna. Rekla sam mami: „Hajde sa mnom u bolnicu da to završim. Ne mogu da rodim sada.“ Međutim, mama mi nije dozvolila. Rekla je: „Ne smeš to da uradiš, ako svoje prvo dete abortiraš, možda nikada više nećeš imati dece.“ Sve sam rešila s mamom, moj tadašnji partner ništa nije znao i nisam se na kraju ni udala za njega. Mamu to uopšte nije interesovalo: „Valjda ćeš da se pomiriš, ali neću da ulazim u to, ne dam ti da abortiraš ovo dete.“ Bilo joj je na kraju mnogo važnije da budem zdrava i prava, nego da budem u braku. Moja majka nije imala nijedan abortus. Ona je rodila 11 dece i veoma se plašila svih operacija, a to je za nju jedna vrsta operacije. Ona je rođena još za vreme rata, udala se veoma mlada i ceo život je samo rađala decu. Tata uopšte nije znao šta se sa mnom događa. Bio je veoma bolestan u to vreme i ubrzo je umro. Kada se Jeca rodila, on je već bio mrtav, nikada je nije ni video. Nije imao pojma. Tati nikada

nisam ništa pričala, sve sam uvek rešavala s mamom. Umro je na početku moje trudnoće. Otac mog deteta nije hteo da je prizna. Otišao je i nismo se posle toga videli 20 godina. Kada je Jeca odrasla, želela je da ga upozna. Otputovala je u Francusku i upoznala ga. On i danas tamo živi.

Od njega nikada ništa nisam tražila, a on nikada ništa nije dao. Nije mi ni bilo potrebno, bila sam pored mame i imala sam svoj život. Ja sam sposobna žena. Ja sam radna žena. Ne plašim se ničega. Volela sam da radim, da zarađujem, da donesem kući. Da izađem, da živim. Da uživam. Nikada nisam imala strahove da moje dete neće imati šta da jede. Tu je bila mama i uvek smo mogle da se snađemo. Mogla je uvek nešto da joj da, mleka, griza, bilo šta. Posle sam se udala za drugog čoveka i s njim živim već 24 godine. Ne kažem da je to baš onaj pravi o kome sam sanjala, ali hajde, neka ga. (smeh)

Međutim, smatram da bi žene trebalo da imaju pravo na abortus, mada ja nikada nisam abortirala. Kad nije sposobna da ga izdržava, kad nije stabilna, žena bi stvarno trebalo da abortira. Ili, kad se desi nekoj devojkici, ima njih pa i s 15 godina pogreše, naprave grešku i šta sad. Dete da rodi dete... A cela procedura je veoma komplikovana, koliko sam ja videla, treba dozvola majke, škole, lekara... Prođu pakao. Ja zato nijednoj svojoj ćerki ne bih dozvolila da abortira. Zašto da imaju tako ružno iskustvo kad će svakako jednom postati majke? Snašle bismo se. Ako je svesna, normalna, dovoljno bi to bilo da rodi dete. Moja deca više nisu toliko mala, a Jeci je već i krajnje vreme da se uda, ima 27 godina, šta bi joj falilo, zrela je i fizički i psihički. Ako ipak odluči da neće da rodi, neću da se mešam, svako odgovara samom sebi za svoje postupke.

Kontracepciju nikada nisam koristila. Samo sam se čuvala. Kako kako? Jaoj, majko mila, ubiću se pored tebe, kakva mi pitanja postavljaš. Kako? Jednostavno, ko žena kažeš: „Nemoj, bre, čoveče, stani, đe ćeš?“ Lekove ne volim da uzimam, gotovo na sve sam alergična, pa nikad nisam razmišljala o pilulama. A nisam koristila ni kondom. Nisam se nešto ni raspitivala o svemu tome.

Deca bi trebalo da imaju seksualno obrazovanje, ali zavisi šta uče. Nije lepo da devojčica od 10 godina baš sve zna o seksu. To je pre vremena. Meni se to ne sviđa. Jedna od mojih ćerki, ova koja ima 16 godina, uđe na internet i tamo svašta vidi, sve zna, nema pardona. Priča kao navijena i onda meni dođe da je zgazim, prosto da je ubijem. Kažem svom mužu: „Uzeću onu palicu i ubiću je!“ Mi (moje sestre i ja) imale smo straha, bile smo pristojne, a oni sada nemaju ni straha ni poštovanja. Ove druge dve su dobre, nemam reči, ali ova mi je pravi izrod. Antihrist. Roditelja treba da se plašiš i da ga poštuješ. Ne može ona preda mnom da priča šta ona hoće, nego prvo treba da razmisli da li se to sme ili ne sme.

Devojčice bi trebalo da nauče da se čuvaju, da ne spavaju sa svakim, da vode računa, jer može da bude veliki problem ako ne paze. Mogu, recimo, da se zaraže. Za mene bi to bilo strašno.

JELENA

Tokom detinjstva uopšte nisam bila svesna kako deca dolaze na svet, to mi je veoma dugo bila tabu tema. Nisam smela da pričam o tome ni da zapitkujem, nisam o tome razmišljala i znala sam samo da je to nešto mistično... Nešto sasvim tamo, daleko

od mene. (smeh) Moja mama je bila izuzetno zatvorena za sve što se ticalo seksualnosti. Ona je katolikinja vaspitavana u katoličkom okruženju. Mada kasnije nije pokazivala nikakve religiozne sklonosti, nekako verujem da je to izvršilo uticaj na nju i da joj je bilo neprijatno da o tome priča, a onda je meni bilo neprijatno da joj pravim neprijatnosti, da je bilo šta pitam. Moja baka po tati je bila učiteljica, ona nam je to nekako približila, ali sam zaboravila kako se to tačno desilo. U detinjstvu, nikad mi nije palo na pamet da moji roditelji imaju seksualne odnose, to je za mene bila zastrašujuća ideja. Moje odrastanje bilo je neprijatno, puno tajni, puno tabu tema, puno stvari koje je trebalo da otkrivam sama, a nisam znala kako, nisam znala da li je dozvoljeno... Baš neprijatan, mračan period mog života. (smeh)

Kad je već trebalo da sestra i ja dobijemo menstruaciju, mama nam je ispričala da će nešto da se desi, ali prilično nejasno. Bilo mi je jasno da će biti tu neko krvarenje, ali kad se to desilo, nisam shvatila šta je to i mnogo sam se uplašila. Bila sam veoma uzbuđena, nisam mogla da sačekam da mama dođe s posla da joj kažem šta mi se desilo. S drugaricama takođe nisam pričala o tome, takvi razgovori svodili su se na tračarenja, tako da nisam znala puno detalja. Kad sam dobila menstruaciju, za mene je to bilo veliko opterećenje, jer sam shvatila da ću sada morati da budem žensko. (smeh)

Bila sam veoma mlada kada sam prvi put ostala trudna, mislim da sam tek završila srednju školu, s ocem moje najstarije ćerke, koji mi je tada bio momak. Mislim da je bilo leto. Kada se to desilo, još uvek nisam razmišljala o braku. Prilikom odlučivanja

trebalo je da izaberem šta želim, a nisam bila sigurna šta želim, samo sam znala da, u načelu, hoću da imam decu, da je to okej. Mislim da se u meni odmah probudio majčinski nagon, mislim da su to hormoni, imala sam zaštitnički osećaj prema toj bebi i veoma teško sam se odlučila da abortiram. Razlog je bio to što nisam dobila podršku od partnera, momka s kojim sam bila, on je bio klinac još mlađi od mene. Ocu nisam ni rekla, jer sam očekivala neke posledice, da mi zabrani da izlazim i slično. Majku je veoma povredilo kada je čula da sam trudna. Nije očekivala da ću tako rano da uđem u roditeljstvo. Razgovarala je sa mnom i praktično me je molila da abortiram: „Ti ne znaš uopšte kakva je to obaveza. Ti ne znaš uopšte u šta ulaziš... Mlada si, ima vremena.“ Na kraju sam donela tu odluku, ali sam bila veoma povređena. Osećala sam da je velika nepravda što moram to da uradim. Nikad s tim partnerom nisam razgovarala o kontracepciji, jer sam nekako osećala da sve to pada na mene. Nisam računala čak ni plodne i neplodne dane. Pustila sam da deluje prst sudbine pa kako se desi. (smeh) Druga trudnoća desila se relativno brzo posle prve trudnoće. Sve vreme sam osećala kajanje i povređenost, a njemu je bilo super, sviđalo mu se što smo nastavili i dalje da budemo zajedno, za njega je to značilo da nemamo više problem. To mi je bilo bezobzirno, baš bezobzirno i bezosećajno. Kada sam drugi put zatrudnela s njim, prosto sam se na neki način obradovala i rekla sam – e, sada ovo dete ostaje. (smeh) Imala sam 20 godina, nije prošlo ni šest meseci od abortusa. U međuvremenu i dalje nismo koristili kontracepciju, niti je on pokretao to pitanje. Tada sam čvrsto i samostalno odlučila

da ću da rodim dete, neću da abortiram. Partner i ja ništa nismo zajedno odlučili u tom momentu, on je morao da ide u vojsku i njemu je to bila veća preokupacija od moje trudnoće, nije to doživljavao kao neki ozbiljan problem. (smeh) Prolazilo je vreme. Neposredno pre nego što je otišao u vojsku, razgovarala sam s njim i rekla mu: „Znaš šta, ako hoćeš, ti budi s nama, ako nećeš, nemoj, ja ću ovo dete da rodim, a ti kako god hoćeš.“ On je bio sasvim začuđen, nije me uopšte doživljavao ozbiljno. Nastavili smo da budemo zajedno, ali bez neke konkretne odluke, a i bili smo razdvojeni. Prilikom posete, kad me je video u poodmakloj trudnoći, tek tada je shvatio da se uopšte ne zezam. (smeh) Kad se vratio iz vojske, nastavili smo da budemo zajedno, ali sve je to trajalo predugo, tako kako je trajalo i bližilo se svom kraju. Nismo nikada živeli u zajednici.

Moja sledeća trudnoća u kojoj sam rodila dete bila je planirana, u tom smislu da je naša veza vodila roditeljstvu i što smo oboje želeli da budemo roditelji.

Ranije sam imala ideju da je abortus deo kontracepcije. Uprkos tome što sam imala dosta abortusa (to mi nije bio jedini) svaki od njih doživljavala sam veoma traumatično, osećala sam ogroman bol u duši, ogroman! Naizgled, uvek sam mislila nešto kao „idemo dalje“... A ispod toga, osećala sam veliku krivicu zbog svega, ali sam se pravila da toga nema i tako sam postajala sve hladnija i hladnija, kako u odnosu s ljudima uopšte, tako i u odnosu s partnerima, pa čak i u odnosu sa svojom decom, i dugo mi je trebalo da shvatim u kojoj meri je krivica određivala moj život. Imala sam neke samoubilačke i samouništavajuće poteze, mislila sam da mogu da se ponašam nezavisno

od toga kako se osećam. (smeh) Abortus nanosi veliki bol ženi, njenoj prirodi, jer je naša priroda da odgajamo a ne da uništavamo. Redovno sam se iz anestezije budila plačući, duboko plačući i danima sam bila u depresiji i nije mi bilo dobro. Tako da mislim da abortus treba uzeti ozbiljno, veoma ozbiljno, jer to jeste prekidanje veze sa živim bićem koje nam je najbližije na svetu. Svaka pora mog tela, svaka moja ćelija želi da to dete živi i onda ja to presečem u sebi i kažem – ne! Važnije je ono što hoću ja, mislim, što hoće onaj moj sebični deo koji neće da se povinuje, koji neće da učestvuje, ne znam...

Muškarci i žene su kao jing i jang, jin i jang je kao muško i žensko, kao akcija i primanje – to se ogleda i u seksualnom činu, muškarci daju, oni su oni koji vrše akciju, a mi smo one koje primaju i taj čin u stvarima simbolično prikazuje i ono šta se dešava na duhovnom planu.

Koliko sam imala abortusa? Imala sam 7 abortusa. A nisam planirala jer sam se stidela da razmišljam o tome, da se brinem o sebi, to ima veze s mojom blokiranom ženstvenošću. Partneri su puštali mene da o tome brinem, jer je sa mnom bilo teško razgovarati zato što sam zatvorena po tom pitanju, a ja sam neka-ko puštala da se to rešava samo, a to se nije rešavalo samo (smeh), već na moju štetu. A ta sredstva su štetna. Pilule deluju na hormone i sprečavaju trudnoću, mislim da narušavaju prirodu našeg tela. Imam odbojnost prema kontraceptivnim sredstvima, sklona sam da potenciram sve ono što je prirodno u životu, na tome insistiram. Meni je najprirodnije da to bude muškarčeva odluka, da on prekine odnos onemogućivši trudnoću. Prezervativ takođe ne volim, jer

razdvaja partnere. To treba da bude instinktivan čin ljubavi. Svaka žena može da prepozna da li je u plodnom periodu ako oseća svoje telo, ako oseća sebe.

Što se seksualnog obrazovanja dece tiče, meni je to veoma diskutabilno. To ne sme da bude tek medicinska tema, jer je to onda promašena tema. Glupo je da postoje tabu teme, ali je pitanje kako to rešavati. Ono što nazivamo savremenim često je bezdušno. Moraš da uključiš i osećaj i intuiciju da bi učenje, a kasnije i iskustvo, bili sveukupni.

ANASTASJA

Bila sam veoma srećna kada sam dobila prvu menstruaciju, mada sam imala samo 10 godina. Mama mi je pričala o tome i jedva sam čekala da se to desi. Jedino što sam imala malo ružan osećaj u telu. Od tog momenta imala sam više potrebu da se čuvam, da ne smem da budem s nekim dečakom do 18 godina. Meni je tako predstavljeno i nisam stupila u seksualne odnose dok nisam napunila 18 godina. Među vršnjakinjama je bio problem to što je u početku bilo sramota kad devojčica dobije menstruaciju, sve do nekog trenutka kad je odjednom bio problem ako još nije dobila, a to je već s 13-14 godina... Kao, još nisi, nešto nije u redu s tobom. Međutim, u našoj sredini o tome se nije puno pričalo, možda zato što je to bila mala sredina. Možda me je bilo malo sramota, jer sam prva dobila menstruaciju.

Jedva sam čekala da prvi put vodim ljubav, nisam mogla da dočekam, iz znatiželje. Uopšte nije bilo bitno da on bude poseban, da me voli... Važniji mi je bio moj doživljaj nego njegov. Važno je bilo da bude zgodan, jer sam i ja volela lepo da izgledam. Kad se

to desilo, bilo je previše obično, čak i neko razočaranje, nije mi bilo jasno što ljudi prave toliku priču od toga... Možda sam bila razočarana jer nisam bila zaljubljena u tu osobu, meni je bilo važno da ja imam 18 godina i da sad to može. U to vreme brak mi nije padao na pamet. Upravo suprotno, razmišljala sam da treba malo promeniti pa videti šta je bolje. Kako ću znati ako ne probam... Međutim, oduvek sam želela da imam decu, ali nikad nisam trčala da to bude što pre. Smatrala sam da treba biti odgovoran roditelj i obezbediti dosta toga za njih.

Kada sam bila s partnerom kog ne poznajem dovoljno dobro, uvek sam insistirala na kondomu, nisam dozvoljavala nezaštićen odnos. Kada sam imala ozbiljnog partnera s kojim se zabavljam, koristili smo prekinuti snošaj. Pilule nisam nikada koristila. Smatram da hormoni svakako snažno utiču na ženski organizam, a takođe smatram da je uvek potreban dogovor s partnerom i da je uvek odgovornost obostrana. Pilule su prebacile odgovornost potpuno na ženu. Ja nikad nisam imala odnos s nekim u koga nisam imala poverenje i nikada me nisu prevarili, svi su vodili računa. Nisam imala ružno iskustvo. Međutim, imala sam jedan abortus, i to rano, u 18. godini, s momkom sa kojim sam se zabavljala. To se jednostavno tako desilo, a nismo uopšte bili zreli za decu. On je imao 19 godina. Posavetovala sam se s lekarom, vodila me je majka, a svi kojih se to ticalo su znali, i njegovi roditelji i moji roditelji. Lekar mi je rekao da će sve biti u redu, da ću moći da rodim i posle tog abortusa. Međutim, sada, sa ovom pameti, nikada to ne bih uradila, bez obzira na partnera, zato što se sad loše osećam zbog toga što sam to uradila. Znam da bi

mi život bio totalno drugačiji, ali mislim da to nisam smela da uradim, to je moj osećaj. Što se tiče prava na abortus, to je nezgodno pitanje. Ja govorim samo iz svog ličnog iskustva i onako kako ja osećam. Ne mogu da govorim o drugim ljudima i ne mogu da dam mišljenje o tome.

Dugo sa želela da imam decu i kad sam našla odgovarajućeg partnera, zatrudnela sam planirano i nakon više pokušaja da ostanem u drugom stanju.

IVA

U detinjstvu nisam imala jasnu predstavu da li ću biti roditelj kad porastem. Bilo je očekivanja od moje majke da i mi rodimo. Dakle, možda je neki pritisak išao preko nje ali stvarno nisam imala nikakav poseban odnos prema tome.

Adolescencija mi je bila neprijatna. Sećam se da sam se stidela kad su mi se pojavile dlake na nogama, nisam upisala srednju školu u koju sam stvarno želela da se upišem, jer su tamo insistirali da se na fizičkom nose trikoi. Pomisao da ću morati stalno da depiliram noge me je nervirala, tako da sam upisala neku sasvim drugu školu, bezveze, prirodni smer, zato što su oni dozvoljavali da dolazimo u trenerkama. U tom smislu me je to unazadilo, mnogo razmišljanja i donošenja odluka na osnovu stvari vezanih za spoljašnji izgled. Znači, ne mogu da kažem da sam to doživela tada kao diskriminaciju, ali sam odjednom ušla u svet u kome su postojali neki standardi u koje se nisam uklapala. Stidela sam se kad su počele da mi rastu grudi, odmah sam oblačila neke široke košulje, pograbila sam se. Eto toga se sećam. Prvu menstruaciju dobila sam u 5. razredu. Saznala sam šta je to od drugarica.

Jelena

Majka mi ništa nije pričala, ali njoj sam prvoj prijavila kad mi se to desilo i ona je sasvim u redu reagovala, objasnila mi, samo što sam imala mučnine i veoma bolne menstruacije u 5. razredu. Zavidela sam devojčicama koje su menstruaciju dobile u 8. Takođe me je nerviralo što moraš da paziš da ti ne probije krv na garderobu. Nimalo nisam bila ponosna zbog te promene. Smaralo me.

Imala sam dva abortusa. Prvi put sam zatrudnela dok sam studirala s nekim partnerom s kojim sam se zabavljala. Koristili smo samo prekinuti snošaj. Rukovodila sam se time da još nisam završila fakultet, a očigledno sam osećala i da s njim ne želim da ostanem, tako da sam prekinula tu trudnoću. Abortirala sam, izašla sam na ispit i položila ga. Imala sam oko 26 godina. Drugi put mi se to desilo s ocem mog deteta. Imala sam oko 33 godine. Htela sam da prekinem trudnoću i prekinula sam je. Nemam krivicu ni zbog tog ni zbog sledećeg abortusa. Ta trudnoća desila se tako što nam je pukao kondom.

U to vreme, bila sam deo nekog umetničkog kolektiva i rekla sam mu da ne mogu da rodim jer mi je u tom momentu bila važnija umetnost. Imala sam neke turneje i rekla sam mu: „Žao mi je, ne mogu.“ Bio je u šoku, mislim da mi je zbog toga posle i razorio odnose s tim ljudima. Nije mogao uopšte da razume da neka žena bira abortus zbog toga što joj je nešto drugo važnije u životu. Mnogo sam se dvoumila i kada sam bila trudna sa svojim sadašnjim detetom. Mislim da bih i tada abortirala da nisam imala podršku svoje psihoterapeutkinje, koja mi je rekla: „Vi ćete roditi to dete i nećete biti s tim partnerom, ništa vi ne brinite.“ Smisao je bio da se ne plašim

da ću odustati od sebe i da nisam tip koji će ostati s partnerom koji me na bilo koji način ugrožava. Na kraju se tako i desilo. Ne mogu da budem s nekim ko se toliko razlikuje od mene. Mada neki put, priznajem, mislim da bi za mene možda bilo bolje da nisam rodila dete... Nisam se pokajala zbog odnosa s detetom. Zavoliš dete, a i ono tebe zavoli. Ali, ako treba da budem iskrena, ostao je neki deo mene... I znam da to drugima zvuči totalno bogohulno, ali, dobro, ja i jesam bogohulna, ali neki deo mene se pita šta da nisam rodila to dete, kako bi moj život izgledao. Dete te veoma veže za sredinu u kojoj živiš, stavlja te u situaciju da stalno moraš da gledaš oko sebe. Ranije sam mogla da kažem, baš me briga, ja čitam svoje knjige i ne zanima me. Kad imaš dete, sasvim je drugačije, stalno moraš da budeš u kontaktu s društvom u kome živiš. Dete mora da ide svaki dan u obdanište, moraš svaki dan u prodavnicu, moraš ovo, moraš ono... U tom smislu, više sam u kontaktu s realnošću ali manje s nekim svetovima koji su meni bili važni. I to mi nedostaje.

Pila sam veoma dugo kontraceptivne pilule, a sad koristim spiralu. Kontracepcija neizmerno olakšava ženama život. Daje im slobodu i pravo da odlučuju o tome kad će da rađaju, da li će da menjaju partnera i tako redom.

Neki moji partneri su bili sasvim u redu. Međutim, ti uglavnom ne žive u Srbiji, ti koji paze i vode računa o kontracepciji, da ne moraš nikakav pritisak na njih da vršiš. S ocem svog deteta baš sam imala problem jer on je toliko hteo da ima decu da je podvaljivao, razumeš. Uglavnom, u nekom momentu sam shvatila da moram da preuzmem potpunu kontrolu

nad kontracepcijom, jer što je sigurno sigurno je. Ovde su muškarci veoma patrijarhalni, a i bahati.

Što se tiče seksualnog obrazovanja, svakako da podržavam. Mislim da bi to trebalo da bude deo građanskog vaspitanja i da bi tu trebalo uključiti ljude različitih profesija. Mislim da bi to trebalo da bude i informisanje o silovanjima, o nasilju u porodici i o sličnim stvarima. Potrebno je i psihološki to objasniti, možda nešto preko psihoanalize. Znaš, svako dolazi s nekom patologijom iz svoje porodice i svako ima u glavi kako treba da se ponaša. Tako da ljudi ne usvajaju samo intelektualno ono što nauče u školi. Potreban je radioničarski rad, kultivisanje nenasilne komunikacije među polovima, pitanja o rodnoj ravnopravnosti, a tu bi trebalo govoriti i o LGBT temama.

Znanje o sebi, a naročito o svom telu, povezano je u dugačkoj hrišćanskoj tradiciji, kao i u mnogim narodnim tradicijskim kulturama, s naglašenim zabranama, anatemama i snažnom kulturnom nelagodnom. Čak i kada je telo postalo predmet prihvaćenog medicinskog znanja, u eri ekspanzije nauke, korpus tog znanja građen je kroz naglašeno objektiviranje telesnog iskustva, njegovo prilagođavanje naučnom posmatranju, seciranju, eksperimentisanju, mernim instrumentima i medicinskim postupcima, čime je subjektivno iskustvo maksimalno racionalizovano i učinjeno irelevantnim za razumevanje telesnosti.

Štaviše, sastavni deo hrišćanske istorije (ne)znanja o telu jeste veštanje tog nepoznavanja i izdvajanje jedne posebne vrline, vrline telesnog neiskustva i „nemešanja“ u sve ono što se tiče tela, kao načela dobrog vaspitanja, naročito kada su u pitanju seksualnost i reproduktivne prakse žena.

Kao što navodi Fuko (Michel Foucault) u *Istoriji seksualnosti*, potreba da se pronikne u subjektivne osnove telesnog, a posebno seksualnog života, u novijoj istoriji zapada proistekla je iz potrebe da se

ljudsko iskustvo i ponašanje regulišu, i u vezi s tim s politikama populacionog planiranja, pitanjima javnog zdravlja, problemima epidemiologije, telesnog disciplinovanja povezanog s vojnim, školskim i sportskim drilovima, biološkom reprodukcijom nacije, ostavljajući u mraku i neartikulisan ogroman deo ljudskog iskustva izraženog kroz svakodnevne telesne prakse. Raskorak koji je time stvoren između rapidnog razvoja objektivirajućeg znanja o telu, instrumentalnog odnošenja prema njemu i inkapsuliranog subjektivnog iskustva telesnosti, formiranog pod uticajem tradicionalne hrišćanske zabrane svesnog iskušavanja tela, očituje se u savremenoj popularnoj kulturi na mnogo načina. Seksualnost je možda najilustrativniji primer, s obzirom na to da je ona važan deo potrošačke kulture, komercijalizacije i izvor velikih profita. Naizgled vidljiva i očigledna, seksualnost je eksponirana na mnogo načina, od razgolićene seksualnosti i pornografije, koja se danas može javno pratiti u TV programima, u rijaliti predstavama, novinama, filmovima, literaturi, preko pojačanog javnog interesa za seksualno zdravlje stanovništva (prvi put iniciranog pojavom epidemije sifilisa u puritanskoj viktorskoj Engleskoj, a danas povezano sa epidemijama novih seksualno prenosivih bolesti kao što je AIDS [Simmons, 2009]) i, dalje, preko razvoja populacione politike, do promene heteroseksualnih i drugih seksualnih normi ponašanja. Iz te perspektive, naše vreme je ophrvano i sasvim zasićeno eksploatacijom, manipulisanjem, upravljanjem, regulisanjem, planiranjem, revolucionisanjem seksualnosti. S druge strane, seksualnost kao iskustvo, seksualnost kao interiorizovana kultura, kao kultivisani aspekt čovekovog života, zatvorena je u sferu privatnog života kao tajna, ne samo zbog intimnosti samog iskustva već i zbog stigme. Objasniti deci „odakle dolaze bebe“ danas je, i pored opšte medijske vidljivosti seksualnosti, često problem, kao što to pokazuju i rezultati ovog istraživanja. To se posebno odnosi na regione koji su prošli intezivne procese modernizacije, gde je u privatnom životu sačuvana snažna matrica tradicionalnog i patrijarhalnog života, u koje se može svrstati i Srbija. Tradicijska kultura, a religija naročito, neretko patologizuju seksualna

iskustva koja inače gotovo svako stiže u toku života. Na primer, nekad se smatralo da masturbacija vodi u ludilo i da prouzrokuje mentalna oboljenja, pa se čak i u prvim naučnim medicinskim tumačenjima ona povezivala s demencijom, neplodnošću ili čak slepilom (Watson, McKee, 2013). Smatralo se da ljudi koji masturbiraju lakše dobijaju sifilis ili gonoreju. Ne samo masturbacija već bilo kakvo upoznavanje sa svojom telesnošću i telesnošću drugog pola (ili s homoseksualnošću), seksualna iskustva, seksualne prakse, ali i menstruacija, trudnoća, porođaj, za mnoge ljude do danas su zavijeni u sferu „zabranjenog“, zbnunjućeg, stigmom opterećenog ili polutajnog diskursa i povezani su s velikom nelagodom. Postoje naglašena ograničenja i tabui kada, s kim i kako o tome može da se priča, mada je prividno seksualnost već odavno postala neskriveni predmet javnog diskursa i naučnog znanja. Lična, intimna iskustva često su podeljena između medijskog razgolićenja i pornografije i iznutra zapretenog tradicionalističkog obrasca telesne kulture, koji je istovremeno povezan s celokupnim patrijarhalnim i tradicijskim moralnim kodeksom, koji je ne samo restriktivan već i naglašeno podvlašćujući kada su žene u pitanju. Više istraživanja (Lefkowitz and grupa autora, 2014; Crawford and Popp 2003; Moore and Rosenthal, 1992; Muehlenhard and Quackenbush, 1996. itd.) ukazuje na važnost uočavanja veza između postojećih obrazaca seksualnog ponašanja i širih i višestrukih rodni normi i režima. Recimo, muškarci u SAD u proseku imaju više partnerki nego što žene imaju partnera, češće koriste kondom i više razmišljaju o seksu. Žene se više seksualno usklađuju prema potrebama partnera, češće su žrtve seksualnog nasilja i imaju više seksualnih problema i disfunkcija. Da bi se objasnile ove razlike, potrebno je koristiti multidimenzionalne analize. Socijalna konstrukcija rodnosti, a pre svega dvostruki standardi seksualnosti, važni su faktori oblikovanja ovih razlika. Ideje o tome šta je prihvatljivo seksualno ponašanje za muškarce, a šta za žene, izuzetno snažno utiču na oblikovanje ponašanja ljudi i na njihov način razmišljanja (*isto*, 833–834).

Kada su adolescenti u pitanju, ove razlike očituju se u tome što je kultura tolerantnija prema seksualnom eksperimentisanju dečaka nego

devojčica. Usled toga, dečaci nauče da seksualno uživaju pre devojčica, mada devojčice ulaze u seksualne odnose pre dečaka. Zbog odnosa šireg društva prema seksualnosti žena, devojčice obično traže stabilne veze, dok su dečaci skloniji neobaveznom seksu radi sticanja iskustva. Dok su oni prijemčiviji seksualnim odnosima bez čvrstog emocionalnog vezivanja, devojčice moraju da misle na svoj ugled, koji slabi ukoliko je devojka sklona seksualnim avanturama (Kuortti, Lindfors, 2014). Uticaj sredine takođe je vidljiv i po tome što se adolescenti (mada se to ne odnosi samo na njih) najčešće priklanjaju ponašanjima svojstvenim njihovim vršnjacima. Socijalne norme i očekivanja imaju ogroman uticaj na donošenje odluka i, u tom smislu, odluka da stupe u seksualne odnose za devojčice ima veću težinu nego kad su dečaci u pitanju.

S druge strane, telesno iskustvo samo po sebi zapravo se ne uklapa lako ni u jednu od normi, jer se sastoji od voljnog, svesnog i nevoljnog, nesvesnog ponašanja i doživljavanja stvarnosti. Julija Kristeva je, polazeći od toga, razvila koncept semanalize (Kristeva, 1979) – pre nego što se uspostavi artikulisano i racionalno ustanovljen obrazac komunikacije, subjekt se već nalazi u procesima koji semantički nisu prazni, koji imaju značenje. Telo je semantičko polje pred-jezika koji stalno uobličava naše iskustvo, tokom celog života a ne samo u prvoj, simboličkoj, preedipalnoj fazi čovekovog života. Kao poseban predsemiotički obrazac, ono oblikuje delom sopstveni telesni jezik, koji u ličnim i intimnim životima ljudi ima mnogo važniji uticaj na formiranje životnih strategija nego što to može da izgleda na prvi pogled, u svetu u kome je danas o telu „sve poznato“ i „sve razotkriveno“.

Kroz podelu na privatnu i javnu sferu stvoren je i raskorak u socijalizaciji seksualnosti između javnog i privatnog života, kao i ogroman raskorak između nasleđenih tradicionalnih hrišćanskih normi vezanih za seksualnost (koja praktično ne poznaje kategoriju prihvatljive seksualnosti) i sveopšte vidljivosti, naučnog objektiviranja i javne izloženosti seksualnosti, koja ipak ne otvara prostor za usklađeno i artikulisano intimno iskustvo. Specifičan produkt tog hibridnog spoja jeste raskorak između „privatnog“ i „javnog“ tela i naglašenost predsemiotičkih

aspekata ličnog telesnog iskustva. Ovaj raskorak ispoljava se i kao raskorak između racionalnog i iracionalnog ponašanja osoba pri pravljenu životnih izbora i načina reagovanja na životne situacije (Sekulić, 2015).

Hibridni spojevi različitih jezika i diskursa koji se pritom stvaraju odražavaju se na postojanje spektra telesnih distorzija koje se danas mogu uočiti u načinu ishrane (bulimija, anoreksija, preterana gojaznost), tipičnim oboljenjima, fizičkoj aktivnosti, telesnom ulepšavanju i telesnom usavršavanju, seksualnim praksama i izvorima za sticanje znanja o njima, koje se odvijaju između nedovoljno iznutra posredovanog i interiorizovanog unutrašnjeg iskustva i znanja, s jedne strane, a s druge, ogromnog upliva spoljašnjeg sveta na telesna iskustva ljudi, kao objekata medicinskih, marketinških, ideoloških, populacionih, estetskih i drugih mera i praksi koje su proizvod rapidnog tehnološkog i komercijalnog razvoja društva.

Polazeći od toga da su životni prelazi čvorišta u kojima se ukrštaju i uzajamno razrešavaju strategije ličnih izbora i kolektivnih zahteva i istovremeno povezuju priroda i kultura, istraživanje je bilo usmereno na ključne momente telesne socijalizacije žena, u vezi s njihovom seksualnošću i reproduktivnošću. To su: iskustvo prve menstruacije, kontraceptivne prakse i stavovi prema kontracepciji i abortusu, kao i planiranje trudnoće.

Pitanja koja smo postavili ispitanicama bila su:

1. Kako ste doživeli svoju prvu menstruaciju?
2. Kakav je bio vaš odnos prema seksualnosti u periodu adolescencije i kako je izgledalo vaše prvo seksualno iskustvo?
3. Da li ste planirali svoju prvu trudnoću?
4. Da li ste imali abortus i kakav je vaš stav prema abortusu?
5. Da li praktikujete neku vrstu kontracepcije? Koje kontraceptivno sredstvo smatrate najboljim?

Interesovalo nas je da li se u krajnjem ishodu može uočiti neki prepoznatljiv ili dominantan obrazac seksualnog i reproduktivnog ponašanja i socijalizacije žena obuhvaćenih uzorkom.

ISKUSTVO PRVE MENSTRUACIJE

U znatnom delu feminističke, etnološko-antropološke i antropološke literature (Bandić, 1974; Radulović, 2000; Douglas, 1993; Malešević, 1986; Erlih, 1971; Keefe, 2001; Smart, 2002; Ussher, 2006; Sekulić, 2014. itd.) ženskom telu, a u okviru toga i menstruaciji, pristupa se sa stanovišta politika reprezentacije, tj. kao označiteljima pomoću kojih se kultura osmišljava, povlače distinkcije i uspostavlja hijerarhijski društveni poredak. Kao kulturni simbol ovaj pojam nesumnjivo je opterećen značenjem „prljavštine“ i „zaraze“. To se vidi već po tome što se u kolokvijalnom jeziku izbegava direktno imenovanje menstruacije, već se koriste indirektna imena. Izrazi kao što su „ženski cvet“, „mesečni period“, „ciklus“, „mesečnica“, „ženska bolest“, „nečistoća“ itd., razne su forme takvih indirektnih jezičkih formulacija. Menstruacija je marker koji podseća da žene imaju inferiornija tela od muškaraca, te da im na osnovu toga pripada niže mesto u društvu. Interes za simboličnu osnovu ovakvih tumačenja odnosno za setove značenja koji se kroz to stvaraju i povezuju s društvenim režimima nije nužno feministički. Mreže ovih značenja u toj meri prožimaju kolokvijalni diskurs da je neupitno da je menstruacija jedan od glavnih složenih simboličkih označitelja ženskog unutar patrijarhalnog poretka.

Ideja o purgativnoj funkciji menstruacije veoma je stara i potiče od Hipokrata. On je smatrao da su ženska tela hladnija od muških, te da muškarci usled toga lakše oslobađaju telesne nečistoće putem znojenja, dok ženski organizam pronalazi druge načine. Alternativa ovom tumačenju bila je da menstruacija služi izbacivanju suvišnih tečnosti ili da žene proizvode više krvi, potrebne za hranjenje fetusa. Kada telo nije trudno, kada se krv ne preobražava u mleko, telo mora da je izbaci kroz „prirodne kanale“. Galen je smatrao da menstrualna krv koja se „zadržava“ u telu tokom trudnoće, kada nema ni mleka, ni menstruacije, može da izazove razna oboljenja fetusa. Smatralo se da su bubuljice, zadebljanja, kraste, svrab, groznica i boginje kod dece izazvani nečistoćom menstrualne krvi majke. Istovremeno, sva krvarenja iz

ženskog tela tretirana su kao vid menstrualnog krvarenja. Plinije naglašava da je prisustvo žene koja ima menstruaciju štetno po biljke i okolinu (pčele, insekte, cveće itd.), a razni predmeti, smatralo se, kao što je ogledalo, mogu da se zaprljaju i zamagle. Mada ovakva shvatanja ženskog tela potiču još iz antičkih vremena, ona su se na ovaj ili onaj način zadržala do modernog doba. Razlog je velikim delom to što se tokom srednjeg veka pretežno ćutalo o svemu što je moglo imati veze sa seksualnošću žene. Čak i u anatomskim atlasima žensko telo je izbegavano, jer su se autori plašili da bi bilo nepristojno svako vidljivo pokazivanje ženskih unutrašnjih organa i ženskog tela uopšte (Smart, 2002: 61). Ova objašnjenja istovremeno su predstavljala deo znakovnog porotka unutar kog ženama pripada određeno mesto u društvu. Od XIII veka nadalje, ženska znanja o sopstvenom telu sve više su zamenjivali spisi koje su pisali muškarci, artikulišući tajnu začeca na način koji je trebalo da ostane nedostupan upravo subjektu tog događanja – ženi. Ritualne ceremonije krštenja, ispovesti, pokore itd. predstavljale su različite stepene i oblike ženskog mističnog rastelovljenja i odvajanja od kontrole sopstvene telesnosti.

U srpskoj i šire jugoslovenskoj tradicijskoj kulturi, kao i u pravoslavnoj tradiciji, menstruacija je takođe povezivana s nečistoćom i podređenim statusom žena u društvu. Žena je bila naučena i prinuđena da krije krv, štiteći sebe od drugih, i druge, naročito muškarce, od sebe. Uglavnom se nije znalo „da ima na sebi“ tj. da je „nečista“, osim u onim zajednicama koje je eksplicitno izoluju (posebne prostorije, kao što su /bile/ „kućarice“ na Kosovu i Metohiji, ili je bila na poseban način obeležena nošenjem specijalne pregače (Makedonija) ili kape (Konavli)“ (Radulović, 2000: 173).

Porast medicinskih znanja i emancipacija sigurno su doprineli promeni mizoginih i u tradiciji duboko ukorenjenih obrazaca tumačenja ženske telesnosti, ali su se oni na ovaj ili onaj način zadržali sve do XX veka, u onom smislu u kome Brodel navodi da je „čovečanstvo više nego dopola ukopano u ono što je svakidašnje“. Recimo, ne tako davno, u nekim istraživanjima iz šezdesetih godina XX veka, statistički je

dokazivano da se razni vidovi ženskog nezadovoljstva ili „odbijanje žena da preuzmu ženske uloge“ mogu tumačiti predmenstrualnom napetošću, kao i depresija, sklonost samoubistvu, kriminalno ponašanje i razni drugi vidovi neadaptibilnog ponašanja žena (*Menstruation and personality*, 1964:1000). U Srbiji, još osamdesetih godina prošlog veka, udžbenik iz kriminalistike sadržao je tumačenje po kome žene, zbog psihofizičkih osobina po kojima se razlikuju od muškaraca, zahtevaju poseban pristup prilikom saslušanja, te da je potrebno voditi računa o tome da li žena ima menstruaciju, jer je sposobnost njenog svedočenja u takvim situacijama ograničena“ (Aleksić, 1979, navedeno prema Mršević, 2000: 510).

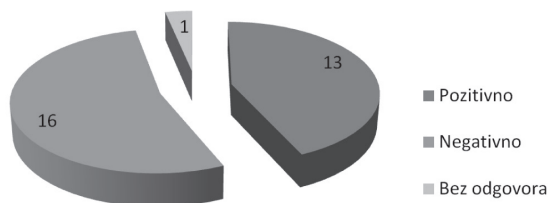
Ženska deca (kao i devojke i žene) u procesu socijalizacije, s jedne strane, generalizuju i primenjuju na sebe ono što su od drugih naučila ili čula o ženskoj telesnosti (Young, 2003: 233), ali s druge, uvek imaju uži ili širi prostor u kome mogu na drugačiji način da prerade ili oblikuju kako same telesne prakse i ponašanja, tako i svoj unutrašnji odnos prema sopstvenom telu. U tom smislu je lično iskustvo uvek u prostoru barem delimične neodredivosti.

Iskustvo prve menstruacije je važan ritual prelaza u životnom ciklusu žena i pokazatelj na koji način se odvija socijalizacija ženskog deteta na prelazu u adolescenciju i na koji način se ono upoznaje sa svojom reproduktivnošću i seksualnošću i promenjenom telesnošću. Interesovalo nas je koliko su u tom životnom prelazu prisutni tradicionalni obrasci, povezani sa stigmom, ćutanjem, idejom prljavštine i izolacijom. Pretpostavka je bila da ukoliko takav obrazac postoji, on uvodi devojčice u ovo iskustvo u društvenim okvirima u kojima će prelaz biti negativno doživljen ili čak traumatičan, povezan sa strahom i odbojnošću prema sopstvenoj telesnosti. Kao važan marker korišćen je odnos majke i oca prema prvoj menstruaciji ispitanica i njihovo znanje o tom fenomenu u momentu iskustva prve menstruacije. Moderni obrazac podrazumevao bi adekvatnu pripremu ženske dece za sazrevanje, njihovo upoznavanje s tim šta je menstruacija, podršku najbliže okoline, prevashodno higijensko-medicinski pristup ovom pitanju i netraumatično i solidno socijalizovano iskustvo u ovoj životnoj fazi.

Odgovori naših ispitanica pokazuju da je u više od polovine ispitanih slučajeva prva menstruacija predstavljala izrazito traumatično iskustvo. Gotovo trećina ispitanica (8) u trenutku dobijanja menstruacije nije znala šta im se događa u telu, budući da majke s njima nisu prethodno razgovarale o tome ili su im dale nepotpune informacije. Interesantno je da su neka istraživanja još iz sedamdesetih godina prošlog veka, koja su sprovedena u SAD, takođe na *snow-ball* uzorku, pokazala još tada da su gotovo sve ispitanice (devojke adolescentnog uzrasta) bile upoznate s tim šta je menstruacija pre nego što su je dobile, te da su izvori njihovih informacija bili mnogostruki – škola, mediji, knjige, privatno i intimno socijalno okruženje (majka, sestra, starija prijateljica (Clarke, Ruble, 1978). Rezultati našeg istraživanja veoma se razlikuju i ukazuju na naglašeno patrijarhalnu i tradicionalnu socijalnu sredinu, mada sve ispitanice koje su bile uključene u uzorak stanuju na teritoriji Beograda.

Dve trećine ispitanica (preostale 22) imale su nekakve ideje i znanja, ali i među njima ima onih koje ta znanja nisu stekle od svojih majki ili sestara, tj. koje su odrastale u porodicama u kojima je to bila tabu tema.

Tabela 7. *Da li je prva menstruacija za vas predstavljala neprijatno iskustvo?*

U dobijenim odgovorima postoji jasno prepoznatljiv obrazac – one žene koje su u tom periodu bile okružene primarnom porodicom u kojoj se bez straha i stigme govorilo o seksualnosti i u kojima je

postojao afirmativan i podržavajući odnos prema ženskoj deci, prvu menstruaciju doživele su bez traume. Sve su bile pravovremeno informisane o tome šta je menstruacija od njima najbližih srodnika, obično majke ili sestre. Većina ovih slučajeva karakteristična je i po tome što je ovo iskustvo doživljeno i kao pozitivno iskustvo polnog sazrevanja, kao potvrda ženskog identiteta ili kao postajanje devojkom.

Meni to iskustvo uopšte nije bilo stresno. Neke devojke su u to vreme već imale menstruaciju. Nama je učiteljica već u 4. razredu objašnjavala neke stvari o razmnožavanju preko polena i cveta i na slične načine. I razrednu sam imala odličnu, koja je, kad su neke devojčice počele da dobijaju, organizovala čas samo za devojčice, a onda samo za dečake, gde nam je objasnila šta se dešava. Isto je bilo i s majkom, tako da to nisam doživljavala kao neko stanje u kome treba da padam u nesvest. Predstavljeno mi je to kao nešto što je prosto normalno i što je deo života, pa sam to tako i prihvatila. (26 godina, srednja škola)

Mama me je pripremila, pošto već od 5. razreda devojčice polako počinju da dobijaju. Međutim, 6. razred, ja nikako da dobijem, baš ništa se ne dešava (smeh), tako da sam se stalno pitala kad će to već jednom... Znam da su mnoge devojčice plakale, to je bila trauma. Neke su krile, jer kao to niko ne sme da zna. Da sam se prema njima ravnala, to bi bilo strašno, jer je tako izgledalo. Međutim, zbog mame mi je sve to bilo normalno. Kad se desilo, rekla sam joj, ona je potvrdila da sam dobila menstruaciju i onda mi nije bilo uopšte jasno zašto je to nekome strašno. To je bilo tako prirodno i normalno da mi je bilo smešno što su moje drugarice plakale. (33 godine, srednja škola)

Iskreno, jedva sam čekala. Sve moje drugarice, 5, 6. i 7. razred, već su dobile, i zbog toga su ih svi tretirali kao devojke, kao starije, a ja sam se i dalje osećala kao dete. Kad sam napokon dobila, to je za mene bilo kao da mi se desila neka ogromna stvar. Postala sam žensko, bar sam se tako osećala. Onda sam malo glumila da mi nije dobro. Za mene je to bio važan događaj, baš jaka stvar – napokon sam i ja došla na red. Više neće svi da kupuju uloške, a ja ne. Toliko sam se osećala izdvojena da sam na fizičkom nekoliko puta, kad mi se nije radilo, a volela sam fizičko, glumila da imam poštedu. (35 godina, visoka škola)

S druge strane, neznanje i stigma povezani su s naglašeno negativnim odnosom i iskustvom:

Ne mogu baš svih detalja iz detinjstva da se setim. Međutim, sećam se kad sam dobila prvu menstruaciju, toga se odlično sećam. Nisam imala pojma šta mi se dešava. Mama nam nikada nije o tome pričala... To su bile tabu teme u našoj kući. Kad sam to jutro ustala i kad sam videla svu tu krv, mislila sam da mi se desilo ko zna šta, ali mi je posle ona objasnila o čemu je reč i kupila mi je sve što je bilo potrebno. Mi danas deci pričamo o tome mnogo ranije. I sećam se, kad su grudi počele da mi rastu, toliko me je bilo sramota da sam nosila samo široke stvari kako se to ne bi videlo, a najgore mi je bilo na fizičkom. (40 godina, srednja škola)

Nisam imala nikakvu predstavu šta je menstruacija. Ali veoma rano sam je dobila, na prelasku iz 4. razreda u 5. razred. Zatekla me je na letnjem raspustu

kod strine i nisam imala nikakvu ideju šta je to. Šokirala sam se i uplašila sam se, bilo mi je odvratno, kakva sad krv... I bilo mi je neprijatno zbog higijene. Smara me i dan-danas a i tad me je smaralo. Stvarno me je veoma uplašilo taj prvi put. (37 godina, srednja škola)

Ne, nisam znala šta je menstruacija, nisam ni razmišljala, bila sam veoma mala, 5. razred, to je dosta rano. Išla sam s drugarima na sankanje i skijanje i sećam se da sam se zakucala u neko drvo i da sam tako pala da su me bolela leđa. Kad sam se tuširala i presvlačila, videla sam krv... Mislila sam da sam se povredila i zabrinula sam se šta mi se desilo i počela sam da plačem, mislila sam da mi je povređeno nešto od unutrašnjih organa. Tata je bio tu, mama nije. Prišla sam mu i rekla da moramo da idemo kod lekara. Rekla sam mu da sam prokrvarila, da sam pala, da sam se veoma udarila i da sam u prvi mah mislila da mi nije ništa, ali da sam prokrvarila. Tata mi je rekao da ne brinem, da sačekam mamu da dođe i da njoj ispričam. Panično sam je čekala i kad je došla ponovila sam celu priču i tražila da idemo kod lekara. Tada mi je sve objasnila. To je bilo prvi put da sam čula šta je menstruacija, nisam imala nikakva znanja o tome. (31, visoka škola)

Ne, nisam znala šta mi se događa kad sam dobila prvu menstruaciju, iako me je majka spremala. Pričala mi je da ću dobiti menstruaciju, šta se događa, baš je znala da priča sa mnom, više puta mi je čitave priče slagala oko toga, ali kad ti to ne kapiraš, to čuješ ali ne razumeš, i onda kad mi se dogodilo da se pojavila menstruacija, ona krv, ja sam bila u takvoj panici, vrištala sam, jedva me je smirila. Onda je došao

i tata i pitao šta se desilo, a mama nije htela da mu kaže. On je bio radoznao i bila je neka ludaka situacija... Kad je moja ćerka dobila menstruaciju, moj muž je to znao, bio je uključen u to, a ovo je bilo kao da je to neka velika tajna... Da li je mama htela da me sačuva od stida, šoka, ne znam, moguće, budući da sam stvarno bila u šoku u tom momentu, pa nije htela pred njim da kaže, otkud znam... (54 godine, visoka škola)

Većina ispitanica o menstruaciji govori koristeći indirektne jezičke formulacije („dobiti“), kao da je to nepristojna ili „prljava“ reč ili kao da spada u grupu reči kojima se direktno referira na seksualni odnos. Menstruacija, međutim, nije isto što i seksualnost, kao što ni reproduktivni život nije isto što i seksualni život. U kolokvijalnom jeziku, kada je reč o ženskom telu, te stvari su izjednačene. Urođnjavanje je u periodu adolescencije povezano s usvajanjem ideja o sticanju seksualne zrelosti i kraju detinjstva. Kod znatnog broja ispitanica prisutno je poistovećivanje dobijanja menstruacije s idejom o sticanju seksualne zrelosti, mada to nisu istovremeni procesi, te mnoge navode da su menstruaciju dobile „prerano“, „veoma rano“, mada se na osnovu uvida u njihov uzrast vidi da je to bio sasvim uobičajen period (između 11 i 12 godina, odnosno u 5. i 6. razredu osnovne škole). Patrijarhalni kodeks devojčicu odjednom pretvara u seksualno zrelu devojku ili potencijalnu majku, kao što i od zrele žene koja je radala decu ubrzano pravi staricu. Nedostatak ovih prelaza ukazuje upravo na nepostojanje dozvoljenog i prepoznatog socijalnog prostora i vremena za seksualno eksperimentisanje, kao i za uvažavanje žena kao zrelih, ravnopravnih i uglednih članova društva. U tom smislu, žene svoje pozicije i ugled u društvu realizuju kroz drugog – kroz svoj reproduktivni život odnosno kroz svoju decu ili pak kroz svog muža i brak. Prostor njihovog sopstvenog samopotvrđivanja sužen je na minimum ili poništen.

Primeri iz daleke prošlosti na radikalan način to ilustruju. Rukovodeći se, u krajnjoj liniji, političkim kontekstom, a ne medicinskim razlozima, lekari XIV i XV veka u Evropi navodili su da je dozvoljeno vreme za udaju devojčica 12 godina (neposredno nakon dobijanja menstruacije), dok se smatralo da bi muškarci trebalo da navršše 24 godine, navodno zato što njihova sperma pre tog perioda nije dovoljno razvijena i pogodna za oplodnju.

Nagli prelazak iz jedne faze u drugu životnu fazu kod nekih ispitanica nedovoljno je diskurzivno posredovan u primarnoj porodici ili u okruženju koje je važan deo tog prelaza i opterećen je prećutnim i često opresivnim očekivanjima u vezi s ulaskom u novu životnu fazu. To se ne odnosi samo na ovaj period, već i na stupanje u seksualne odnose i regulisanje trudnoće, kao i na odluku o rađanju a, na kraju, i na sam porođaj.

U sredini gde sam ja odrastala devojke su se veoma rano udavale. Nekako sam brzo odrasla. Ne sećam se mnogo da sam bila dete. Još u detinjstvu su očekivali da se ponašam kao da sam odrasla. Očekivali su da ne budem brbljiva, kao, zna se kako devojka mora da se ponaša. Odjedanput su od mene napravili devojku. A u stvari, bila sam dete. E, to je jedan deo života kao da sam negde. Često kažem, bila sam dete, i onda sam odmah bila žena. Gledaju te kao odraslu devojku, prilaze ti, udvaraju ti se, nabacuju ti se, stalno navaljuju prosci. Znaš šta su prosci? 'Ladno dođu u kuću, a ti pojma nemaš... (43 srednja škola)

Dobijanje menstruacije, pored obeležavanja prividne seksualne zrelosti, jeste i prelaz u kome društvenost žena počinje da se zatvara u ekskluzivno ženske krugove. U više slučajeva ispitanice navode da su bile naročito posramljene i uplašene idejom da će njihov otac, brat

ili bliska muška okolina saznati da su dobile menstruaciju. To postaje simbol jednog zatvorenog i ekskluzivnog društva i posvećeničkog diskursa žena, sadržanog u ideji da žene imaju neki svoj poseban svet.

Kad sam dobila prvi put, dođem kući i kažem: „Mama nemoj da kažeš tati, mene je sramota.“ „A što?“, „Nemoj, molim te, da mu kažeš da sam dobila! On je muškarac, on je tata, što on to mora da zna...“ Stidela sam se. Mama je žensko pa mami mogu da kažem. Tako sam razmišljala. Lakše mi je da kažem njoj nego njemu. A ona ipak ode u kuhinju i kaže mu. Pokušala sam da je odgovorim: „Pa mama, nemoj!“, i onda sam se rasplakala. „Pa što si morala da mu kažeš? Jesam li ti rekla da mu ne kažeš, sramota me je.“ Stidela sam se. Bilo mi je strašno da mu kažem. Ipak je on muškarac, otac, suprug. I kako sad da mu kažem: „E, ja sam dobila!“ To mi je bilo tako teško... Sva sam bila pocrvenela u licu zbog toga. Bilo mi je krivo što me je mama „izdala“ tati. Jao, baš sam plakala. (48 godina, osnovna škola)

Majka mi je rekla, ali ne zadovoljavajuće, samo površno, i ona je bila stisnuta. Bilo joj je neprijatno, ali ne mogu reći da mi nije pružila podršku, samo bilo joj je prosto nezgodno što mora da mi pruža podršku. Sve smo nešto šaputale da ne čuju tata i brat. Ja sam, ne znam iz kojih razloga, plakala cele noći. Ne mogu da se setim emocije. Negde mi je objašnjeno. Bila sam uplašena zbog toga. Ono... sazrevanje, odrastanje... Nešto me je plašilo... (47 godina, visoka škola)

Pa onako krišom, slušam, pa što čujem da žene pričaju. Ako nemaš novine, to ti je izvor informacija... Ni televizor, samo krišom slušam što žene pričaju. Žaloso, ja sam na taj način čula za menstruaciju. (49 godina, osnovna škola)

U odgovorima ispitanica o prvoj menstruaciji dominantan je izrazito tradicionalan i patrijarhalan obrazac socijalizacije. U više od polovine ispitanih slučajeva menstruacija je povezana s povlačenjem socijalne distance prema drugima i s osećajem stigme. Interesantno je da to nije bitno povezano ni sa uzrastom niti sa stepenom obrazovanja samih ispitanica.

PRVA SEKSUALNA ISKUSTVA, KONTRACEPTIVNE PRAKSE I STAVOVI PREMA KONTRACPCIJI I PREMA ABORTUSU

Kontraceptivne prakse, zastupljenost namernih prekida trudnoće, kao i stavovi prema kontracepciji i abortusu predstavljaju važne pokazatelje odnosa prema nereproduktivnoj seksualnosti. Oni istovremeno na najjasniji način ukazuju na to u kojoj meri žene učestvuju u sopstvenom seksualnom životu kao akteri i kao subjekti koji raspolazu svojim telom, svojom reproduktivnošću i seksualnošću. Tumačenje prisvajanja ženske reproduktivnosti i ženske seksualnosti kao temelja patrijarhata predstavlja jednu od paradigmi feminističke teorije, koju dele feministkinje najrazličitijih orijentacija. Šulamit Fajerston (Shulamith Fireston) polazi od toga da je regulisanje reproduktivnosti kroz ustanovljenje društvenih normi koje se odnose na organizovanje i funkcionisanje reproduktivnih jedinica društva (u savremenom kontekstu, to je nuklearna trijada žena–muškarac–dete) filogenetski osnovni i generički oblik podele moći u društvu, i predstavlja model za potonje klasno raslojavanje i nejednaku distribuciju moći po drugim osnovama. Stvaranje te nejednakosti bilo je, ali je i danas moguće zbog četiri krucijalna razloga:

1. Bez postojanja kontrole rađanja i mogućnosti da se njome slobodno koristi, žena bitno zavisi od muškarca i ostvaruje pođređeni položaj u društvu.

2. Produženo roditeljstvo ili neoteniya, naročito u periodu od prvih nekoliko godina života deteta, ženu vezuje za potomstvo i omogućuje da u uslovima patrijarhalnog braka žena postane svojina muža.
3. Reprodukovanje vaspitanja žena isključivo za materinstvo dovodi do građenja specifične „ženske psihološke strukture“ bazirane na emocionalnosti i brizi, dok se drugi kvaliteti zanemaruju.
4. Ove razlike dovode do prve podele rada u društvu, koja je, s obzirom na zavisnost žena, povezana s njihovim podvlašćivanjem (Firestone, 1972: 8–9).

Polazeći od toga, ona smatra da je nužni i osnovni deo emancipacije žena onemogućavanje prisvajanja ženske seksualnosti i reproduktivnosti. Prisivajanje potomstva i obezbeđivanje neograničene seksualne dostupnosti žena, kroz društveno regulisanje seksualnih obaveza i usluga, predstavljaju temelje patrijarhata. Svako pomeranje odnosa moći u ovim sferama obično je burno praćeno u političkom životu, neretko kroz najavljuvanje propasti društva. U XIX veku Katolička crkva suprotstavljala se sifražetskom pokretu argumentima da će ulazak u javnu sferu žene odvojiti od porodice i materinstva i usloviti smanjenje broja rođene dece, nazivajući istovremeno abortus „masakrom nevinih“. Crkva je do danas izrazito i protiv upotrebe kontracepcije, kako kada je reč o Katoličkoj crkvi, tako i o Pravoslavnoj, koja ne samo da se protivi abortusu već i svakom bračnom seksualnom odnosu koji „nije otvoren za novi život“;⁴ savetujući seksualnu uzdržanost kao osnovnu normu seksualnog života čak i u braku.

Međutim, pored buđenja političke svesti žena, slabljenja uticaja crkve na svetovni život i razvoj medicine omogućili su masovnu upotrebu kontracepcije a, u tehničkom smislu, i bezbednu i relativno

4 http://www.saborna-rkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=368&Itemid=289

jednostavnu primenu abortusa kao načina prekida neželjene trudnoće. Verovatno više nego u odnosu na bilo koji drugi društveni fenomen, promene i razlike vezane za pravne regulative, zakonski status i javno mnjenje koji se tiču abortusa, kreću se u ogromnim amplitudama, od zabrane i teškog osuđivanja žena i doktora koji vrše abortus, do nedvosmislenog odobravanja, koje podrazumeva pravo žena na besplatan abortus i društvenu pomoć u postupku ostvarivanja ovog prava.

Kada su u pitanju neplanirana trudnoća i abortus, u širem društvu oni se povezuju s moralnim padom cele nacije i nastojanjima da se obnove tradicionalne patrijarhalne vrednosti koje ženama dodatno oduzimaju pravo da kontrolišu svoju reproduktivnosti i vaspitavaju ih za neartikulisano materinstvo, kao osnovni društveni zadatak i prirodnu dužnost svake žene.

Politički prostor u kome fetus iz potencijalnog stanja prekrivnog velom mističnosti *ex nihilo* postaje ličnost i politički subjekt već u utrobi i dobija pravo individualizovanog građanina u telu majke, čiji je zapravo deo, zahteva rad imaginacije koja se ozbiljno udaljava od realnog društvenog prostora vezanog za okolnosti začeća, rizika usled prekida trudnoće, rađanja i formiranja roditeljstva, kao i života i ličnosti samog deteta. Pritom, poštovanje ličnosti i telesnog integriteta žene izostaje, a to što ono nedostaje u svim ovim fazama od začeća, do eventualnog iskustva materinstva, smatra se često manjim problemom od potrebe poštovanja integriteta i ličnosti fetusa ili neupitno postavljenih „opštih interesa“ nacije.

Tako „bebe“ za čiju „ličnost“ postoji briga još dok su u fazi blastocita nisu bilo koje bebe, već zamišljeni reprezentativni primerci poželjnih članova društva. Stoga je osuda žena koje vrše abortus uvek i politička osuda sa stanovišta integriteta određene crkve, određene nacije, sa stanovišta morala određene klase, te što je neki sloj niži, nevidljivost abortusa pojavljuje se i kao izraz odsustva interesa za te slojeve. Društveni odnos spram abortusa obeležen je kolizijom više različitih tradicionalnih i modernih vrednosti i različitih ideologija u procesu

uzajamnog nadmetanja (pre nego pregovaranja), različitih političkih strategija i prioriteta, koji se na kraju ukrštaju u ličnom iskustvu ljudi kroz njihove lične vrednosne poglede na svet i izbore.

Definisanje abortusa na skali od kriminalnog, do sasvim legalnog čina, rezultat je nemogućnosti da se faktički i nedvosmisleno odredi osnova njegovog legitimiteta odnosno kriminaliteta. Faktički, medicina ne može da dâ konačno objašnjenje, a za uspostavljanje jednoznačne zakonske prakse od presudnog značaja je zapravo o kakvom političkom uređenju je reč i koliki je uticaj crkve na javno mnjenje, kao i na državu. Na primer, za razumevanje krupne promene u odnosu prema abortusu u Španiji, državi koja je s jednog od najkonzervativnijih zakona o abortusu prešla na jedan od najliberalnijih, neophodno je razumeti, s jedne strane, snažan uticaj Katoličke crkve na špansko društvo a, s druge, način promene političkog režima i uključivanje te države u Evropsku uniju. Međutim, sam zakon u oba slučaja obrazlaže stav prema abortusu najuniverzalnijim ljudskim vrednostima i opštim prirodnim i biološkim stanjem ljudskog organizma, mada su te dve „univerzalnosti“ u potpunosti koliziji.

Ipak, u većini zapadnoevropskih zemalja danas postoje liberalni zakoni o abortusu, koji su doneseni uglavnom od sedamdesetih godina prošlog veka do danas, ali u nekim zemljama, kao što je Španija, konzervativni zakoni promenjeni su tek nedavno – 2010. godine. U bivšim socijalističkim zemljama, liberalni zakoni o abortusu uvedeni su i ranije. Međutim, i danas je u jednom broju evropskih zemalja (Malta, Poljska, Irska) abortus dozvoljen ili samo u posebnim slučajevima (u slučaju silovanja, kada je fetus oštećen, kada su zdravlje i život žene ugroženi) ili je sasvim zabranjen. U Irskoj je abortus zabranjen čak i u slučaju silovanja, uz velike javne afere, polemike i političke borbe vezane za uvođenje liberalnijeg zakona, koje su dovele do izmene zakona 2013, kojom se abortus izuzetno može dopustiti i u slučaju suicidalnih sklonosti trudnice, a ne samo kada je njen život ugrožen⁵, ali do

5 <http://www.guardian.co.uk/world/2013/jul/12/ireland-law-abortion-rights>,

danas to je izuzetno zapaljivo pitanje, kako u Irskoj, tako i u Poljskoj, kao i u nekim od država USA. Malta spada među zemalje koje imaju najkonzervativniji zakon o abortusu na svetu, koji ne dopušta vršenje abortusa čak ni kada je život trudnice u pitanju.⁶ U praksi, međutim, navodi se da se dopušta „indirektan abortus“ kao sastavni deo spasavanja života žene.⁷ Na svetskom nivou, afričke zemlje imaju najkonzervativnije zakone o abortusu. Većina bivših socijalističkih zemalja u Evropi imala je veoma liberalne zakone o abortusu još pre sedamdesetih godina prošlog veka (bivša Jugoslavija, Belorusija, Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunija, zemlje bivšeg SSSR-a – Rusija, Moldavija, Ukrajina, Latvija, Litvanija, Estonija). U društvima kao što je bilo jugoslovensko društvo posle Drugog svetskog rata, liberalizacija abortusa nije bila praćena i odgovarajućim prosvetivanjem stanovništva, što je rezultiralo ogromnim brojem abortusa koji su korišćeni praktično kao vrsta kontracepcije. Prema nekim od zvaničnih zbirnih podataka, taj broj je u Srbiji dosegao vrhunac 1989, kada je abortus izvršilo oko 190.000 žena (*Serbia Abortions and live births by regions*, 2010). Danas, prema zvaničnim podacima Instituta za javno zdravlje, godišnje u Srbiji prosečno 23.000 žena izvrši abortus, ali se u nezvaničnim podacima taj broj kreće do 150.000 ili čak 200.000 dosežući razmere epidemije⁸ (Rašević, 2008). Broj maloletničkih abortusa u Srbiji takođe je među najvećim u Evropi.⁹

Analizirajući uzroke ovako visoke stope abortusa u Srbiji, Drezgić (2004) i Morokvašić (1984, navedeno prema Drezgić, 2004) navode da razloge treba tražiti pre svega u patrijarhalnom društvu i patrijarhalnom sistemu vrednosti. Tako Drezgić zastupa stanovište da je visok stepen abortusa posledica pre svega „kontraceptivne greške

6 www.un.org/esa/population/publications/abortion/doc/malta.doc

7 <http://www.independent.com.mt/mobile/2013-07-14/news/malta-now-only-eu-country-without-life-saving-abortion-law-2068054030/>

8 http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2012/01/16/feature-03

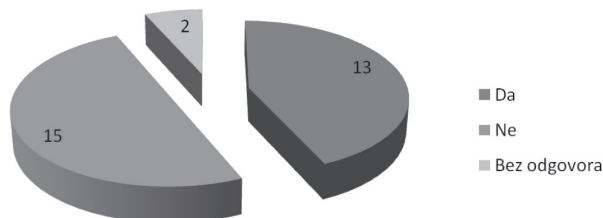
9 http://www.omladina.info/newsdocs/admin/upload/tibiras_fokus_ns.pdf

pri primeni prekinutog snošaja kao najrasprostranjenijeg kontraceptivnog metoda u Srbiji. Iz činjenice da muškarci imaju dominantnu ulogu u kontroli rađanja, autorka, međutim, ne izvodi zaključak da su žene pasivne žrtve muške dominacije. Suprotno tome, ona tvrdi da pristajući na pasivnu ulogu u domenu seksualnosti žene aktivno učestvuju u reprodukovanju dominantnih rodnih uloga i odnosa“ (Drezgić, 2004: 97). Morokvašić navodi da „tradicionalni“ metodi kontrole rađanja, zasnovani na *coitus interruptus*, simbolizuju seksualnu moć muškarca i daju mu osećaj kontrole nad ženom i nad seksualnim odnosom. Prema istoj autorki, abortus za same žene predstavlja čin simboličke prokreacije kojom se potvrđuju njihova plodnost i njihova sopstvena seksualna moć, kroz navodno odsustvo moći muškarca da se kontroliše pri seksualnom odnosu, te, posmatrano zajedno, potvrđuje potentnost oba para (Morokvašić, 1984, navedeno prema Drezgić, 2004).

Visoka stopa abortusa može se dovesti u vezu i s tradicionalnim nasleđem i hrišćanskim vrednostima koje dozvoljavaju samo prokreativnu seksualnost, te bi vođenje ljubavi odnosno seksualni odnos koji nije u potpunosti zaštićen od začeća mogao predstavljati vrstu nedorečenog kompromisa, koji samom odnosu daje vrednost i intimnost koju inače ne bi imao.

Među našim ispitanicama, gotovo polovina (13) imala je barem 1 abortus u životu (najmanje 1, najviše 7) (tabela 8).

Tabela 8. *Odgovori na pitanje: 'Da li ste imali abortus?'*

Na osnovu odgovora ispitanica koje su imale abortus, ili više abortusa, ne može se izvesti zaključak da je za njih abortus tek vrsta kontracepcije i sasvim netraumatično iskustvo. Štaviše, kod većine postoje naglašeni osećaj krivice i intimna osuda abortusa kao čina koji je mogao biti izbegnut, iako i dalje smatraju da je to bila najbolja odluka u datim okolnostima.

Sad je već prošlo dosta vremena (od izvršenog abortusa – prim. N. S.) i sad sam mama, gledam na to drugačije. Recimo, sad iz ove perspektive shvatam da je to bila najbolja odluka tada, u tim okolnostima, iako tada to nisam mislila. Donela sam odluku, ali sam se posle pokajala, jer sam veoma teško podnela to što sam uradila. Mislila sam da nikad neću biti mama, posebno da neću biti dobra mama, jer sam tako nešto uradila. Ali, iz ove perspektive, prosto nisam bila spremna na to, bilo je jako rano, bila sam u veoma delikatnoj situaciji i znala sam da ne mogu da izdržim to s bebom. Moja prva greška je bila što sam mislila da neću razmišljati o tome, ponašaću se kao da se nije dogodilo. (27 godina, osnovna škola)

Prvi put kad sam ostala trudna, nisam se čistila, rodila sam. Posle sam imala dva abortusa. I kakvo je to iskustvo? Strašno! Užasno! Grozno! Na vreme sam saznala, ali je meni to bilo strašno. Ubijaš nečiji život na taj način. Stvoriš ga pa ga ubiješ. To smatram grehom. Ubiti život koji se tek začeo. Nije ljudski, nije humano to uraditi. Ali kad žena dođe do toga da mora, onda mora. Kad nema izbora. Meni je to bilo baš strašno. Sva se ježim. Mislim, moraš da paziš s kim si, jer čak i ako je on kriv, odgovornost je ipak tvoja. (48 godina, osnovna škola)

Više ispitanica koje abortus povezuju s naglašenim osećajem krivice ipak nastavljaju seksualne prakse koje su veoma nesigurne u pogledu mogućnosti kontrole začeća. Tako je Jelena i nakon 7 abortusa i naglašenog osećaja krivice nastavila da koristi nesigurna sredstva za sprečavanje začeća (*coitus interruptus* i računanje plodnih dana). Kroz ovaj raskorak možda se najviše odslikava jaz između „privatnog“ i „javnog“ tela, između društvenog konteksta i racionalnog prosuđivanja, s jedne strane, i intimnog iskustva i krivice s druge. U tom procepu međusobno se sudaraju tradicionalni i moderni životni stilovi i stvaraju preduslovi pod kojima višestruki abortusi postaju glavno sredstvo kontracepcije, što je obeležje regiona u kome mi živimo. Svi navedeni slučajevi odnosno uočeni obrasci ponašanja koji dovode do abortusa i određuju naknadni odnos ispitanica prema njemu, tesno su povezani s odricanjem od prava na korišćenje svog tela i puno znanje o njemu još pre trudnoće.

U zemljama zapadne Evrope od sedamdesetih godina prošlog veka do danas primetan je kontinuirani porast u korišćenju kontraceptivnih sredstava. Svega 2,2% žena koje žele da preduprede trudnoću ne koristi nikakva kontraceptivna sredstva, a sam *coitus interruptus* predstavlja jedno od najređe korišćenih vidova kontracepcije (2,7% spram 46% onih koje su se opredelile za kontraceptivne pilule). Takođe, primetno je povećanje korišćenja implanata (spiralna, dijafragma i sl.) i opadanje primene dobrovoljne sterilizacije. Tokom poslednje decenije opalo je i korišćenje kontraceptivne pilule, ali generalno, postoji izuzetno visoka kontrola neželjene trudnoće (Bajos, 2014).

Među našim ispitanicama, nasuprot tome, *coitus interruptus* jeste jedno do najčešće korišćenih sredstava kontracepcije, samostalno ili u kombinaciji s drugim sredstvima. Najboljim i najbezbednijim smatra se kondom, dok se kontraceptivna pilula smatra jednim od nepoželjnih kontraceptivnih sredstava, s obzirom na to da veliki broj ispitanica smatra da one štetno deluju na organizam i navode konkretna negativna iskustva, svoja ili svojih prijateljica.

Marina

Jedan broj ispitanica počeo je da koristi pouzdana sredstva za kontracepciju tek posle više abortusa. Korišćenje pouzdane kontracepcije nije predstavljalo netraumatičan izbor zasnovan na seksualnom obrazovanju, već dolazi tek kao posledica traume, izražavajući svojevrsni obrazac „mističnog ispaštanja“ kada je abortus u pitanju. To je svakako refleksija i deo šireg društvenog diskursa u kome se problemi rađanja i seksualnog života ljudi tematizuju sa stanovišta društvene odgovornosti za propast nacije ili kulpabilnosti vezane za prekid trudnoće i povezuju se, u tom smislu, s idejom moralne i pravne kazne, kao i potrebe za ispaštanjem i iskupljenjem kada je religijski diskurs u pitanju. Kazna se smatra dobrim korektivnim i edukativnim sredstvom, a ne racionalna i zrela briga za sebe i razumevanje i poznavanje sopstvene telesnosti. Diskurs krivice naročito jača od devedesetih godina prošlog veka, ponovnim jačanjem Pravoslavne crkve i njenog uticaja u društvu, a samim tim jača i zagovaranje *pro-life* opcije nasuprot *pro-choice* opciji, koju su najglasnije zastupale feminističke grupe. Početkom 2000. uvodi se veronauka u škole i od tada do danas praktično ne postoji jedinstven obrazovni model vezan za ovo polje javnog zdravlja i opšte kulture. „Pitanja abortusa i reproduktivnih prava postala su metafore, *simbolička polja* na kojima su određeni socijalni akteri težili da ostvare prevlast i na taj način promovišu svoje ideje o društvu/pojeđincima, rodu i naciji, ljudskim pravima, maskulinitetu i femininosti“ (Milanović, 2013: 34). Međutim, to nisu samo metafore, već se oblikuju i kao poseban vid telesne kulture i široko zastupljene telesne običajne prakse koja je, nezavisno od moralne ili političke argumentacije, štetna po telesno zdravlje žena.

Razlozi za izbegavanje i odgađanje primene sigurne kontracepcije svakako se mogu naći u već pomenutom tradicionalnom i ojačanom religijskom obrascu odnošenja prema muškoj i ženskoj seksualnosti, pri čemu se u bukvalnom smislu „predavanje“ partneru i njegovo preuzimanje kontrole nad ženinim telom i mogućim začecem doživljava kao posebna vrsta intimnosti, seksualnosti i brige za partnerku.

Coitus interruptus doživljava se kao čin poverenja i intimnosti, a prezervativ kao „priručno“ i neintimno kontraceptivno sredstvo.

Meni su kontraceptivna sredstva nekako... imam odbojnost prema njima, još uvek... Sklona sam generalno prirodnim stvarima u životu. Meni je najprirodnije da to bude muškarčeva odluka da prekine odnos pre nego što dođe do izlivanja sperme. (Jelena)

Mene je moj muž čuvao. Uvek smo praktikovali prekinuti snošaj, ali nikad nisam ostala u drugom stanju ukoliko to nismo želeli i nismo bili spremni. Nije bilo potrebe da tražim druge vrste kontracepcije, mogla sam u potpunosti da se oslonim na njega. (56 godina, osnovna škola)

Meni je moj muž rekao: „Šta će ti to, ja te čuvam.“

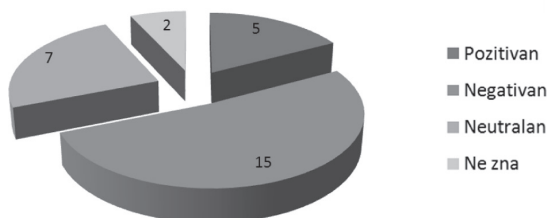
Pre braka sam koristila kondom. Sada u braku ne koristim ništa. Smatram da ništa od tih kontraceptivnih sredstava nije sigurno. Ako nećeš dete, prosto zajedno pripazite. (26 godina, srednja škola)

Jedan od razloga za izbegavanje pojedinih vrsta kontracepcije jeste i to što nisu sve vrste podjednako dostupne na našem tržištu. Veoma malo ispitanica eksperimentisalo je s kontraceptivnim sredstvima kako bi došle do toga koje sredstvo im najviše odgovara. Pored *coitusa interruptusa* i računanja plodnih dana, najčešća sredstva za kontracepciju jesu kondom (20), kontraceptivne oralne pilule koristi 5 ispitanica, spiralu 4, a sporadično vaginalne tablete, penu i sl. Samo 5 ispitanica eksperimentisalo je s upotrebom raznih kontraceptivnih sredstava, a većina je koristila samo kondom.

Među ispitanicama u ovom istraživanju preovladava mišljenje da kontraceptivne tablete nisu nabolje kontraceptivno sredstvo i da imaju negativno dejstvo na telo. Samo 5 ispitanica podržava upotrebu ovog

kontraceptivnog sredstva, 15 je izričito protiv toga, 7 je neutralno, a 2 su navele da nemaju dovoljno znanja o tome da bi imale svoj stav.

Tabela 9. Stav prema upotrebi kontraceptivnih pilula

Razlozi zbog kojih postoji odbojnost su: lična negativna iskustva, negativna iskustva poznanica i prijateljica (neregularno krvarenje, pojava čvorića, promene apetita, debljanje, naduvavanje i problemi s varanjem, nervoza, maljavost) ili opšte uverenje da unošenje hormonskih sredstava u telo narušava njegovo prirodno funkcionisanje.

Neke od tih tableta koje mi je doktorka prepisala nisu mi odgovarale, jer sam više puta dobila menstruaciju tokom meseca. Pila sam ih jedno vreme i kad sam vide-la da se to desilo, prestala sam... Mislim da je kondom najbolje rešenje. Tablete koje se piju su hormonske, žena se ugoji i ima problema. (49 godina, osnovna škola)

Nisu dobre zato što su to hormoni, koji direktno utiču na stanje organizma i prosto postoji ogroman postotak kontraindikacija. To znam iz iskustva svojih prijateljica, koje su se potpuno deformisale uzimanjem tih pilula. Mnogo su se ugojile. Ali to je neka bolesna debljina, uopšte nije zdrava debljina. Takođe, pojačava se maljavost. Ja sam s tim imala problema – lice i tako to. Imala sam osjećaj kao da se polako pretvaram

u muškarca. Jedna moja prijateljica je nenormalno mnogo jela. Druga je baš veoma malo jela, ali se opet mnogo ugojila. Meni je to izgledalo bolesno i prosto neprirodno i zato sam oduvijek bila protivnik toga. I svom dijetetu ne bih preporučila. Da imam ćerku, zabranila bih joj da to uzima. Prezervativ je najsigurnije sredstvo. (31 godina, visoka škola)

Među ispitanicama ne prevladava mišljenje da su pilule doprinele emancipaciji žena. Svega njih 5 podržava takav stav. Štaviše, neke od njih smatrale su da njihova upotreba podstiče neodgovoran seks. Shvatanje prema kome racionalno poznavanje svog tela i mogućnost pune kontrole sopstvene reproduktivnosti podstiču promiskuitetno ponašanje u osnovi se nadovezuje na tradicionalne norme u skladu s kojima racionalno znanje i korišćenje tih znanja u seksualnom životu imaju sami po sebi negativne konotacije.

Mislim da propagiraju način ponašanja koji možda nije najbolji. Time ne želim da kažem da sam nešto konzervativna, ali mislim da bi seksualni život mladih trebalo prvo roditelji da prate, da ih ne puste tek tako u te vode, nego da ih nekako pripreme. Roditelji treba da ih nauče da to nije sport. Eto, ja sam svoju ćerku učila da to nije sport. Ona nije previše stidljiva osoba, ali sam je učila da sluša svoja osećanja, da procenjuje na neki dublji način da li s nekim hoće da spava ili neće. Eto... ne sviđa mi se kod antibebi pilula što se seksualni odnos može odvojiti od bilo kakvih osećanja. Mislim da to nije dobro ni za muškarce ni za žene. (54 godine, visoka škola)

S druge strane, postoje ispitanice koje su seksualno eksperimentisanje doživele kao prirodnu životnu fazu i koje najveći problem vide

upravo u patrijarhalnoj sredini koja takvo eksperimentisanje, kada su devojke u pitanju, osuđuje:

Otkrivala sam neke stvari, imala sam želju da eksperimentišem... Uvek me je nerviralo to što se smatra, ako to radi mladić, on je super baja, a devojka koja želi da eksperimentiše ona je odmah znamo šta. I prosto sam smatrala da to ne treba da bude tako i da mene apsolutno ne treba da bude sramota zbog toga. Dešavalo se da kažu da sam kurva. Takav je diskurs u našem društvu. Potpuno iskreno pričam. Prosto u jednom periodu nisam imala želju za emocionalnom vezanošću, za nekom ozbiljnom vezom... Jednostavno sam htela da eksperimentišem, da istražim šta sve tu sad može da se radi... Međutim, uvek sam veoma pazila kako biram partnere i uvek sam koristila kontracepciju.

Najveći problem je kad krenu priče, a one su u mom slučaju obično poticale od ljudi s kojima uopšte nisam bila. U suštini, tokom dve-tri godine bila sam s nekoliko muškaraca. A priče su krenule od onih koji su mislili da nešto mogu, pa su dobili „ne“. Naša sredina (Srbija) veoma je patrijarhalna i osvetoljubiva. Ukoliko si imala seks s jednim čovekom, pa posle nekog vremena s drugim, pa s još nekim, ljudi misle da ćeš to raditi s bilo kim i maltene da ne smeš da ih odbiješ. Naravno, odmah ti zalepe etiketu. To je potpuno nerazumevanje nečega što je za mene bila sloboda... Znam da nisam bila jedina devojka koja je bila u fazonu da se ne ponaša onako kako nalažu navodno moralni, a zapravo patrijarhalni standardi kod nas – to su bile devojke koje su rušile granice i onda su bile suočene s tim da budu okarakterisane

kao prostitutke. To su mahom bile pametne i samo-svojne devojke, jednostavno, mnogo više svesne sebe nego što je okolina to mogla da razume. (26 godina, srednja škola)

Nisam htjela da šire društvo za to zna pošto sam svoj seksualni život smatrala svojim intimnim, privatnim iskustvom. Premda sam zadnja među svojim prijateljicama doživela to iskustvo, vidjela sam kako se već šire pričice, kako postoji neka blaga diskriminacija prema ženskim osobama koje su još u osnovnoj školi imale prvo seksualno iskustvo, tako da sam se pribojavala svega toga. Nisam prosto htjela... Drugo, mala je sredina, tako da sam morala da sačuvam sebe od svega toga. Međutim, imala sam dve zaista dobre drugarice i mi smo jedne drugima sve pričale. Biću iskrena. Prije moje veze sa suprugom ja sam imala dvije malo ozbiljnije veze, a sve ostalo bile su kombinacije. Znači, samo da bismo zadovoljili seksualne potrebe i bez ikakvog vezivanja. Upoznavanje preko interneta. Uvek sam koristila kondom. To za partnera nije bila izborna opcija, oni se nisu ni pitali, bez toga ne bih ulazila u odnos. Bila sam opuštenija samo s partnerima s kojima sam duže upražnjavala seksualne odnose, s kojima sam bila prijatelj, u koje sam imala poverenja i za koje sam znala da nemaju drugu partnerku. (31 godina, visoka škola)

Najveći broj ispitanica stupile su u seksualne odnose u uzrastu od 16 do 18 godina, sa stalnim partnerom ili osobom u koju su imale poverenja. Njihov obrazac seksualnog ponašanja obično ne odskakće od prosečnog društveno prihvatljivog obrasca, s tim što je nekoliko njih svoj seksualni život držalo u strogoj tajnosti, uklapajući se spolja u prihvatljive patrijarhalne modele ponašanja. Interesantno je,

međutim, da se u veoma kratkom vremenskom rasponu, od 15. godine, kada se smatra da je rano započeti seksualni život, do 19, kada se već smatra da je to „trebalo“ da se desi, unutrašnji odnos devojaka menja od osećanja stigme što su to prerano uradile, do osećanja stigme što kasne s nečim što je već trebalo da se dogodi. Ceo taj period najbezbolnije i najprijatnije prošle su one ispitanice koje su našle društveno prihvatljivu formu i podršku okoline za ulazak u seksualni odnos. Za većinu, međutim, to je bio kratak period koji nije u celini bio usklađen s unutrašnjim potrebama, a odluka da stupe u seksualne odnose u više slučajeva donesena je prosto da bi se udovoljilo zahtevima partnera.

Gotovo sve ispitanice smatraju da abortus treba da bude legalan i bezbedan, i u tom pogledu postoji vidljiv raskorak između visoko zastupljene moralne osude abortusa i osećaja krivice koji ga prati i stava prema kom abortus treba da bude regulisan u javnom životu. Naime, većina se u opredeljenju za ovakav stav rukovođila pragmatičnim razlozima, a ne emocijama.

S obzirom na to da sam bila veliki protivnik svega toga, abortusa pre svega, mislim da čovek u XXI veku može da se zaštiti na 1.001 način. Ali, eto, meni se i pored zaštite to desilo. Moj stav se mnogo promenio nakon toga. Ja sam bila vrlo rigidno protiv abortusa, ali život donese da ne možeš da se odlučiš drugačije. Mislim da je bolje skloniti dete ukoliko čovek nema želju, volju, a i novac za tu priču, tj. ako ne može to da izgura. Jer dete nije nešto što je privremeno, dete je tu za ceo život, a najlakše je napraviti ga i roditi. Ipak treba njega vaspitavati, treba ga gajiti i zato sada smatram da u nekim situacijama abortus jeste rešenje. Naravno, truditi se da do toga ne dođe, ali ako je već do toga došlo... (29 godina, srednja škola)

Moj lični stav prema abortusu... Imala sam tri abortusa... Nisam želela da rodim tu decu. Nisam imala ni mogućnosti niti je to jednostavno bilo planirano i to je bilo rešenje. Bolje rešenje bilo bi da sam mislila na vreme i da sam koristila neka sredstva za zaštitu, ali kad se već desi, a ne želiš i nemaš... Ja u tom periodu nisam bila zadovoljna ni svojim brakom... Mnogo stvari utiče na to. I ovo dvoje sam jedva nekako odgajila. U braku sam ostala sve ove godine zbog dece, zbog raznoraznih stvari... Verovatno da sam imala neku osobu s kojom sam želela da živim, moja odluka bi bila drugačija. (53 godine, srednja škola)

Pa sad, e sad... Kad ti imaš više dece i kad vidiš šta treba sve da im pružiš i da ih vaspitavaš, ja ne mogu da kažem: „Ne, nikako.“ Ali opet, XXI vek je, možeš da izbegneš na milion načina... da li ove kontracepcije, spirale... Postoji način... Ali valjda treba da i ovaj drugi partner pripazi, jel' tako? Ne kažem da sam za, ali ako vas je ne znam kakva muka naterala... (29 godine, srednja škola)

I kada su u pitanju kontraceptivne prakse i odnos prema abortusu, primetan je veliki uticaj tradicionalnog obrasca. Mada ispitanice mlađe generacije u većoj meri koriste sigurnije metode kontracepcije i u većoj meri preuzimaju kontrolu nad svojom reproduktivnošću, još uvek je visoko zastupljena reproduktivno-seksualna praksa koja je veoma nesigurna u pogledu kontrole začeca, a ceo kulturni milje vezan za ovu temu znatno je opterećen emocijama krivice, kazne, mešanja zavisnosti i intimnosti kada je seksualno partnerstvo u pitanju i odricanjem od kontrole nad sopstvenom reproduktivnošću.

Međutim, na nivou stava prema državnoj regulativi abortusa, kod većine ispitanica odnos prema abortusu pretežno je pragmatičan, ali postoji jasno vidljiv raskorak između njihovog intimnog iskustva i

opšteg stava. Gotovo sve žene opravdavaju vršenje abortusa rukovodeći se veoma pragmatičnim razlozima vezanim za materijalne i psihološke uslove koje je neophodno ostvariti za uspešno i zrelo roditeljstvo, te je u tom kontekstu njihov stav naglašeno moderan, ali intimno veliki broj ispitanica smatra abortus „grehom“, povezuje ga sa snažnim osećajem krivice, a same su ga doživele kao traumatično iskustvo.

*

U opštem pregledu dobijenih rezultata prevladava hibridni, ali u celini više tradicionalan nego moderan obrazac, koji ukazuje na to da postoji posebna ravan društvene stvarnosti, koja nije ni naglašeno moderna, niti u potpunosti tradicionalna, u kojoj se konfliktno ukrštaju društvene vrednosti, norme i političke strategije u krajnjem ishodu bez mogućnosti da se za njih nađe zajedničko jezgro i prevaziđu, na jednostavan i harmoničan način, razlike među njima – to se reflektuje na odnos ispitanica prema sopstvenom seksualnom životu i intimnosti. U tom kontekstu, ispitanice mogu imati moderan „javni“ stav (prema abortusu, kontracepciji, vaspitanju dece), a da istovremeno privatno neguju manje-više tradicionalne načine života. Tako je u formiranju životnih strategija ispitanica još uvek znatno prisutno specifično tradicijom ustanovljeno „nemešanje“ u stvari tela, negovanje neznanja i tajnovitost kada je seksualnost u pitanju, očitujući se kroz iskustva socijalizacije ispitanica u periodu adolescencije i sazrevanja, kroz kasnije neplaniranje roditeljstva, kao i kroz njihov odnos prema seksualnom životu i kontroli rađanja. Istraživanje potvrđuje da se ženska deca vaspitavaju u periodu adolescencije za drugačije vidove telesnog iskušavanja i da su ti modeli snažno obojeni društvenim zahtevima i patrijarhalnim normama. Period adolescencije doživljava se kao rizičan period unutar kog se devojčice socijalizuju kroz znatnu neusklađenost između telesnog iskustva, potreba, želja i društvenih zahteva. Što je patrijarhalnija sredina ovaj „rizičan“ period je kraći, s ciljem da se devojka uda i ispuni svoju „životnu svrhu“ zasnivanjem sopstvene porodice.

ODLUKA O RAĐANJU

Prikazati i objasniti kontekst u kome seksualno partnerstvo prelazi u roditeljstvo predstavlja komplikovan zadatak u društvenim uslovima kakvi postoje danas u Srbiji, najviše zbog toga što su, s jedne strane, tradicionalni modeli partnerstva, bračnosti i roditeljstva prošli snažnu transformaciju u vezi s modernizacijom društva u drugoj polovini XX veka, ali, s druge, ne postoje uslovi koji odgovaraju stanju u savremenim državama blagostanja. Usled toga, glavne dimenzije ovog prelaza ne mogu se adekvatno uočiti i objasniti primenom teorija racionalnog izbora odnosno utvrđivanjem postojanja svesnih i racionalnih odluka partnera o seksualnom životu i o prelasku partnerstva u roditeljstvo. Mada se načelno teorije racionalnog izbora mogu smatrati relativno ograničenim, jer polaze od ključne važnosti individualnih akcija i motivacija, zanemarujući šire socijalne strukture, one su primenljive tamo gde država blagostanja stvarno postoji.

Međutim, u Srbiji šire društvene okolnosti određuju da „muškarci i žene, mladi i stari, zaposleni i nezaposleni, izdržavani i penzioneri, svi su prinuđeni da se oslanjaju na lične i grupne resurse, da se snalaze kako znaju i umeju, da saraduju i da se ispomažu u cilju preživljavanja i stalnog prevazilaženja stalno novih barijera u podmirivanju osnovnih i ostvarenju ličnih/grupnih ciljeva“ (Bobić, 2014: 432). Marina Blagojević takođe navodi da se u „radovima naših demografa insistiralo na procesima 'individualizacije', pa čak i na 'sebičnosti' žena i njihovom 'hedonizmu'. Ovakva stanovišta su bila izložena kritici u feminističkoj demografiji, koja je još devedesetih godina dokazala da se problem niskog nataliteta pre može objasniti *nedostatkom modernizacije* i *nedostatkom individualizacije* nego njihovom raširenošću u društvu Srbije, koje je hronično nerazvijeno i siromašno“ (Blagojević Hjuson, 2012: 30).

U savremenim društvenim okolnostima tranzicija u roditeljstvo smatra se privatnom stvari i individualnom odlukom partnera, a okviri individualnog odlučivanja pojačani su i širokom rasprostranjenošću upotrebe kontraceptivnih sredstava, što omogućuje direktno planiranje

potomstva. U tom kontekstu, da li će neko imati dete najviše zavisi od pojedinki i njihovog racionalnog izbora i preferencija, te više istraživača pronalazi „krivce“ za pad fertiliteta i nataliteta u procesima individualizacije, koji predstavljaju osnovnu paradigmu kulturnih vrednosti zapada. Individualno motivisano fertilitetno ponašanje na zapadu se dovodi u direktnu vezu s padom fertiliteta i porastom brakova bez dece, kao i samačkih domaćinstava (Keim, 2011:16). Uz pad fertiliteta i nataliteta ide i pomeranje gornje dobne granice prilikom odlučivanja o rađanju. U Srbiji je stopa fertiliteta hronično niska. Godine 2002. ona je bila 1,6, 2011. 1,4, a 2014. 1,5¹⁰. Danas u mnogim evropskim zemljama žene postaju majke u prosečnoj dobi od 28 do 29 godina, dok je sedamdesetih godina prošlog veka uobičajen uzrast bio oko 25. godine (Frejka & Sobotka, 2008; Blagojević, 2012). Da bi pojedinke donosile takve odluke, potrebno je da ne budu čvrsto vezane za tradicijske okvire funkcionisanja društva niti za tradicijske vrednosti.

Takođe, dolazi do promena rodnih uloga u porodici, kao i u načinu života, s tim što ove promene nisu ujednačene na nivou zemalja EU. Na primer, neprihvatanje tradicionalne podele uloga očituje se najviše u Danskoj, gde se svega 2% devojaka i žena (uzrasta od 15 do 39 godina) slažu sa stavom da „žene treba da ostanu kod kuće i da čuvaju decu“. U Mađarskoj taj procenat je čak 44% (Testa, 2006: 60). Slično istraživanje sprovedeno u Srbiji (Blagojević Hjuson, 2012) pokazalo je da se oko dve trećine ispitanica slaže sa stavom da svaka žena treba da bude dobra domaćica, više od polovine da treba da se zna ko je u porodici „glava kuće“, a nešto manje od trećine podržava zabranu abortusa. Veći broj žena nego muškaraca (nešto manje od trećine žena i jedna četvrtina muškaraca) podržava stav da je normalno da muškarci menjaju žene. Istovremeno, ipak postoji jaka solidaristička osnova porodičnog života, kao i opšta saglasnost da o bitnim stvarima u porodici mora da postoji dogovor i da odluke o tome treba donositi ravnopravno (85% žena ima takav stav i 78% muškaraca). „Asimetrija stavova je velikim delom

10 (Statistički godišnjak Republike Srbije za 2015. godinu)

i sama refleks asimetrične realnosti, koju ne kreiraju muškarci i žene iz 'svojih glava', već koje su strukturno uslovljene“ (Blagojević Hjuson, 2012: 131). U više istraživanja potvrđeno je snažno zadržavanje obraza- ca rodne podele uloga u porodici (Mršević, Sekulić, 2003; Bobić, 2003; Bobić, Sekulić, 2012; Tomanović, 2012 itd.).

Postoje dva osnovna modela pomoću kojih se objašnjavaju ferti- litetne promene. Jedan je ekonomski, a drugi kulturološki. Ekonom- ski model zasniva se na pomenutim teorijama racionalnog izbora, na- glašavajući značaj prihoda roditelja, kao i troškove vaspitanja dece. U skladu s ovim pristupom, ako cene skaču, ako se plate smanjuju, ako ne postoji materijalna podrška roditeljstva, racionalno je očekivati pad fertiliteta. Polazeći od ekonomskih razloga za zasnivanje porodice, pad fertiliteta u zemljama zapadne Evrope tumači se promenama na tržištu rada, porastom ekonomske nesigurnosti i novim obrazovnim i radnim mogućnostima za žene, koje plaćaju visoku cenu ukoliko moraju da na- puste posao ili da prekinu obrazovanje zbog roditeljstva. Sistem držav- ne podrške roditeljstvu veoma je važan (Becker, 1981: 251).

Kulturološki pristup polazi od kulturnih promena i normi, od tranzicije partnerstva indukovane pomeranjem sistema vrednosti ka egalitarnijem modelu, kao i od postmaterijalističke orijentacije (In- glehart, 1990) u pravljenju životnih strategija. Pojedinci više ne mo- rajaju da se pridržavaju patrijarhalnih vrednosti i normi i, u uslovima savremene kulture, mogu da izaberu neku od više mogućih opcija, bilo da je reč o kohabitaciji bez potomstva, roditeljstvu bez zajed- ničkog života roditelja ili manje-više klasičnom braku. Pored vante- lesne oplodnje, danas je takođe sve aktuelnija opcija usvajanje dece. U tim promenama izgubio se jedinstven standard prihvatljive forme porodice i bez obzira na to što i dalje veliki broj ljudi želi da ima decu, to više nije samoevidentan životni cilj niti za sve predstavlja ispunjenje smisla života. Usled toga, dovedeno je u pitanje postojanje tradicional- nog, „prirodnog“ životnog prelaza, koji bi samorazumljivo vodio u ro- diteljstvo. Konflikt ciljeva, više mogućnosti, postmaterijalistička orijen- tacija u životu i potraga za samorealizacijom koja ne uključuje nužno

roditeljstvo, postmoderne forme porodičnosti i života uopšte, porast „kulture sumnje“ (Burkart, 2007) zajedno su doprineli vidljivom smanjivanju odluke za ulazak u roditeljstvo.

Međutim, kada je reč o Srbiji, iako je stopa fertiliteta niska, vrednosna orijentacija ka roditeljstvu i bračnosti još uvek je dominantna. „Porodica je u suštini najvažnija vrednost i za muškarce i za žene, i jedino uporište u društvu haosa, recesije i raz-razvoja. Značaj porodice je toliko veliki da i žene i muškarci, naročito oni koji se nalaze u poziciji socijalne nesigurnosti, pokazuju spremnost da pregovaraju i održe porodicu, i uz veoma visoku cenu“ (Blagojević, 2012: 163). Veći broj istraživanja potvrđuje široku zastupljenost spremnosti i želje za ostvarenjem roditeljstva (preko 90% ispitanih studentske populacije /navedeno prema Kuburović, 2003/; dok se zasnivanje porodice percipira kao obeležje odraslosti čak više nego ranije: 51,3% ispitanika vidi ga kao znak zrelosti, naspram 43% 2003. godine /navedeno prema Tomanović, 2012/).

U ovom istraživanju naročito nas je interesovalo kako se kultura i način odnošenja žena prema sopstvenom telu reflektuju na odluku o rađanju. Naime, „planiranje roditeljstva i odlučivanje o početku, broju i vremenskom intervalu rađanja podrazumevaju upotrebu kontraceptivnih sredstava. Aktivno učešće u reprodukciji i racionalno odlučivanje podrazumevaju upotrebu pozitivnih mera regulisanja rađanja, dok je u slučaju 'pasivnog odlučivanja' izbor sužen na pribegavanje rešavanju problema upotrebom abortusa...“ Mada „plansko i racionalno odlučivanje o rađanju s jedne strane može imati negativnog efekta na obim rađanja, ono sa druge strane omogućava humanizaciju uslova reprodukcije i realizaciju zdravog i odgovornog roditeljstva, tj. doprinosi povećanju kvaliteta roditeljstva“ (Kuburović, 2003). Sem aktivnog angažmana u vezi s kontracepcijom, još jedan telesni faktor odlučujući je prilikom izbora za roditeljstvo, a to je „biološki sat“ kod žena. Mada se danas gornja uzrasna granica odlučivanja za majčinstvo pomera, ona se ne može pomeriti neograničeno, te životni period u kome je najzdravije začeti još uvek neumitno određuje do kada je moguće realizovati biološko roditeljstvo.

Za većinu naših ispitanica odluka o rađanju bila je implicitna i određena pre životnim ciklusom (biološki prikladnim vremenom za rađanje), kvalitetnim ljubavnim i seksualnim partnerstvom kao presudnim faktorom koji je omogućio da se trudnoća „desi“ kao da je željena i planirana, mada faktički nije racionalno planirana, ili pak socijalnim okvirom (očekivanjem okoline ili socijalno dostignutom „zrelošću“, kada se generalno smatra da je žena spremna za rađanje) nego što je bila definisana jasnim životnim projektom, tj. jasnom odlukom da se začne dete. Subjektivno vreme se u tom pogledu razlikuje od moderno organizovanog vremena, uređenog prema principima jasnog planiranja, racionalnosti, efikasnosti, odlučivanja na osnovu raspoloživosti resursa itd. Uzorak koji je ispitivan pokazuje da rađanje nekako izmiče tim kategorijama i pretežno se „dešava“ kada je vreme za to (prema određenim biološkim i socijalnim kriterijumima), a nije nešto o čemu se jasno i eksplicitno odlučuje. Telo je u tom pogledu pre „događaj“ dešavanja trudnoće nego sredstvo za njeno proizvođenje. Štaviše, da su se oslanjale na planiranje, neke od ispitanica verovatno se ne bi odlučile za rađanje – njihovi odnosi s partnerima u više slučajeva nisu bili jasni i završeni su raskidom ubrzo nakon porođaja. Više njih je dobilo otkaz ili im je trudnoća prekinula karijeru ili obrazovanje, a znatan broj ispitanica smatrao je da se to desilo u „nezgodno vreme“, kada su bile zaokupljene drugim stvarima.

To sam planirala. Mislim, nisam planirala. Prvo sam mislila da treba da napravimo svadbu, pa tek posle godinu dana da pravimo decu. Trudnoću sam u nekom dugoročnom smislu planirala – jesam, ali u tom trenutku nisam. I onda kad sam shvatila i videla da sam u drugom stanju, onda sam jednostavno razgovarala s tadašnjim dečkom, sadašnjim suprugom i on je rekao, dobro, to smo planirali, u smislu da danas-sutra imamo decu, tako da sam odlučila da zadržim trudnoću.“ (34 godine, osnovna škola)

Baš sam želela da budem trudna, baš sam želela da rodim dete i onda mi je to sve bilo jako lepo. Iako su mi objektivno planovi bili drugačiji – to mi je bio loš period u životu jer sam zbog trudnoće ostala bez posla i odjednom mi se promenilo materijalno stanje – imala sam utisak, a imam ga i dan-danas, da sam zbog trudnoće izgubila karijeru. To me je veoma opterećivalo u trudnoći, a s druge strane imala sam veliku satisfakciju jer sam sasvim svesno i snažno želela dete... Danas kad razmišljam o tome, otac moje ćerke i ja nismo više zajedno kao partneri, a istina je da sam ga izabrala samo da bismo imali dete. Imali smo veoma kratku vezu, imali smo bukvalno konsenzus da stvorimo dete i dobili smo ga veoma brzo. Trudili smo se. Dva meseca pokušavali smo neuspješno, a trećeg meseca smo uspeli, veoma brzo. Sećam se da sam bila jako srećna. (36 godina, srednja škola)

Nije bilo planirano. Ja sam odmah ostala u drugom stanju. Tad si još zaljubljen pa ti je sve lepo, pa ti sve cveta i još nije došlo ni do kakvih problema, do nekakvih svađa zbog toga i onda ti je lepo da rodiš.“ (52 godine, srednja škola)

U opštem pregledu odgovora, za 12 ispitanica njihova prva trudnoća predstavljala je iznenađenje. Njih 18 navodi da im je prva trudnoća u najširem smislu bila planirana (međuslučajevi koje je bilo teško svrstati na nedvosmislen način mogu se naći u obe grupe).

Neplanirane trudnoće tek naknadno prati dugotrajno razmišljanje i preispitivanje da li da se trudnoća održi ili ne, ali i tada zapravo racionalni razlozi nisu presudni za donošenje odluke, već u nekom momentu prevagne želja za roditeljstvom. U slučajevima kada se žene jasno i bez ikakve sumnje odlučuju na prekid trudnoće, glavni i potpuno jasno ekspliciran razlog jeste odsustvo želje da se s tim partnerom imaju deca.

Prvi put sam zatrudnela, mislim da sam tad još studirala, s partnerom s kojim sam se zabavljala. Ne znam koliko smo tada već bili zajedno. Koliko se sećam, nismo koristili zaštitu, bio je to prekinuti snošaj i tako je došlo do trudnoće. Nekako sam osetila da sam u drugom stanju. Nisam ni fakultet završila... Pošto sam znala da s tim čovekom ne želim potomstvo, rešila sam da prekinem trudnoću. (43 godine, visoka škola)

U tom pogledu nema značajne razlike između obrazovanih i neobrazovanih žena. Kod obrazovanih situacija je obično samo kompleksnija – pitanje karijere, usklađivanja s partnerom postaje složenije, i to su žene koje se lakše odlučuju da postanu samohrani roditelji, ali odluka o rađanju i tu je često implicitna i zavisi, u najvećoj meri, od životnog ciklusa, „vremena za rađanje“, a ne od jasnog planiranja i pregovaranja.

Svega jedna trećina ispitivanih žena jasno je i decidirano planirala svoju trudnoću, ali i tu veoma često nije sve išlo po planu. I među njima znatan je broj onih koje nisu mogle da ostanu u drugom stanju kad su to htele (ili to nisu mogli njihovi partneri), te su koristile neku vrstu medicinske terapije, pa u tom smislu eksplicitno planiranje treba dovesti u vezu s vanrednim teškoćama u vezi s mogućnošću da se ostanu u drugom stanju. U najvećem broju ispitanih slučajeva, trudnoća nije mogla potpuno da se uskladi s racionalnim planovima, procenama i odlukama.

Do moje prve trudnoće došlo je sasvim slučajno. Naime, kada sam imala 18 godina, rekli su mi da ne mogu da ostanem u drugom stanju, jer sam imala neke zdravstvene probleme i da to ni veštačkom oplodnjom ne bi bilo moguće, jer fizički ne bih mogla da iznesem trudnoću. To su mi rekla tri različita lekara, na tri različita mesta. Zbog toga sam bila ubeđena da to

nije moguće. Načelnica steriliteta mi je pokazala grafikon i objasnila zašto ne mogu da ostanem u drugom stanju i šta je to sa mnom. Čak mi je i majčinski delovala kad mi je rekla da ne bacam pare na veštačku oplodnju, jer ne mogu da iznesem trudnoću. Ja sam baš tada, nekoliko meseci pre toga, počela da se zabavljam sa svojim sadašnjim mužem. Pila sam određenu terapiju i dogovorili smo se da ćemo da guramo sve to zajedno. Terapija koju su mi dali lekari nije mi prijala, počelo je žestoko da mi lupa srce, aritmija i svašta nešto, tako da sam na svoju ruku odlučila da to batalim, da ne pijem više lekove. Tri meseca kasnije ostala sam u drugom stanju, prirodno, najprirodnije moguće. Nismo vodili računa o kontracepciji i ostala sam trudna na prirodan način. (29 godina, srednja škola)

Ono što se pokazalo naročito bitno u odgovorima ispitanica jeste da se funkcija eksplicitnog planiranja trudnoće ispostavila kao manje bitna, jer se planiranjem nije moglo uticati na društveni kontekst i okolnosti u kojima bi ispitanice stvarno želele da se nađu prilikom prelaska u roditeljstvo. Sledeći njihove odgovore, nepovoljan društveni kontekst odnosi se na: gubitak posla ili dobre pozicije na poslu zbog trudnoće, napuštanje karijere, loš materijalni status, nezaposlenost, siromaštvo, nerešeno stambeno pitanje, nejasne ili loše odnose s partnerom, angažovanost na drugim životnim projektima koji su nekompatibilni s roditeljstvom. Odluke o rađanju dešavaju se u okvirima pretežno kompromisnih ličnih i životnih strategije i „plivanja niz struju“. Naime, zamisao o srećnom roditeljstvu istovremeno je i zamisao o dobro uređenom društvu i roditeljstvu podržanom od šireg društva. Nasuprot tome, sudeći prema odgovorima ispitanica, trudnoća faktički još uvek funkcioniše kao sudbina. To nisu više tradicionalni okviri sagledavanja položaja žene u društvu, ali nisu ni moderni u onom smislu u kome, recimo, još Inkeles (1976) govori o modernoj ličnosti – osobi koja se

opredeljuje za moderni obrazac življenja, emancipovanost, izdvajanja iz tradicionalnog okvira obaveza i sl. Kako širi društveni uslovi i oni vezani za intimnost, za partnerski odnos, ne obezbeđuju produktivno i konstruktivno planiranje roditeljstva, ono velikim delom upravo zbog toga i izostaje, a ne usled nepoznavanja kontracepcije, kontraceptivne greške ili usled nepoznavanja samog tela ili postojanja jasnog tradicionalnog obrasca u građenju životnih strategija. Međutim, nedovoljno razvijena seksualna i reproduktivna kultura, koja se očituje kroz nizak stepen primene sigurne kontracepcije, tradicionalistički vrednosni sistem koji podržava krivicu i stigmu, društveno su veoma funkcionalni i podstiču nejasno planiranje roditeljstva i od njega čine sudbinu. Drugačije rečeno, nedovoljno razvijena telesna kultura, „vrline neznanja“ i nemešanja u sopstvene telesne procese funkcionišu kao važna oruđa šire društvene reprodukcije.

Ovaj obrazac potvrđuje se i u četiri izabrane životne priče. U sva četiri slučaja do prve trudnoće je došlo slučajno i, sem u slučaju „Asja“, te trudnoće završene su abortusom. Sem u slučaju „Iva“, reč je o adolescentnim trudnoćama, koje se mogu smatrati posledicom nedovoljne seksualne edukacije. Dve od četiri ispitanice ovo negativno iskustvo navelo je na pažljivu upotrebu kontracepcije nakon prvog abortusa, a preostale dve nastavile su da koriste isti metod zaštite. Osim Anastasje, nijedna od ispitanica nije imala zadovoljavajuće uslove za prelazak u roditeljstvo. Anastasja je, međutim, zbog trudnoće izgubila dobro plaćen posao. Iva je takođe izgubila posao u trudnoći. U oba slučaja faktički je reč o manipulisanju zakonom od strane poslodavca i o narušavanju osnovnog prava trudnica da imaju zaštićeno radno mesto tokom trajanje trudnoće i porodiljskog odsustva. I Asja i Jelena nisu imale podršku partnera za zasnivanje roditeljstva prilikom prve trudnoće. Nijedna ispitanica nije imala stalni posao tokom prve trudnoće, a pored dve koje su izgubile privremeni posao koji su obavljale, jedna je radila na crno (Asja). Jelena je bila nezaposlena. Sem Anastasje, sve ispitanice su u trenutku kada su prvi put ostale u drugom stanju živele u zajednici sa svojim roditeljima.

Tabela 10. *Uporedni prikaz glavnih momenata vezanih za seksualno i reproduktivno ponašanje četiri izabrane ispitanice*

	Iskustvo prve menstruacije	Primena kontracepcije	Abortus	Prva trudnoća
Asja	Traumatično, negativno, stigmatizovano, neinformisano	<i>Coitus interruptus</i>	0	Slučajno, 17 godina
Jelena	Traumatično, negativno, stigmatizovano, informisano	<i>Coitus interruptus</i>	7	Slučajno, 19 godina
Anastasja	Pozitivno, informisano	Kondom	1	Slučajno, 18 godina
Iva	Netraumatično, negativno, informisano	Spirala, kondom, Kontraceptivne tablete	2	Slučajno, 33 godine

MATERINSTVO KAO DRUŠTVENI ODNOS

Više znamo o vazduhu koji udišemo, o morima kojima putujemo, nego o prirodi i značenju materinstva.

(Rich, 1986 /1976/: 11)

ASJA (prirodno je i nužno rađati, za materinstvo nisu potrebni ni partner ni posebni materijalni niti bilo kakvi preduslovi, rađanje ipak treba da bude individualna odluka, odsustvo šire društvene perspektive, odsustvo strateškog planiranja porodice, odsustvo podrške partnera, samorazumljivo ispunjenje u materinstvu, odsustvo znanja o sopstvenom telu, strategija preživljavanja, distinktivne rodne uloge u porodici)

Nijednoj svojoj ćerki ne bih dozvolila da abortira. Zašto da imaju tako ružno iskustvo, kad će svakako jednom postati majke? Snašle bismo se. Ako je svesna, normalna, dovoljno bi to bilo da rodi dete. Moja deca više nisu toliko mala, a Jeci je već i krajnje vreme da se uda, ima 27 godina, šta bi joj falilo, zrela je i fizički i psihički. Ako ipak odluči da neće da rodi, neću da se mešam, svako odgovara samom sebi za svoje postupke.

JELENA (*rađanje i materinstvo deo su najdublje ženske prirode, materinstvo je instinktivna negujuća strana žene, svaka žena treba na ovaj ili onaj način da ostvari svoju ženstvenu prirodu, a rađanje i materinstvo najprirodniji su načini za to, odsustvo interesa za širu društvenu perspektivu, odsustvo podrške partnera, prihvatanje patrijarhalnih odnosa kao negativne i nepravedne sudbine, nepostojanje strategije planiranja roditeljstva, materinstvo kao važan deo svrhe života žena, žene treba da realizuju svoju žensku 'suštinu', distinktivne rodne podele u porodici*)

Odluka o rađanju je individualna odluka koja se donosi u skladu s onim što duša te osobe nosi, znači to ne postoji da nešto mora, treba, ne mislim da išta postoji što mora čovek da radi. (smeh) Rađanje jeste nekako najprirodniji način da se iskustveno dođe do najdubljeg ženskog, negujućeg instinkta, jer onda rade već hormoni. Postoje i drugi ženstveni potezi koji nisu rađanje.

ANASTASJA (*velika zainteresovanost i informisanost o roditeljstvu, oslanjanje na muža i porodicu, pozitivna identifikacija s patrijarhatom – muž kao hranitelj porodice, pozitivna identifikacija i velika ispunjenost materinstvom, svaka žena bi trebalo da bude i majka, egalitarni odnos s partnerom u braku, informisano i motivisano planiranje porodičnog života, strategija blagostanja i ostvarenja dobrog društvenog statusa, distinktivne rodne uloge u porodici*)

Mislim da bi se natalitet brzo povećao kada bi se nastojalo da žene budu srećne kad su trudne. Podstiču vas kroz reklame da budete srećni kad se tučete, kad se dokazujete, kad ste mršavi, a treba da podstaknu

žene da žele da imaju stomak. Mora da postoji društvena briga za trudnice i majke, a ne kao sad, razna uslovljavanja, ucene. U mojoj firmi se žene vraćaju posle tri meseca porodiljskog i to je jako tužno. Da bi zadržale svoje pozicije, one ostave bebu od tri meseca. Ja to ne bih mogla. Ne bih ni radila, mislim da bih jela u narodnoj kuhinji, ali ne bih ostavila svoje dete s tri meseca. Međutim, sistem je takav da su žene primorane na svašta. Ne možeš ti sad, imaš platu 1.000 evra, i sad ćeš da ostaviš svoj posao. To je jako teško. Nisu svi muževi dobrostojeći. S jedna strane, ja njih razumem ali, s druge, ne bih to mogla nikad da uradim zato što mi je materinstvo veća ambicija od profesije.

IVA (naglašeno feminističko-politički stav, planiranje roditeljstva nezavisno od partnerstva, organizovanje domaćinstva s detetom bez partnera, strategija emancipacije, informisano i obrazovano roditeljstvo, odsustvo samožrtvujućeg obrasca)

Ja, fenomen bele kuge, to je isto iz tog klero-fašističkog diskursa. To se bolesno plasira, kakva je to poruka da Srbi kao nacija treba da se razmnožavaju?! Ceo kontekst je veoma problematičan, nekakvi tajkuni kupuju inkubatore, onda se slave ti tajkuni, kao, mi treba još da im budemo zahvalni.

Žene će rađati koje žele da rađaju, koje ne žele neće i ne vidim da oko toga treba praviti kampanju. Mislim, to što žene nemaju dece je zato što ne znaju kako finansijski, socijalno da reše svoje probleme, nezaposlene su. To je rešenje, a ne da mašu naokolo kampanjom „Bitka za bebe“.

Pa ovo otpuštanje s posla, nemogućnost da se zaposliš, posebno samohrane majke kao ja, to je problem. Međutim, s obzirom na to koliko pažnje država posvećuje drugim grupama, ovo je još dobro. Grad Beograd je obezbeđivao da dobijamo 100% platu tokom celog porodiljskog odsustva, dobijali smo i neke pakete. U patrijarhalnom modelu, majka je na pijedestalu, ti si sad majka, to je sad kao super, bla, bla, bla. Ja mislim da su ugrožene najviše same žene koje nisu majke, jer se majkama još i posvećuje pažnja.

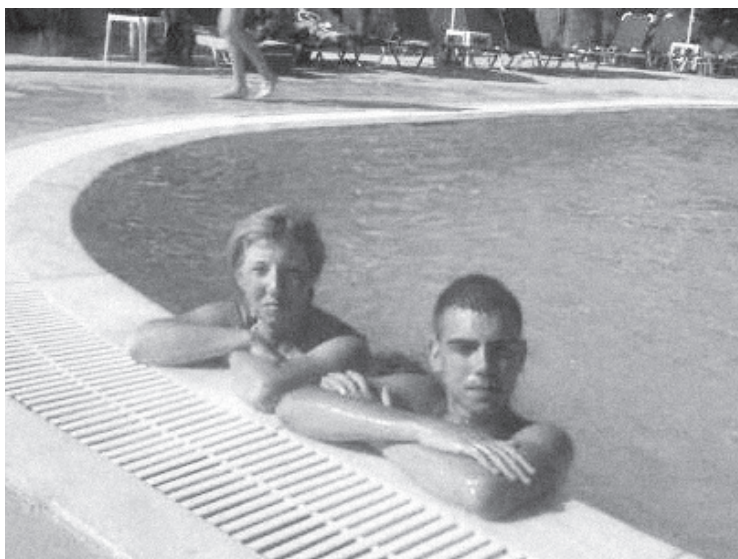
U najširem smislu, materinstvo predstavlja delovanje zasnovano na ljubavi i izražava se kroz odgovoran odnos prema životu, kroz negujući odnos prema potomcima. Bez obzira na to što je od fundamentalnog značaja za funkcionisanje i sam opstanak društva, ono je marginalizovano kao socijalni koncept onoliko koliko su i briga i ljubav uopšte stavljeni izvan okvira merljivih pokazatelja društvenog razvoja. Svedeno najvećim delom na pitanja ljudske prirode, majčinskog instinkta i prirodne reprodukcije, materinstvo je ostalo u sferi nemuštog naturalizovanog iskustva. Međutim, ono nikada zapravo nije bilo nevina, nepolitička niti marginalna tema.

Otvaranjem pitanja o društvenom i političkom statusu materinstva otvara se šira vizura društvenosti unutar koje se postavlja pitanje o neophodnosti uvažavanja ljubavi kao kompleksne, neophodne, nesvodljive i visoko sofisticirane socijalne prakse i oblika društvenog delovanja, na osnovu kojih se negovanje života sagledava kao fundamentalno i neophodno političko opredeljenje bez kog nema demokratske političke svesti. Zahtev za uključivanje principa negovanja života u politički diskurs i političke prioritete danas više ne predstavlja apstraktno i uopšteno načelo, niti se svodi na političku floskulu. Nehumani zahtevi za deregulacijom, instrumentalizovanje javnih i opštih dobara u funkciji povećanja profita, nerealni rast dugova,

strukturalna prilagođavanja koja povećavaju krizu i siromaštvo, instrumentalizovanje vlada i medija u funkciji privatizacije, proizvodnje enormnog zagađenja, novih sintetičkih hemikalija koje uništavaju prirodu i zdravlje, izumiranje vrsta i jačanje eksploatacije predstavljaju veoma konkretne okvire reprodukcije korporativnog kapitalizma, koji se zasnivaju na nedovoljnoj brizi za život. Logika povećanja profita je predatorska – ona omogućuje da u dužoj perspektivi sve što donosi profit bude privatizovano – ljudska prava, obrazovanje, zdravstvena zaštita, stanovanje, penzije, vazduh, voda kao i ratovi. Logika uvećanja profita prečesto je direktno suprotna načelu održanja života i počiva na proizvodnji smrti – nakon bombardovanja Iraka 1999. cene nafte su preko noći skočile 200%, na čemu je ostvaren enormni profit, a nakon bombardovanja Trgovinskog centra 2001. cene zlata su se više nego utrostručile tokom noći, s istim rezultatom. Celokupan monetarni sistem počiva na dugovima, siromaštvu i bedi ogromnog broja ljudi. Dodatnu formu eksploatacije čini patentiranje živih organizama, kao i sve agresivnije ograničavanje prava ljudi da koriste raspoložive prirodne resurse za domaću proizvodnju za sopstvene potrebe.

Zato studij materinstva i majčinstva predstavlja mnogo kompleksnije pitanje od samog roditeljstva. U najširem smislu, ono što možemo naučiti iz studija majčinstva pre svega jeste da negovanje, održavanje i osmišljavanje života nisu prosto prirodni i samoregulatorni procesi, već veoma zahtevne socijalne prakse koje mogu biti izvedene samo uz veliku posvećenost i punu pažnju. Majčinstvo takođe čini vidljivom krhkost, povredljivost i jedinstvenost života, dok u društvenoj teoriji i političkoj praksi najčešće operišemo kategorijama unutar kojih su pojedinci apstrahovani, zamenljivi i stavljeni u funkciju održivosti grupa, institucija ili velikih društvenih celina. Krećući se u tom pravcu, tokom poslednje decenije buđenje svesti o političkom značaju brige, nege i u najširem, simboličkom, ali i bukvalnom smislu „materinstva“ dovelo je do stvaranja političkog pokreta „mamizma“ ili „mammarizma“ (McDonell, 2007; MacDonald, 2008).

Mirjana

Međutim, svako konkretno političko nastupanje žena tesno je povezano s njihovom pripadnošću različitim interesnim grupama i društvenim kategorijama, kulturnim, klasnim, rasnim i sl., što otežava bilo kakvo jednoznačno grupisanje i nastupanje žena u politici, i podriva tezu o nekakvoj „prirodnoj“ ženskoj političkoj orijentaciji. Raznolikost političkih opcija omogućuje da se žene pojave kako među konzervativcima, tako i u levim i u partijama centra, među nacionalističkim i antinacionalističkim orijentacijama u društvu. Štaviše, glavni akteri koji politički promovišu materinstvo do danas veoma često su konzervativne političke partije, koje materinstvo interesuje iz perspektive nacionalnih interesa i biološke reprodukcije nacije.

Naravno, takav pristup ima svoju istoriju. Za razumevanje društvenog statusa materinstva, kao i koncepta materinstva, onako kako je to postavljeno unutar glavnih tokova društvene teorije, pa i samog feminizma, od ključne je važnosti kako se definišu i kako se razgraničavaju sfera privatnog i sfera javnog života u modernom društvu, kao i u modernoj političkoj teoriji. Distinkcija između privatnog i javnog života nalazi se u temelju moderne buržoaske ideologije, podrazumevajući da je sfera javnog života domen autentičnog i neposrednog građanskog političkog delovanja i participacije. S druge strane, ideja privatnosti u ideološkom smislu bazirana je na individualnim ljudskim pravima i definisana kao intimna, nedodirljiva sfera, čiji je širi politički smisao određen značajem koje u buržoaskom društvu ima privatno vlasništvo. Tek kada privatno lice (lice koje polaže pravo na privatno vlasništvo) izađe u javni prostor, gde se artikuliše opšti interes, ono postaje politički subjekt i akter. Upravo u tom smislu žene nisu postale politički subjekti u isto vreme kada i muškarci, već mnogo kasnije.

U značenju u kome pojam javne sfere koristi Habermas (Habermas, 1991), ona se razlikuje od državnog delokruga ili od javne ekonomske sfere, određene plaćenim radom i zakonima tržišta, i predstavlja društveno polje koje je nezavisno ili suprotstavljeno državnoj

sferi, a takva pozicija javne sfere može se smatrati opštim uslovom postojanja demokratskog društva. Javnu sferu čine različite interesne grupe u procesu uzajamnog pregovaranja, koje bi, po pretpostavci, trebalo da imaju podjednaku mogućnost pristupa javnosti, priznati politički subjektivitet, slobodu mišljenja, udruživanja i delovanja, a pre svega, slobodu artikulisanja svojih ciljeva. „Javna sfera (trebalo bi) da bude mesto na kome učesnici ostavljaju po strani razlike do kojih je došlo rođenjem ili srećnim okolnostima i u 'kome bi trebalo da razgovaraju jedan sa drugim ravnopravno, u socijalnom i ekonomskom smislu' [...] Međutim, te razlike nisu eliminisane, već stavljene 'u zagradu' „[...] Interakcije u javnoj buržoaskoj sferi određene su posebnim protokolima, stilom i dekorom kojima se marginalizuju određene grupe i onemogućuje im se participacija upravo putem apsorpcije „manje moćnih u lažno 'mi' koje predstavlja one moćnije“ (Fraser, 1990: 64).

Svakako nije upitno samo postoji li realno sklad između navedene tri sfere društvenog života već i konceptualna raspodela političnosti/nepolitičnosti među njima, kao i idealizovana, odnosno, buržoasko-ideološka ideja o opštoj dostupnosti javne sfere (Deutsch, 2000; Fraser, 1990; Crossley & Roberts, 2004. itd.). Međutim, dok Habermas, razlikujući idealnu i realnu stranu buržoaskog društvenog života, kritikuje raskorak koji postoji između njih, problem s lociranjem žena u prostoru javnog pregovaranja inicijalno je bio u tome što su bile isključene iz samog ideala i ugurane u sferu privatnog života kao u njihovo „prirodno“ mesto u društvu u okviru društvenih režima koji su im zabranjivali pristup javnoj sferi.

Referirajući na Habermasa, Meri Rajan (Mary Ryan, 1990) smatra čak da se ulazak žena u javni prostor odvijao nasuprot, a ne uporedo (ili s određenim stepenom zaostajanja) s razvojem buržoaske javne sfere, budući da je buržoaska ideologija povlačila oštre granice između javnog i privatnog života, što je predstavljalo i osnovni metod političke marginalizacije žena. „Privatno“ i „javno“, na kraju krajeva, „nisu tek neposredne oznake društvenih sfera, već kulturne klasifikacije

i retorička sredstva. U političkom diskursu, to su moćni termini koji se često upotrebljavaju kako bi se nečiji interesi, pogledi ili teme vrednovali više od drugih“ (Fraser, 1990: 64).

Unutar privatne sfere privatnost građanina takođe je idealizovana, kao i porodica, shvaćena kao manje-više „prirodna“ reproduktivna zajednica, koja izlazi izvan sfere političkog života, a ipak se prestabilirano harmonično uklapa u širi demokratski društveni sistem. Buržoaska politička ideja porodice utemeljuje se na idejama da privatni život „prethodi javnom i građanskom, te da je on inkapsuliran u javnom kao stabilna i nepromenljiva celina“ (Sekulić, 2013: 331). Porodica nema javni interes „sve dok država ne definiše šta je javni interes, povezan sa zaštitom privatnog života. Država brani interese i svojinu svakog pojedinca od otimačine i nasilja, a pojedinci uzvraćaju, dajući državi legitimitet da ih štiti“ (Shapiro, 2001: 68).

Paradoks buržoaskog društva jeste u tome što je zapravo veoma zainteresovano za porodicu, pre svega za reproduktivnu i radnu funkciju porodice kao dela kapitalističke društvene reprodukcije, a istovremeno je smatra privatnom sferom života izdvojenom iz javnog političkog života. Jedan od proizvoda te zainteresovanosti odnosio se na nastanak populacione politike.

Populaciona politika se reproduktivnošću bavi kao pitanjem od javnog interesa, ali taj interes nije nužno definisan u kategorijama nepovredivosti privatnog života i političkog subjektiviteta onih kojih se to najviše tiče, a to su žene. Privatni život postaje sfera u koju država namenski, s vremena na vreme, može da „uđe“, da je reguliše, da interveniše, planira reproduktivne prakse i njihove ishode kolonizujući i, u izvjesnom smislu, prisvajajući intimnost porodice sve do najogoljenije telesnosti, pre svega žena, u nejasnom, napetom i nedorečenom prostoru između javnog, državnog i privatnog života. Ovo instrumentalizovanje sastavni je deo formiranja kapitalizma i logike društvene reprodukcije u kapitalizmu. Generalno, u društvenoj reprodukciji zasnovanoj na uvećanju profita kapital se tretira kao vrednost koja samu sebe uvećava i u tom samogenerišućem obliku dovedena

je do fetiša. Društveni odnosi kroz koje se to dešava potpuno su konzimirani u novcu i nemaju više nikakav konkretan sadržaj. U relaciji N1–N2 „imamo formu kapitala koji gubi svako značenje, perverziju i objektivizaciju proizvodnih odnosa u najvišem stepenu, kao interesno ulaganje, jednostavan oblik kapitala, u kome antecedens reprodukuje samog sebe. Sposobnost novca, ili robe, je da uvećava svoju vrednost nezavisno od procesa reprodukcije – što je mistifikacija kapitala u najneodrživijem obliku“ (Marks, *Kapital*)¹¹. Na sličan način, na drugom mestu (*An Essay on the Principle of Population*, London, 1798, pp. 25–26) Marks pominje da i Maltusovo umnožavanje stanovništva geometrijskom progresijom sagledava kao samoumnožavajući princip, koji sadrži vrednost i značenje sam po sebi, nezavisno od procesa društvene reprodukcije kroz koje se ostvaruje. Stoga, kao što postoji „samooplodnja“ novca, tako postoji i „samooplodnja“ stanovništva i nacija. Fertilitet postaje javno dobro unutar koncepta koji podrazumeva da spontane reproduktivne prakse i rađanje, koje iz njih proishodi, mogu biti viši ili niži u odnosu na ono što predstavlja opšti društveni interes izražen kroz ishode društvene reprodukcije u njenom rudimentarnom, biološkom značenju. Sam opšti društveni interes veoma često se postavlja kao neupitan, mada je u stvarnosti određen specifičnim i partikularnim političkim interesima i vizurama i nikada se ne pojavljuje u praznom društvenom prostoru. Populaciona politika upućena je na izgradnju onih institucija i društvenih sistema koji su kadri da, u idealnom slučaju, podstaknu i motivišu pojedince da se reproduktivno ponašaju u skladu s tim „opštim“, a u osnovi partikularnim interesima. Naravno, ostaje otvoreno pitanje za koga su to, unutar populacije zahvaćene ovim politikama, opšti interesi. U tom smislu nema ničeg podrazumevajućeg u „opštim ciljevima“

¹¹ <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3/ch24.htm> (*Capital*, Vol. III, Part V, „Division of Profit into Interest and Profit of Enterprise“. Interest-Bearing Capital, Chapter 24, „Externalization of the Relations of Capital in the Form of Interest-Bearing Capital“).

populacione politike, već je to politička tema kao i svaka druga, podložna polemici i različitim pristupima. Istovremeno, što je neki društveni sloj, klasa ili kategorija o kojoj je reč u populacionoj politici niži i slabiji, u većoj meri je predmet, a ne subjekt populacionog planiranja, a opšti interesi se pojavljuju nasuprot ili u kontradikciji s individualnim interesima. Na primer, još u Malthusovom eseju iz 1798. godine, on ne odobrava mere za poboljšanje lošeg društvenog položaja siromašnih slojeva u Evropi, jer bi to u budućnosti vodilo rastu „neodgovorne reprodukcije“. Da ne bi preterano rađali, teret roditeljstva treba da snose samo oni, u lošim uslovima u kojima se već nalaze, jer se ti uslovi mogu tretirati kao pozitivan demografski faktor (Demeny, 2003: 6). Važnost populacione politike dodatno je porasla pojavom modernih ratova u kojima je broj žrtava rapidno povećan napretkom vojne tehnologije, promenom vojne organizacije i načina ratovanja (u pravcu omasovljenja). Naglo stvoren disbalans stanovništva, usled stope smrtnosti u ratu, ojačao je pravo države da sprovodi restriktivne ili podsticajne mere radi sanacije, kao i prediktivno regulisanje reproduktivnosti, nataliteta i fertiliteta populacije. Populaciona politika je u tom smislu tesno povezana s ratom i opštom instrumentalizacijom života i tela građanina unutar kapitalističke ili moderne države uopšte. Militantne države, fašistička Italija i nacistička Nemačka, imale su svojevremeno najjasniju i najoperacionalizovaniju populacionu politiku, koja je, što se tiče povećanja fertiliteta, podrazumevala i organizaciju namenskih semeništa (Lebensborn) (Hilel and Henri, 1976), kao i razvijanje namenski institucionalizovanih modela socijalizacije dečaka i devojčica u pravcu rađanja i razvijanja identiteta Nemica kao „majki nacije“ i čuvara „arijevske krvi“, odnosno, u pravcu vaspitanja za ratovanje i silu kad su u pitanju dečaci. Istovremeno je postojala i značajna finansijska podrška roditeljstva (koja je obuhvatala „čisto-krvne“ Nemce) i jačanje mreže društvenih usluga za pružanje podrške odgovarajućem profilu porodica. Vezu između pronatalitetne populacione politike i rata na najjezgrovitiji način izrazio je Fuko: „Smrt kao destrukcija svega nema više nikakvo značenje kada se život razotkriva

kao puki (biološki) sled“ (Foucault, 1988). Fukoovim pojmom biopolitika uspostavlja se veza između moderne države, kao makropolitike celine, bazirane na ideji narodnog suvereniteta, i načina proizvodnje individualnosti u okvirima mikropolitčkih praksi. Uvođenjem ovog pojma u svoja razmatranja o istoriji nastanka modernog društva i države – naročito s obzirom na uspostavljanje narodnog suvereniteta i regulatornih mehanizama njegovog funkcionisanja u institucijama, neposredno vezanih za telesno disciplinovanje, Fuko otvara ogromno istraživačko područje „politika telesnosti“. Naime, u njegovom pristupu, različitim tehnikama nadzora, disciplinovanja i intervenisanja u živote pojedinaca sve do nivoa telesnog iskustva, proizvodi se njihov uniformni, regulisani i standardizovani zajednički život kao život funkcionalnog *mnoštva*, odnosno multiplikovanih individualnosti. Na makronivou, to se ostvaruje različitim vidovima populacione politike, a na mikronivou, načinom proizvodnje lične otelovljene samosvesti, kao i porodice kao društvenog polja koje posreduje između individualnosti i kolektiviteta, služeći kao medijum posredstvom kog pojedinci postaju članovi reproduktivnog društvenog tela moderne države. Seksualnost i reproduktivnost u tom pristupu integrišu se kao teren lične, porodične i šire društvene socijalizacije, omogućujući kolektivnu kontrolu i nadzor nad njima. Imaginarna ideološka granica čuvanja privatnosti porodice istovremeno je i dokidanje njene potencijalne političnosti, a ukinuta je uniformisanjem, regulisanjem i standardizovanjem žena u njihovoj reproduktivnoj funkciji. To ukidanje se očituje u naturalizaciji i depolitizaciji ženske reproduktivnosti, uz istovremeno korišćenje reproduktivnog kapaciteta žena kao vrste društvenog kapitala, neograničenog proizvodnog resursa, kroz neprepoznavanje i nepriznavanje političkog subjektiviteta i političke slobode žene, na sličan način kao što je to urađeno s drugim društvenim kategorijama politički marginalizovanim na osnovu njihovih bioloških svojstava (ovde se pre svega misli na sistem ropstva, koji je ugrađen u temelje nastanka i rapidnog razvoja kapitalizma). Umesto toga, upravo ta oblast zasniva se na izmeštanju i pomeranju političke

ravni diskursa, unutar koje se favorizuju individualna prava građanina, na diskurs nataliteta i fertiliteta kao apstraktne, statistički izražene vrednosti, od neprikosnovenog društvenog interesa, i s njima povezane „prirodne“ reproduktivne funkcije žene, izvedene, u širem smislu, do nivoa ženske društvene obaveze.

U tom kontekstu, u zavisnosti od toga koliko se žena prepoznaje kao subjekt rađanja, a koliko kao objekat rađanja, populaciona politika predstavlja manje ili više vidljiv mehanizam podvlašćivanja žena, što zavisi od šireg političko-ideološkog sistema u kome se oblikuje. Stoga je pre svega potrebno, kao što navodi Šapiro, pristupiti politikama roditeljstva, materinstva, reproduktivnosti i porodice u političkim kategorijama demokratske političke svesti. „Moja želja je da mislim politički u kontekstu razmišljanja o porodici. [...] i da nastojim da izrazim politički smisao demokratskog etosa u razmatranju ovih pitanja“ (Shapiro, 2001: 3).

Sušтина buržoaskog društva jeste da se zasniva na zaštiti privatne svojine i sam taj princip, koji je omogućio oslobađanje buržoazije, suštinski se protivi emancipaciji žene. Kako je žena tradicijski određena kao svojina svog muža, ona ne može tako lako steći prava na odlučivanje o svojoj reproduktivnosti, jer su ona u patrijarhalnom društvu prisvojena, deo svojine muža, porodice i države (Firestone, 2003).

Programi planiranja nataliteta u pravcu smanjivanja ženskog fertiliteta u nerazvijenom delu sveta do danas su ostali kontroverzni. Prema međunarodnim smernicama, programi kontrole nataliteta u siromašnim zemljama regrutuju klijentkinje striktno na dobrovoljnoj osnovi. Međutim, neki od uspešnijih programa, kao onaj u Aziji, uključivali su sumnjiva ubeđivanja kao način za povećanje odziva, a u nekim slučajevima i prinudu podržanu zakonskim sankcijama. Jedan od sumnjivih metoda jeste masovna sterilizacija, koja se do danas sprovodi s nizom negativnih posledica koje najviše pogađaju siromašne.¹² Takve mere sprovedene su pozivanjem na javne interese,

12 http://www.vice.com/en_uk/read/population-control-in-india

a ne služeći potrebama i interesima klijenata. U tom okviru jasno je zašto se s podrazumevanjem može govoriti o potrebi uspostavljanja demografske ravnoteže u savremenom svetu, ali je mnogo teže raspravljati o faktorima velike ekonomske neravnoteže i problemima ekstremno neravnomerne distribucije bogatstva, koji su inače i glavni faktori ogromnih migratornih kretanja i razlika u fertilitetu u različitim delovima sveta.

S druge strane, u razvijenim zemljama način regulisanja odnosa povećanja i smanjivanja nataliteta zahtevao je promenu same populacione politike – pronatalistički koncept pokazao se neodrživ i neprihvatljiv kako zbog neefikasnosti, tako i zbog kontroverznog političkog okvira u kome se javlja i transformisan je u politike jačanja podrške porodici i jačanja države blagostanja, odnosno, u kategorije jačanja ženskog reproduktivnog zdravlja. Međutim, primena podsticajnih fiskalnih mera, načina oporezivanja i obezbeđivanja institucionalne podrške roditeljstva nije samo skup mera populacione politike. Neki od načina podrške porodici – obezbeđivanje celodnevne brige o deci, omogućavanje fleksibilnog radnog vremena, olakšavanje dobijanja prava na odsustvo zbog brige o bolesnom detetu – imaju pronatalističke efekte, čak i kad im to nije cilj (Demeny: 14; Van Peer, Rubušić, 2008: 215–243). Prepoznavanje strukturne dvostruke opterećenosti žena i smanjivanje razlika na rodnoj osnovi u pravcu jačanja jednakosti i jednakih šansi, ženama daju priliku da materinstvo uključe u svoje životne strategije izvan okvira u kojima se to smatra primarnom i neupitnom društvenom obavezom žena, ustanovljenom na dužnosti, „prirodi“ i „svrsi“ ženskog pola.

U tom smislu, feministički pristup ne podržava pronatalističke politike i iz te perspektive sam koncept populacione politike jeste diskriminišući i eksploatatorski, čak i kada prividno podržava porodicu, žene i roditeljstvo. Materinstvo treba da počiva na potpuno slobodnom izboru, na potpunom poštovanju telesnog, ličnog i političkog integriteta žena, da je simetrično, da je potpomognuto institucionalnim i vaninstitucionalnim mehanizmima podrške i da je sagledano iz perspektive

zaštite i unapređenja prava žena na ravnopravnost, u demokratsko-političkim i pluralističkim okvirima (Blagojević, 1997).

Nasuprot tome, ako pođemo od toga da je porodica „prirodno“ nepolitičko mesto intimnosti, onda problem političkog subjektiviteta žena, kada su u pitanju njihova reproduktivnost i roditeljstvo (materinstvo), praktično nije ozbiljan politički problem niti otvara neke značajne političke perspektive. Na taj način porodicu i rodne odnose u njoj interpretirali su: Blum, Sandel, Hegel, Ruso, Lok.

Međutim, to nije problem samo rane liberalne teorije. Čak i danas, materinstvo se artikuliše i razapeto je u društvenom prostoru između populacione politike, socijalne politike i reproduktivnog zdravlja (u okviru kojeg se sagledava kao medicinski problem), a manje u kategorijama afirmisanja osnovnih prava žena kao političkih subjekata ili u kontekstu problema povećanja ženske političke participacije. Priznavanje političkog subjektiviteta žene, kada su u pitanju njena reproduktivnost i materinstvo, očituje se kroz ambivalentan položaj populacione politike unutar zvanične državne politike, kroz prisustvo i obim podrške materinstvu i roditeljstvu, pitanja odnosa seksualne slobode i nasilja, politike ostvarivanja prava na abortus, regulisanje institucije braka i partnerskih odnosa, položaja žena na tržištu rada i vidljivosti njihovog doprinosa bruto proizvodu kroz neplaćeni rad, pitanja ko zastupa žene u parlamentima kada se formiraju politike i zakoni vezani za reproduktivnost, pitanja kakva vrsta edukacije, morala, vaspitanja i obrazovanja je potrebna društvu s obzirom na reproduktivne prakse... Razlozi za to su višestruki. Jedan od najvažnijih razloga svakako jeste činjenica da efikasna primena principa buržoaskog demokratskog uređenja društva direktno zavisi od bogatstva zemlje. U savremenim buržoaskim državama nema demokratije bez bogatstva. Siromašne države stoga faktički ne mogu biti demokratske, a istovremeno, one su sedišta patrijarhalnog društvenog nasleđa i tradicije.

Takođe, priznavanje prava glasa ženama i žena kao ravnopravnih političkih subjekata ostvareno je tek usled njihovog nesumnjivog doprinosa opštim i patriotski artikulisanim društvenim interesima

i ciljevima u Prvom i Drugom svetskom ratu (Sekulić, 2014), pri čemu je porodica i dalje ostala zaštićeno mesto patrijarhalne privatnosti (Milić, 1981). Od tada do danas, politička prava žena uvek su ostvarivana u kontekstu širih političkih promena, nabolje ili nagore, direktno zaviseći od toga koliko je to bilo funkcionalno za posebne ideologije koje su ih u manjoj ili većoj meri instrumentalizovale za svoje ciljeve, da bi nakon toga pitanje ravnopravnosti ostalo u senci.

Još jedan razlog vezan je za način izgradnje političke i društvene svesti samih žena, koje su, sada već tradicionalno, u modernim društvima dvostruko opterećene privatnim i javnim životom, opredeljujući se u ogromnoj većini za kompromisne i hibridne lične i društvene strategije delovanja, kojima se raskorak između privatnog i javnog života uglavnom reprodukuje, a ne rešava (Milić, 1994; Bobić, Sekulić, 2010, Blagojević, 2012. itd.).

Adrijen Rič (Adrienne Rich) pionirski je ustanovila studije materinstva/majčinstva iz perspektive koja omogućuje vidljivost kontradikcija u socijalnoj konstrukciji materinstva, imajući u vidu kako se to prelama u iskustvu žena, u njihovom roditeljstvu koje oscilira između opresije i ispunjenja. Ove kontradikcije ona je objasnila kao široko zastupljenu društvenu opresiju izraženu u režimima *materinstva*, a istovremeno kroz postojanje važnog socijalnog potencijala *majčinstva* kao socijalne veze ustanovljene na ljubavi, brizi i odgovornosti za život. Mada je njen pristup bio inicijalan, on se već oslanjao na stav „lično je političko“, razvijen u feminističkom pokretu i teoriji šezdesetih godina prošlog veka.

Osnovu feminističkog pristupa ovom problemu čini „napad“ na poddelu privatno–javno: dok se radikalne feministkinje zalažu za potpuno ukidanje razlike između privatnog i javnog i za ukidanje porodice (npr. Jaggar), liberalna struja (npr. Pateman, Nikolson) zalaže se samo za revidiranje i uže određenje pojma privatno. Međutim, ono što je naročito značajno za obe struje jeste što se jasno politički i teorijski definišu međuzavisnost i koreliranje distribucije moći u društvu i distribucije moći u porodici i odnos države i porodice.

Ne može se govoriti o demokratskom društvu u takvim društvenim odnosima u kojima u porodici postoji neravnopravnost na rodnoj osnovi. Pritom je veliki deo problema u tome što je ova neravnopravnost nevidljiva i ne prepoznaje se kao takva, već se tumači kao prirodna ženska preferencija i izbor.

Još jedan način marginalizacije sastoji se u medikalizaciji žena u sferama u kojima je potrebno da se one politički potvrde (Westall, 2010; Lee, 2003). Jedan primer jeste kada se materinstvo u socijalnim politikama definiše pre svega kroz problem reproduktivnog zdravlja. Medikalizacija kao čin socijalne i političke marginalizacije odnosi se i na druge krucijalne momente u životnom ciklusu žena – na insistiranje na opštim ženskim psihološkim karakteristikama, načinu objašnjavanja ženske agresije, depresije, sreće (npr. teza da žena ne može biti srećna ako nije majka), menstruacije, menopauze, trudnoće, rađanja, postporođajne traume, čime serije različitih problema i pitanja u vezi s društvenim položajem žena postaju medicinske, a ne političke teme.

Čin rađanja predstavlja jednu od pomenutih liminalnih tačaka u životnom ciklusu žena, koja funkcioniše kao ritual prelaza posredstvom kog pojedinka zadobija novi socijalni položaj, uloge, prava i obaveze. Žalosno je, recimo, i alarmantno što je nasilje nad telom žene koja rađa još uvijek društveno prihvatljivo i opravdano, odnosno, smatra se prirodnim i funkcionalnim (Stanković, 2014; Vilenica, 2013; Porter, 2005; Rich, 1978; Sekulić, 2016). Pritom se od žena očekuje da o svojim traumama ne govore. U feminističkom pokretu sve je prisutnije nastojanje da se učini javnim, društveno prepozna i imenuje i zakonski sankcioniše nasilje izvršeno nad ženama tokom trudnoće, a naročito porođaja, i da se specifikuje šta sve tokom porođaja predstavlja nasilje nad ženama (npr. izolacija, narušavanje privatnosti, seksističko i svako drugo vređanje porodilje, pravo velikog broja ljudi tokom porođaja da narušavaju telesni integritet žene, guranje laktova u stomak, epiziotomija bez dozvole, indukcija bez dozvole, uskraćivanje informacija o toku porođaja ženi koja se porađa, obavezni ležeći položaj bez

upoznavanja žene s drugim mogućnostima, nepravovremeno davanje epiduralne anestezije itd.). Dodatni problem predstavljaju higijenski i materijalni uslovi porodilišta, kao i korupcija (podmićivanje lekara i medicinskog osoblja radi izvođenja bezbednog porođaja).

Među mnogim identitetima i ulogama koje ljudi mogu ostvariti ili naslediti tokom života, za žene postajanje majkom često menja gotovo sve, neretko na neočekivan ili čak šokantan način. Veoma često postavši majke žene otkriju da nema puno ljudi u njihovom okruženju na koje se mogu osloniti. Takođe, što je društvo patrijarhalnije, ženi će u većoj meri biti sužene i oduzete sve druge uloge i, u najgorem slučaju, ostaće do kraja života samo majka. Majčinstvo u takvim okolnostima u potpunosti preplavljuje identitet i socijalno postojanje žene, faktički bez mogućnosti izbora. Ideja da se to događa već na osnovu „prirodnih“ preferencija žena potpuno je iluzorna i deo mistifikacije realnog socijalnog stanja obeleženog zabranama, osudama, ekskluzivno materinskim obavezama u vezi s celokupnim periodom odrastanja dece i onemogućavanjem žena da se na drugi način realizuju. Istovremeno, žene tim događajem postaju uvažene, ali i više vulnerabilne i zavisne od drugih. To omogućuje, u najekstremnijim patrijarhalnim uslovima, da žena postane vlasništvo muža, a danas se još uvek tako i definiše u zakonima šerijatskih država u kojima žene i danas nemaju pravo glasa.

Bez obzira na to koliko su društvene ili snalažljive, u slučaju da su samohrane majke bez značajnog kapitala ili svojine, moraće da se suoče sa samoćom, izolacijom i marginalizacijom upravo s obzirom na one sfere njihovog života koje ne mogu same da reše. Žene tako postaju konspiratori i moraju da nauče da koriste različite strategije bazirane na kompromisima da bi mogle da brinu za svoju porodicu. Čak i kada čine najbolje što mogu, društvo ih često grubo osuđuje za probleme koji su izvan njihove kontrole, jer je društveni model patrijarhalnog društva da majka mora biti savršena. Ako nije savršena, ona je odmah abjektovana (Porter, 2010: 9).

Adrijen Rič pokazala je konkretne socijalne implikacije u svakodnevnom životu ideja da je „prirodno“ biti majka. Time se implicira da

je briga za dete ekskluzivna odgovornost majke, a da im istovremeno nije data moć da odrede uslove pod kojima će biti majke. Pretpostavlja se da bi svaka majka morala znati kako je potrebno da brine o svojoj deci, i ako u tome ne uspe, greška je isključivo njena. Kao i u slučaju protivnika prava na abortus, model „dobre majke“ fokusiran je samo na dete, a u obzir ne uzima majku. Istovremeno, ovaj proces je, kao što je rečeno, sasvim nevidljiv u društvu. Kada radnik obavlja posao na crnom tržištu da bi preživeo, to se bar prepoznaje kao iregularan i eksploatatorski socijalni kontekst, ali kada žena mora da se koristi submisivnim strategijama da bi opstala zajedno sa svojom decom, to je samo privatna stvar.

Političke mere u vezi s reprodukcijom nestabilne su i veoma variraju od države do države i od režima do režima. Ako su na vlasti konzervativci, država stavlja na leđa ženama odgovornost za reprodukciju nacije, i to samo na osnovu bioloških svojstava njihovog tela, negirajući ih pritom kao punopravne socijalne subjekte. Mada je tačno da je klasična populaciona politika danas ozbiljno revidirana, u politički nestabilnoj klimi to veoma brzo može biti promenjeno, kao što i potvrđuje slučaj više islamskih zemalja (Iran, Avganistan, Kirgistan...) koje se nalaze u procesu retradicionalizacije. U tom smislu, biopolitički tretman reprodukcije, predstavljen kroz odgovarajuće mere populacione politike, povećava šanse za nasilje nad ženama i njihovim osnovnim ljudskim pravima.

REGULISANJE MATERINSTVA I POPULACIONA POLITIKA U SRBIJI DANAS

Od kraja Drugog svetskog rata do danas mere populacione politike u Jugoslaviji kombinovane su s merama socijalne zaštite, pri čemu je najveći značaj imalo obezbeđivanje ekonomske i socijalne sigurnosti porodica, stvaranje prostora za slobodnije odlučivanje o rađanju, pospešivanje sfere rada u pravcu podrške roditeljstvu i adekvatno

poboljšanje stambenog pitanja. Mere populacione politike bile su legitimni deo razvojnih politika, ali nisu razvijane samostalno (Todorović, 2005: 51). Eksplicitnu pronatalističku populacionu politiku Republika Srbija vodila je samo u periodu retrogradnog i militantnog razvoja društva u vezi s raspadom Jugoslavije, a eksplicitna uloga države u populacionoj politici „nikada nije do kraja raščišćena“ (Macura, 2005: 16), budući da je demografsko programiranje stanovništva neraskidivo povezano s osetljivim nacionalnim pitanjima i nacionalističkim politikama (vezanim, kada je Srbija u pitanju, pre svega za dualni tip reprodukcije stanovništva, s obzirom na Kosovo i ostale delove Srbije). Prema izveštaju Saveta za stanovništvo, porodicu i decu Vlade Republike Srbije za period 1994–1999. (Rašević, 2000), problem pronatalitetne populacione politike bio je svrstan u jedan od problema koje je trebalo tretirati kao prioritete u društvu, u „funkciji rehabilitacije rađanja“, uključujući i „podizanje svesti i odgovornosti individua“ za nisku stopu rađanja (*isto*). Timovi najeminentnijih demografa zalagali su se da populaciona politika zauzme mesto „politike od osnovnog značaja“, a ne da bude ostavljena „na milost i nemilost drugih manje značajnih politika“ (Macura, *isto*). Rašević npr. u jednom tekstu iz tog perioda navodi da je preovladavanje indirektnog pristupa populacionim merama „rezultat otpora direktnom uplitanju politike u sferu reproduktivnog ponašanja individue“, pri čemu je takve otpore „teško objasniti“ (Rašević, 2000: 1), direktno se zalažući za preuzimanje i prenošenje dela odgovornosti za rehabilitaciju rađanja na individue, te za građenje porodičnog života kao najvažnije životne aspiracije i cilja *per se*. Deca bi, prema takvim prioritetima, trebalo već u osnovnoj školi da se upoznaju s populacionim problemima i da razvijaju svest o svojoj odgovornosti, a prema tome bi trebalo uskladiti i ostale obrazovne programe, medije i delovanje parlamenta. U tom smislu bi političko programiranje u ovoj projekciji bilo zapravo manje ili više direktno primenjeno na individualno seksualno odrastanje, izbor partnera, reproduktivne i seksualne prakse i izbor životnih strategija, od najranijeg doba, s postavljenim biološkim ciljevima

kao neupitnim političkim ciljevima (koji bi trebalo da budu ugrađeni u trajni vrednosni sistem svakog pojedinca), sadržavajući i naglašeno nacionalističke elemente, ma koliko da su oni bili implicitni. U Vojvodini su bile formirane komisije za populacionu pronatalitetnu politiku već na lokalnom nivou, u okviru skupština opština, a istovremeno je bila osnovana Poslediplomska škola (pro)natalitetne populacione politike, s ciljem da se stvori „masovni pokret za rešavanje problema depopulacije“ (Mažar, 2000). Istovremeno je ojačana Srpska pravoslavna crkva preuzela vođstvo u brizi za biološku reprodukciju (srpskog) naroda. Ovakve politike, bez obzira na to što pokušavaju da razreše (odnosno da kompromisno povežu) individualne i tek prividno neupitne opšte društvene ciljeve, u tome ne uspevaju i podstiču nacionalističke i nedemokratske prakse koje doprinose jačanju rodničkih režima u društvu. Nacionalistički politički programi gotovo po pravilu povezani su s idejama jačanja patrijarhalne porodice i brigom za biološki opstanak nacije (najčešće uz predstavu da je on ugrožen nekom drugom nacijom, etničkom grupom ili sl.).

Slika 8. Skup nacionalističke političke partije 'Dveri', čiji je glavni moto zaštita porodice (2014)

Slika 9. Naslovna strana biltena nevladine organizacije *Srbska akcija* iz 2013. i letak koji poziva na zaštitu srpskih porodica od romskog susedstva. (Izvod iz zvanične najave broja 6: 'Samo ako sačuvamo našu srbsku krv, možemo se boriti za duhovni i državotvorni preporod Srbstva i zaustaviti narodno propadanje. Ako je, pak, razvodnimo i izgubimo, nećemo više ni postojati kao srbski narod, već će biti reči o nekoj sivoj rasi pometenih jezika i korena, podobne za melting pot Novog doba. Otuda i važnost naše inicijative i akcije na polju obnove, širenja i jačanja rasne svesti u današnjih Srba. Otuda i ideja za temu novog broja našeg biltena 'Buđenje' – <http://www.srb-akcija.org/izdavastvo/6640/novi-broj-budjenja/#more-6640>)

Буђење
БИЛТЕН СРБСКЕ АКЦИЈЕ

Број 6 • 2013.

СРБСКА ИДЕЈА И РАСНИ ИДЕНТИТЕТ

Шта је то раса и због чега је на данашње и будуће србске наредитије битно да имену, обликању и чувању расној свесци? Шта је то расни идентитет, и зашто је битна његова одржаност?

Данас, у времену окупације расног Србства, у времену масовне имиграције и расчараности, у времену када се чак и међу много расно-гољиме Србе, тешкава акривања поставља о Србима као „маргорице надуле“ Србства у највећој потреби да оспона веродостојну истину о себи, и о свом сопству. Истину о био-генетарским талентима које наш народ има и које су утакле у нашу крв. Јер савише о нама, повратнице мери у свакој србској пошва и свесци негованим достигнућима да буде какав-ошва и дитије и на отвореним не-стима, постојити, да, неистованити успео такво прегледа, јесте чување наше крви – наше расе. Јако порода може је јуно пута васкрсава и и поновно стварање дајаво. Које је расе биљаво, у негавораном битијма. Јако су га, сва отворена, неже дајаво, надалеко разишито и ративаки по-ставе. Народ који је у условима дру-варног и бездржавног стања окупа-ције, а иши дру-повишавати постоје, врлошци научника и узметина. На-редна одра су пошва и јачања у на-редитије шта твара обрмита да

је расе изгубити главо исто свој идентити јаво.

Тако је, јаво, стварање нашој рас-ној субстрата, одишо нашој наду-даном свесци. Је бач нашој прет-вртна, и стварањима шта да-нашње, јаво нашој ана и нашој не-нашој србској пошва крви чува-њима, и нашој свесци да јаво нашој раси је по својој историјској и раси и расној особинама. Јаво квалити и пошва србској пошва, а по ме-дијиме раси и неистованити, да прет-вртна расе, пошва, пошва.

СРБИНЕ, ОРГАНИЗУЈ СЕ!
ЗАШТИТИ СВОЈЕ БЛИЖЊЕ И СВОЈ ЗАВИЧАЈ!

Дивља цитанска насеља сада се налазе надалеко од твог дома. Број становника ових насеља расте из месеца у месец. Неће проћи још много времена, а она ће постати део твог комшилука. Сада се налазе на удаљености од пола километра, али ускоро ће бити под твојим прозорима, на твојем прагу.

Према спољашњем изгледу ових дивљих цитанских насеља изгледајући и сам дојавиш последица њихово ширење: жолте докони, Овај ће у твој крај дојави свје оно што не желиш у својој близини: несигурност, смеће, фекалне воде, неистован смрад, Често спава и туче, као и свако цитанска курава, свакоје константно буку. Људи из цитанских насеља дојаве са собом своје ваншчи и уобичајен начин живота. А да јавиш повратник криминала и уобичајен начин живота. А да јавиш повратник криминала и уобичајен начин живота. А да јавиш повратник криминала и уобичајен начин живота. А да јавиш повратник криминала и уобичајен начин живота.

Немање ни насеља, односно одвојеног проблема, тада неће бити могуће. Зато је неопходно да већ сада, заједно са твојим комшијама, решаваш овај проблем, путем јавних иницијатива и протеста, док је то још увек могуће.

Сачувај свој дом, своју породицу, свој крај. Организуј се.

СРБСКА АКЦИЈА
SRB-AKCIJA.ORG

Mada se pokazalo da roditeljstvo za većinu jeste glavna životna strategija odnosno da su „dominantni modeli za roditeljstvo bili produženje vrste i postavljanje smisla života, oba ova dominantna motiva zapravo su rezultat odsustva individualizacije, a ne rezultat njene dominacije. U tom smislu, rađanje 'za naciju' bilo bi sa stanovništa savremenih etičkih (a i političkih – prim. N. S.) normi anahrono, pa čak i nemoralno“ (Blagojević, 1997: 87), budući da instrumentalizuje kako decu, tako i žene, i roditeljstvo u celini, kao biološki supstrat nacije, nastojeći istovremeno da na ambivalentan način to uskladi s etičkim principima nepovredivosti i slobode individue.

Blagojević takođe ističe da se „roditeljstvo ne može rehabilitovati na principima žrtvovanja, već na principima kvaliteta života. Ono se mora afirmisati kao lični izbor, a ne kolektivna prinuda, kao vrednost po sebi, a ne kao vrednost za druge. Roditeljstvo treba da bude afirmacija slobode i prava, a ne dužnosti. Ono ne treba da bude čin lične hrabrosti, već cilj samoaktuelizacije i altruizma“ (Blagojević, 1997: 87). Navedeni deo teksta iz knjige *Roditeljstvo i fertilitet* Marine Blagojević naročiti značaj ima upravo zato što je pisan u vreme procvata pronatalističke populacione politike u Srbiji.

Prema Macuri (2005: 14), poslednju fazu u razvoju populacione politike u Srbiji, koju on naziva fazom novih promena, karakterisalo je pogoršavanje pozicije Srbije u međunarodnim odnosima, što je uticalo na negativan trend u razvoju populacione politike, obeležen pasivnim držanjem nove vlade (ustanovljene nakon petooktobarskih promena) prema populacionoj politici, pri čemu je jedno od obeležja koja su predmet njegove kritike uvođenje jedinstvenog modela umesto specifičnih modela za niskonatalitetna i visokonatalitetna područja.

Opšti trend u tekućim promenama jeste razdvajanje populacione od socijalne komponente u planiranju porodice, s tendencijom pogoršanja društvenog statusa roditeljstva i materinstva, uz istovremeno jačanje ideja i zakonskog okvira za poboljšanje ravnopravnosti žena, što doprinosi njihovoj neefikasnosti. Nedavne izmene i donošenje novih zakona kojima se regulišu roditeljstvo i reproduktivnost žena u celosti su prilagođeni neoliberalnoj tranzicionoj transformaciji Srbije, unutar koje se nominalno podržava ravnopravnost, a faktički pogoršava društveni položaj žena.

Rat protiv države socijalne pravde i države blagostanja jeste i rat protiv žena (Fraser, 1989). Budući da one čine ogroman broj korisnika socijalnih programa i ogroman broj među zaposlenima koji su manje plaćeni, žene i njihove potrebe biće prvi na udaru u okviru borbi za socijalna izdvajanja. Ovo predstavlja kontradiktorni okvir za ostvarenje ravnopravnosti žena, jer se negiraju i marginalizuju njihove potrebe, koje ne uspevaju da postanu artikulisani politički instrumenti za ostvarenje ravnopravnosti. U tom smislu, naglašavanje potreba deteta negiranjem

potreba žena uopšte, a posebno majki, teško da može spontano ili planirano dovesti do jačanja roditeljstva. Mada smo svedoci smanjivanja značaja populacione politike (npr. 2011. formiran je Savet za populacionu politiku, koji je do danas ostao neaktivan i bez ustanovljenja odgovarajućih radnih tela), sada se izgradnja neoliberalnog tržišta pojavljuje kao neprikosnoveni prioritet u planiranju društvenog razvoja, na način koji nije kompatibilan realnoj podršci roditeljstva niti jačanju prava žena.

Status roditeljstva, materinstva i reproduktivnih prava žena regulisan je danas u Srbiji pomoću više zakona, strategija i ustanovljenjem više namenskih vladinih tela. To su, pre svega, Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom (2009), Zakon o ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu dece, trudnica i porodilja (2013), Zakon o radu (2014), Porodični zakon (2005), Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama (2005), Zakon o ravnopravnosti polova (2009). Pored ovoga, Strategija za podsticaj rađanja (2008) i Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2009) eksplicitno se bave roditeljstvom i reproduktivnim pravima žena, mada, budući da su neobavezujuće, nemaju primenljivu moć i predstavljaju idealne projekcije.

Zakon o radu

Zakon o radu, donesen 2014, predviđa, kao i prethodni, posebnu zaštitu trudnica. Novina je to što on eksplicitno definiše mogućnost da se ženi otkáže ugovor o radu za vreme trudnoće ukoliko su ispunjeni posebni uslovi koje određuje član 179. Trudnica sada može da dobije otkaz „ukoliko ne ostvaruje rezultate rada ili nema potrebna znanja i veštine ili sposobnost za obavljanje poslova na kojima radi“, čime se daje značajan manevarski prostor poslodavcima da ipak mogu da otpuste trudnice ne povredivši odredbu zakona (član 101) kojom je ova kategorija stanovništva zaštićena od otkaza.

Čitav niz odredbi koje se ne bave eksplicitno trudnoćom ili roditeljstvom implicitno pogađaju u većoj meri žene i mogućnost njihovog reproduktivnog planiranja. Na primer, trajanje rada na određeno vreme produženo je na 24 meseca, a pritom poslodavac sa zaposlenima može da zaključí neograničen broj ugovora o radu u tom periodu, čime se

efikasno obezbeđuje njihova poslušnost i sprečava reagovanje na eventualno nezakonite uslove rada (u šta spada i usvlovljavanje radnog mesta odlaganjem trudnoće). Dodatno pravilo koje je uvedeno, da poslodavac po isteku maksimalnog perioda trajanja ugovora na određeno vreme sa zaposlenim može da zaključi novi ugovor na određeno vreme, zapravo obesmišljava zakonsko ograničavanje zaposlenja na određeno vreme.

Takođe, novim zakonom je uvedena mogućnost da poslodavac angažuje trudnicu i u noćnoj smeni ili prekovremeno, s klauzulom „ukoliko to nije štetno po njeno zdravlje“. Faktički, ovo znači da poslodavac to uvek može da uradi, a zaposlena na to mora da uloži žalbu i prođe proceduru provere kojom će biti utvrđeno u kom smislu su uslovi rada štetni. Čak i da jesu štetni, poslodavac zapravo ne snosi nikakve posledice za realno ugrožavanje zdravlja tokom trudnoće zaposlene. Novina u zakonu jeste i to što on eksplicitno definiše uslove rada prilikom prekida porodiljskog odsustva, stimulišući na taj način otvaranje prostora za prevremeni prekid porodiljskog odsustva. (U tim odredbama navodi se da je poslodavac dužan da obezbedi pravo na pauzu za dojenje u trajanju od 90 minuta. Pritom je za zaposlene koji rade na većoj udaljenosti od lokacije na kojoj stanuju, što je danas veoma često, ovo vreme neupotrebljivo, a zakon ne predviđa nikakvu drugu mogućnost.)

Na osnovu materинства, u novom zakonu, povećan je broj godina radnog staža koje žene po toj osnovi mogu steći, već s prvim detetom (u starom zakonu to je važilo samo za žene s troje i više dece), međutim, ovaj staž je definisan kao „poseban staž“, a da značenje ove specifikacije nije jasno određeno. To se ne odnosi na žene koje su postale majke pre njegovog usvajanja, koje ne dobijaju staž za prvo dete.

U toku porodiljskog i trudničkog bolovanja žene u Srbiji imaju pravo na naknadu u iznosu od 100% njihove redovne plate, ali je primena ove odredbe veoma otežana, jer naknadu koja se dobija najvećim delom iz Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje žene ne dobijaju direktno, već se taj iznos uplaćuje poslodavcu, tako da u praksi realno postoje velika kašnjenja zbog neažurnosti poslodavaca. Veliki nedostatak ovog zakona jeste što ne reguliše i na bavi se prekarnim (agencijskim) radom, mada

je on sve više zastupljen na tržištu rada. Budući da agencijski rad podrazumeva fleksibilno radno vreme, na prvi pogled može delovati da je on kompatibilan sa zahtevom za fleksibilnim radnim vremenom koji često postavljaju žene u uslovima dvostruke opterećenosti. Međutim, agencijski rad, u obliku u kome danas postoji, zapravo je važno oružje eksploatacije i podvlašćivanja radnika i deo je neoliberalne transformacije društva – agencijski radnici manje su plaćeni od kolega koji isti posao rade s ugovorima za stalno zaposlenje, nemaju obezbeđeno penzijsko osiguranje preko preduzeća, a njihov radni položaj je veoma nesiguran. Celo to ogromno područje, koje je danas važan mehanizam snižavanja troškova u stvaranju kapitala, ostalo je u potpunom zakonskom vakuumu, dajući poslodavcima određene ruke da postupaju po svom nahođenju.

Zakon o radu nije dobro povezan sa Zakonom o zabrani diskriminacije, te je time otežano regulisanje diskriminacije na radu. Prema nekim od odredaba novog Zakona o radu, zaposleni neće moći da ima jasne uvide u to da li ga je poslodavac prijavio na obavezno socijalno osiguranje ili nije, kao što će i nezakonito otkazivanje ugovora o radu biti tretirano kao prekršajni postupak u proceduri, a ne kao narušavanje osnovnih prava radnika.

Slika 10. Obeležavanje 8. marta u Beogradu (2014) u organizaciji ženskih nevladinih organizacija pod parolom: 'Manite se poklanjanja cveća, vratite nam naša preduzeća'

Finansijska pomoć porodicama s decom i porez na dečju opremu

Osnovni vid podrške roditeljstvu u Srbiji odnosi se na finansijsku pomoć koju dobijaju majke za rođenje prvog, drugog, trećeg i četvrtog deteta. Roditeljski dodatak za prvo dete isplaćuje se jednokratno i iznosi nominalno 37.110,82 dinara. Roditeljski dodatak za drugo, treće i četvrto dete isplaćuje se u 24 jednake mesečne rate i iznosi: za drugo dete 145.117,35 (rata 6.046,56 dinara), a za treće dete 261.199,28 (rata 10.883,30 dinara). Za četvrto dete finansijska pomoć je 348.262,03 (rata iznosi 14.510,92 dinara). U suštini, ovi iznosi se ne isplaćuju u celini, a ta situacija se pravda lošom finansijskom situacijom. Na primer, u Beogradu je iznos za svako sledeće dete isti, a ukinuta je i jednokratna pomoć porodicama, odnosno, smanjena je, tako da je ugrožene porodice mogu dobiti samo jedanput u godinu dana i to u iznosu ne većem od 80% prosečnog dohotka.¹³ U velikom broju evropskih zemalja ukinut je ili znatno smanjen porez na dečju obuću i odeću i opremu za bebe. U Velikoj Britaniji je ukinut, u Poljskoj je smanjen s 22% na 7%, a u zemljama Beneluksa je 3%.¹⁴ U Srbiji je PDV na opremu i hranu za bebe 18% i bez obzira na mnogobrojne inicijative roditelja, do danas nije smanjen, dok je npr. isti takav porez za kompjutere smanjen sa 18% na 8%. Porez na dečju opremu je isti kao i na luksuzne predmete (*isto*).

Predškolske ustanove za obrazovanje dece

Prema izveštaju Nacionalnog prosvetnog saveta o stanju u predškolskom vaspitanju, u 2012. društvenom brigom u vrtićima bilo je obuhvaćeno 39–50% dece što je, prema ovom izveštaju, znatno povećanje u odnosu na 2000, kada je svega oko trećina dece u Srbiji pohađala vrtiće. Ipak, u odnosu na druge evropske zemlje, Srbija se nalazi na dnu po obuhvaćenosti dece predškolskim institucionalnim obrazovanjem,

13 <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:508088-Drzava-priznaje-do-cetvoro-dece>

14 <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Populaciona-politika-u-Srbiji/I-dalje-visok-PDV-na-decije-stvari.lt.html>

a uočljiv je i pad učešća siromašne dece. Dok je donedavno 22% siromašne dece pohađalo vrtić, danas ih ima 9%. Socijalni jaz između bogatih i siromašnih sve više se povećava – dok 82% dece bogatih roditelja ide u vrtić, svega 6% romske dece ostvaruje to pravo (<http://www.021.rs/Info/Srbija/Mali-broj-dece-u-Srbiji-ide-u-vrtic.html>).

Pored toga, pad u pohađanju vrtića primetan je od 2010. i u ostalom delu populacije, a ne samo među siromašnima, tako da je za četiri godine, počev od 2010, 13% manje dece u vrtićima nego pre toga, i pored toga što od 2010. novi Zakon o predškolskom obrazovanju omogućuje da roditelji plaćaju samo 20% cene boravka dece u obdaništu. Ipak, neusklađenost podzakonskih akata i pravdanje finansijskim razlozima doveli su do toga da u mnogim regionima Srbije roditelji i dalje plaćaju punu cenu vrtića, te je upravo u tim sredinama i interes za vrtić manji, mada u takvim slučajevima odsustvo interesa proističe iz ekonomske situacije, a ne iz odsustva potrebe za uključivanjem dece u predškolsko obrazovanje.¹⁵ Takođe, deca u manjim mestima daleko su manje obuhvaćena državnim sistemom predškolskog vaspitanja nego deca u gradovima. U 29 malih lokalnih samouprava svega 5% dece pohađa vrtić, što je daleko niže od republičkog proseka, dok su među 10 opština u kojima najviše dece pohađa vrtić isključivo najveći gradovi u Srbiji i centralne gradske beogradske opštine. Takođe, razlika je primetna i između severa i juga Srbije, te deca na severu imaju veću šansu da pohađaju vrtić nego deca s juga.¹⁶ Vrtića ima premalo, a zakonska regulativa ostavlja lokalnim samoupravama da samostalno odlučuju i izdvajaju novac za ovu namenu, te je njihova distribucija veoma neravnomerna, tako da u većini gradova postoje dugačke liste čekanja na prijem.¹⁷

Takođe, kao što se vidi iz podataka Statističkog zavoda Srbije, broj vrtića je uglavnom rastao od 1990. (s izuzetkom ratnih godina, a pad u

15 <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Neubedljiva-opravadavanja-visokih-cena-u-vrticima.sr.html>

16 <http://www.021.rs/Info/Srbija/Mali-broj-dece-u-Srbiji-ide-u-vrtic.html>

17 http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2014&mm=10&dd=26&nav_id=916208

broju vrtića zabeležen je i 2012. godine). Istovremeno, od početka rata vezanog za raspad SFRJ, pa sve do 2005, broj dece u vrtićima neprekidno je opadao da bi vidljivo počeo da raste od 2010. godine.¹⁸ U ukupnom porastu broja vrtića evidentan je kontinuirani porast samo poludnevnih programa, koji se ne uklapaju u današnje uobičajeno radno vreme od 9 do 17 časova, dok broj celodnevnih programa oscilira, da bi danas bio zastupljen približno u istom obimu kao i 1990. (4.507/1990. i 4.516/2012). Situacija postaje još jasnija kada se posmatra kroz broj dece. Broj dece obuhvaćene celodnevnim boravkom kontinuirano opada od 1990, tako da je 2012. 23.000 mališana manje bilo obuhvaćeno ovom vrstom boravka nego 1990. (tabela 2). S druge strane, broj dece obuhvaćene poludnevnim programima oscilira, s tendencijom povećanja, tako da ih 2012. ima oko 30.000 više nego 1990. godine. Imajući to u vidu, trebalo bi preispitati ocene Nacionalnog saveta da danas imamo znatno veću pokrivenost dece predškolskim obrazovanjem, ukoliko to sagledamo iz perspektive kako realnih potreba roditelja, tako i broja dece obuhvaćene celodnevnim programima, koji je realno mnogo manji nego pre 15 godina.

Tabela 11. Broj ustanova za predškolsko obrazovanje, ukupno i s razvrstanim celodnevnim i poludnevnim boravkom u periodu od 1990. do 2012.

	Ukupan broj vrtića	Vrtići s celodnevnim boravkom	Vrtići s poludnevnim boravkom
1990.	7.315	4.507	2.808
1995.	6.792	4.190	2.602
2000.	6.831	4.309	2.522
2005.	7.457	4.815	2.642
2010.	8.791	4.449	4.342
2011.	9.264	4.709	4.555
2012.	9.379	4.516	4.863

Izvor: Republički zavod za statistiku¹⁹

18 <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

19 <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx/>

Tabela 12. 1990–2012. Broj dece uključene u rad predškolskih ustanova, ukupno i razvrstano prema učešću dece u celodnevnom i poludnevnom programima

	Ukupan broj dece	Deca obuhvaćena celodnevnom boravkom	Deca obuhvaćena poludnevnom programom
1990.	181.064	124.645	56.419
1995.	167.746	103.725	64.021
2000.	167.920	109.871	58.049
2005.	167.441	114.939	52.502
2010.	179.865	101.086	78.779
2011.	184.900	104.404	80.496
2012.	188.340	101.075	87.265

Izvor: Republički zavod za statistiku /<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx/>

MAJKE O DRUŠTVENOM POLOŽAJU MATERINSTVA U SRBIJI DANAS

Polazeći od ovog okvira, interesovalo nas je kakav je odnos naših ispitanica prema društvenom položaju materinstva u Srbiji danas, te kakav je njihov odnos prema politikama usmerenim na očuvanje „biološkog supstrata“ nacije populacionim planiranjem.

Ono što je karakteristično za odgovore koje smo dobili jeste da kod ispitanica prevladava veoma pragmatična perspektiva kada je u pitanju društveni odnos prema materinstvu. To znači da se ono tumači iz perspektive ličnih životnih strategija, a ne šire političke vizure i opštih značenja koja određuju političko pozicioniranje i političko delovanje u društvu. Naime, problem političke svesti, kao što je ranije pomenuto, jeste problem lociranja sopstvene pozicije u širem kontekstu društvenih događanja, pokazivanje interesa za učestvovanje u odlučivanju o tome u kakvom društvu živimo, želja za afirmisanjem i činjnjem vidljivim sopstvenih pozicija, traženje grupa s kojima delimo slična opredeljenja i interese, postavljanje pitanja gde su mogućnosti i

granice naše slobode kao političkih subjekata u društvu. U korišćenoj argumentaciji mali broj ispitanica definiše i samoodređuje sebe kao političke subjekte u društvu, već se uglavnom pozivaju na neostvarljivost pronatalitetne politike pod sadašnjim uslovima. Tek poneka od njih otvara pitanja koje političke ideje i pokreti su im bliski ili suprotni, i ne identifikuju sebe kao posebnu interesnu društvenu grupu, posebne političke aktere, odnosno, kao grupu koja bi imala, u bilo kom smislu poziciju da aktivno učestvuje i utiče na ostvarenje svojih interesa, već sebe vide kao pasivne primaoce usluga koje treba da obezbedi država.

Kao što će se videti iz rezultata ovog istraživanja, protivljenje pronatalističkim politikama u najvećem broju slučajeva nije upereno protiv političke opcije da treba očuvati „biološki supstrat srpske nacije“, niti predstavlja kritiku političkog zadiranja u telesni integritet žena, već se prevashodno zasniva na ukazivanju na činjenicu da pod datim društvenim i ekonomskim uslovima u Srbiji žene *ne mogu* da ostvare to što država od njih očekuje.

Ovo su dva tipična odgovora koji ilustruju takvu orijentaciju:

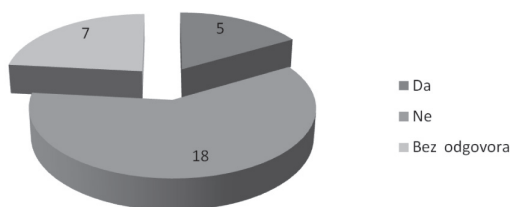
Pa ako je neko ugrožen, po meni, da bi se i dalje rađalo mislim da im treba dati neku podršku, da ne bi bilo te bele kuge. Po meni, trebalo bi da roba za decu bude najjeftinija – oprema, garderoba, nebitno da li je dete staro 5 godina, 12 ili 1. Znači da bude cena takva da svi roditelji mogu da kupuju. Da se vrtić produži i da se za porodilje daje mnogo više novca... (NL7)

Ne sme žena da se obavezuje na rađanje. Mogla bi da se obaveže u situaciji u kojoj bi država brinula... Ovde masa ljudi neće dete ne zato što ne želi nego zato što ne može. Moji su prijatelji iz Vršca došli u Beograd da rade. On je čovek dobio posao, ona je žena dobila posao. Nisu mogli da se prijave nigde na teritoriji Beograda. Ona nije mogla da ostane u drugom stanju. Treba joj vantelesna oplodnja. Za sve ti treba

zdravstvena knjižica, a ne može da je dobije. I šta sad? To su npr. neke stvari gde država mora da nešto učini. Ona je ta koja nas koči i sprečava. Nije ovo nikakav atak na državu ili tako nešto. Prosto razmišljam... (A1).

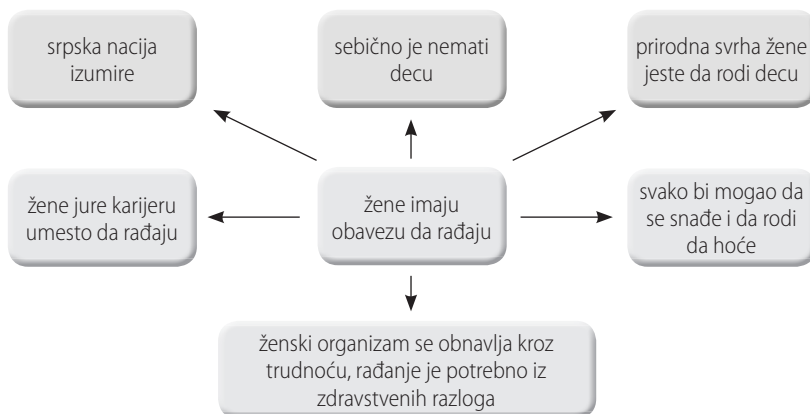
Sledeća tabela predstavlja zbirni rezultat odgovora na pitanje da li bi sve žene trebalo (da li imaju obavezu) da postanu majke.

Tabela 13. *Da li žene imaju obavezu da rađaju (N = 30)?*

Odgovori onih koji smatraju da žene ipak imaju neku vrstu obaveze da rađaju sadrže sledeća obrazloženja:

Tabela 14. *Žene bi trebalo više da rađaju zato što:*

Svakako je interesantno što je veći deo ovih argumenata moralne i biološke, a ne političke prirode: žene koje ne rađaju su sebične, razmažene (kad bi htele, mogle bi da imaju decu bez obzira na materijalnu situaciju) ili ne-majke, ispoljavaju negativne osobine ličnosti (ambiciozne su, karijera im je na prvom mestu). Jedan deo argumenata vezan je za prirodu i zdravlje žena (prirodno je da žena rađa, tako ispunjava prirodnu svrhu svog života, potrebno je da se žena ostvari i kao majka, ženski organizam zahteva trudnoću kao deo zdravog funkcionisanja tela), a tek na poslednjem mestu (u dva odgovora) razlozi su eksplicitno politički: izumiranje srpske nacije i pozivanje na nacionalnu političku samosvest žena. Ovakvi odgovori reflektuju naglašeno naturalizovan odnos prema materinstvu, jedan od glavnih načina depolitizacije žena i istovremeno jedan od glavnih načina jednosmerne političke instrumentalizacije ženske reproduktivnosti. Ovo su neki od tih odgovora:

Prvo, rađanjem se obnavlja organizam žene, a drugo, bar malo sputava od nekog sebičnjastva, egoizma... Mislim da je to način da se osoba usmeri nabolje u svom nekom psihičkom razvoju u daljim godinama života. I bela kuga, naravno. Treće, to je apsolutno prirodno potrebno – svaki organizam, kad svedemo na ono najosnovnije, došao je tu da bi dao novi život, da bi se reprodukovao. Mislim, to je ono za šta nas je priroda, od cveta i travke, pa nadalje, stvorila. (54 godine, visoka)

U svega nekoliko odgovora postoji jasno referiranje na politički kontekst i značenja, bez obzira na to o kakvoj političkoj orijentaciji ispitanica je reč (ona može biti nacionalistički pronatalitetna, ali i njoj suprotna).

Mislim, kad mogu razne nacionalnosti da imaju podršku tokom rađanja i da im se pružaju podrške, zašto ne bismo našoj, srpskoj nacionalnosti, na

srpskoj teritoriji, dali neka prava? Eto, radila sam dosta s romskom populacijom, radila sam s ugroženim grupama i vidim da oni imaju mnogo više prava nego što ima, da kažem, normalan čovek koji je u radnom odnosu. Veoma me je pogodila činjenica, kad je trebalo da bude organizovana parada ponosa, da je tu trebalo potrošiti dva miliona evra na obezbeđenje, na dnevnicu policajaca, a razmišljam, za dva miliona evra – prvo, porodilišta su katastrofa, zatim, deca koja su obolela od leukemije... Ili škole, gledam dvorišta nisu sređena, nemaju čiste ve-cee... Previše se novca baca na suvišne stvari. Kako nema novca za majke, a jedna ulica asfaltira se milion puta, tu su milioni bačeni. To je sve priča, jer prosto niko nema interesa da opremi škole, da opremi porodilišta, da se organizuju obuka i predavanja za buduće majke, da se malo više pruži... Trebalo bi omogućiti da i trudne žene mogu da konkurišu za posao i da ne budu zbog toga diskvalifikovane. Ako je rađanje bitno za društvo, ne treba onda trudne žene da guraju u zapećak. To su te stvari... Društvo bi sasvim drugačije izgledalo kada bi se veliki deo političke pažnje prebacio na majke i na decu, to bi mnogo pomoglo. Previše gledamo neke druge grupe, koje su, mislim... kako bih rekla što prostije... s tih nepotrebnih stvari trebalo bi prebaciti na potrebne, a to su majke i deca, porodilišta, vrtići. Mi smo jedno staro društvo. Više nema dece po školama. Bukvalno kukama i motikama ih traže da bi ih upisali. Natalitet apsolutno pada, sve je manje dece, a sve više starih ljudi. (30 godina, srednja škola)

Pa žene bi trebalo da imaju tu samosvijest kad je društvo u pitanju, zna se što kažu za 500 godina neće više biti Srba. Prosto treba da postoji društvena

odgovornost. Međutim, s druge strane, država samo to propagira, ali ne pokriva materijalno tu oblast... (29 godina, visoka škola)

Stanovišta suprotna ovome su:

Ne smatram da imamo belu kugu i da je to toliki problem. Izgleda da imamo previše dece, jer nemamo dovoljno vrtića, nemamo dovoljno škola, nemamo dovoljno domova zdravlja za decu. Pa, čekaj malo, bre. Gde ću da živim sa svojom decom? Gde će dete da mi se školuje? Od čega da ga školujem?

Nije dovoljno pustiti, recimo, nekoga kao Cecu, ženu jednog teškog kriminalca koji je svoj novac svi znamo kako stekao, da predstavlja nekakvu srpsku majku i da promoviše materinstvo. Ako mi dozvoliš da i ja steknem na takav način bogatstvo, pa i ja onda mogu da vičem: „Rađajte decu, rađajte...“

Realna slika o našem društvu je upravo suprotna od onoga za šta se ono nominalno zalaže. Kao želimo da imamo nekakav porodični sistem vrednosti, a predstavljaju ga kriminalci, govorimo o vrednostima, a seks se nudi na izvolte. Golotinja i gluposti nude se na izvolte. „Farme“ se nude na izvolte. Zapaljeni stadioni... Možda sad deluje ova priča nekome van konteksta, ali ne, ne... To je sve usko povezano. (29 godina, srednja škola)

Upečatljivo je to da nijedna od ispitanica ne podržava nedvosmisleno pronatalitetnu politiku kao ideologiju. Pragmatični argumenti su odlučujući, tako da čak i one ispitanice koje se pozivaju na nacionalno samoosvešćivanje smatraju da bi žene samostalno i slobodno trebalo da odlučuju o ovom pitanju sve dok su uslovi u društvu takvi kakvi jesu (nepovoljni).

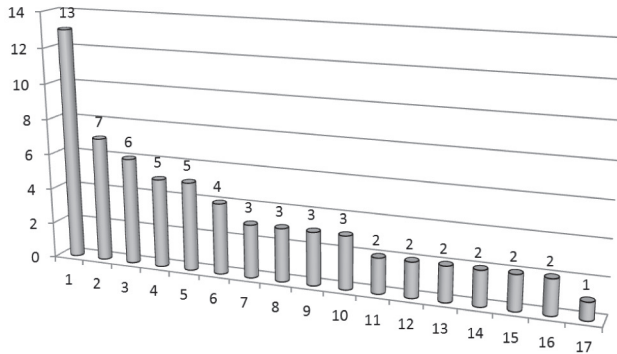

Nina

Razlozi koji otežavaju materinstvo i roditeljstvo su (navedeni su redosledom po učestalosti kojom su pominjani u odgovorima ispitanica):

Tabela 15. *Odgovori o glavnim razlozima koji otežavaju odlučivanje o materinstvu i roditeljstvu*

1. Niske plate i nezaposlenost; 2. Uslovi rada i organizacija rada u vrtićima i školama, cene vrtića i školovanja; 3. Nemogućnost usklađivanja javne (profesija) i privatne (porodica) organizacije života; 4. Loši kreditni uslovi; 5. Odsustvo zaštite trudnica na radu; 6. Skupa oprema za decu, visok PDV; 7. Loši paketi zakonskih rešenja koji se odnose na materinstvo; 8. Siromaštvo; 9. Patrijarhalnost; 10. Odsustvo zaštite samohranih roditelja; 11. Nenamensko trošenje državnog novca; 12. Naknada za porodilje – iznos, dinamika isplate; 13. Nerešeno stambeno pitanje; 14. Loši uslovi u porodilištima; 15. Odsustvo podrške mladima; 16. Otežani uslovi za usvajanje dece; 17. Dostupnost vantelesne oplodnje.

Analiza načina formulisanja problema u odgovorima ispitanica pokazuje da se svi oni sagledavaju manje-više kao problemi socijalne politike, unutar vizure u kojoj se država vidi kao pružalac određene grupe usluga, a majke (roditelji, deca) kao korisnice tih usluga. Ni u jednom od tih sektora usluga ispitanice ne doživljavaju da imaju nekakav uticaj na mogućnost njihovog unapređenja, bilo da je reč o uticaju na raspodelu budžeta (preusmeravanje ulaganja za školu, vrtić i

sl. na nivou opštine ili republike), reorganizaciju vremena u ustanovama koja bi omogućila racionalnije usklađivanje profesionalnih i porodičnih obaveza ili čak i prosto povećanje kvaliteta pruženih usluga.

Možda smo mi tako odrasli. Moja mama kaže da je sve bilo jako dobro usklađeno. Ona je završavala posao u pola 3 i po mene i brata dolazila u pola 4. Vrtić je radio do pola 5 ali su svi roditelji dolazili do pola 4, tako da nije bilo potrebe da neko u drugoj smeni čuva dete. Kao što je to sada... Sada ništa nije usklađeno. Te osnovne stvari nisu usklađene, prosto nema veze, više niko ne radi do 5 sati. Ako vrtić radi do 5, roditelj ne može da pokupi dete jer radi do 5, ne može da se teleportuje u vrtić. (37 godina, srednja škola)

Iskreno, nisam uopšte osetila nikakvu podršku sistema zato što sam sve morala sama. Znači, ako nešto nije u redu, nemam kome da se obratim. Sve sam morala sama da istražujem pre svega, da se raspitujem, da rešavam stvari, da odlučujem... Ni na koga ne mogu da se oslonim, ne mogu da kažem: „E, poslala sam dete u školu ili u vrtić i sad sam sigurna da ono jede dobro, da ima dobre aktivnosti, da ima ovo, da ima ono, i da ne razmišljam o tome. (33 godine, srednja škola)

Cena za vrtić je, mislim, basnoslovna, kao da imam platu 100.000 dinara pa su mi dali 7.000 da plaćam. Međutim, meni su svi rekli da se žalim tom sekretarijatu, ali su mi isto tako rekli i da nema vajde. Neću ništa time da postignem... Iskreno da vam kažem, mislila sam čak da zovem i neke medije – B92 ili tako nešto, da skrenem pažnju na takve stvari. Pošto vidim da osobe koje imaju privatne poslove, privatni biznis ili su uslovno rečeno bogataši, plaćaju

po 800–1.000 dinara, a mi, pošten narod, plaćamo po 7.000 ili 10.000 dinara. Ja sam im napisala u toj žalbi. Moj suprug plaća 44.000, 3.000 mu je markica, 5.000 su pelena na mesečnom nivou, 20.000 mi je stan, i, na kraju, još nešto sam dodala i kažem – ostaje nam 8.000 što treba da dam za vrtić i, u zgradu sam stavila, ne pitate se šta ćemo jesti. Prosto, ne ostaje ništa. (29 godina, visoka škola)

U odgovorima preovladava osećaj rastrzanosti, nedostatak vremena da se obavi sve što je neophodno, stalno namicanje sredstava za neophodne potrebe i istovremeno osećaj nemoći da se utiče na način kako funkcioniše celokupan institucionalni sistem u koji roditeljstvo mora da se uklopi. U takvim okolnostima, sistem podrške funkcioniše u okviru privatnih i rođaćkih veza, ali za žene je upravo to okruženje u kome se ostvaruje najjači patrijarhalni uticaj i pritisak na majke.

Ovde te dosta osuđuju – što ne ostaneš s decom kod kuće malo, da ih čuvaš, makar do tri godine, i tako, eto to... tako da mislim da nije, nekako, ovde se podrazumeva da ćeš angažovati babu i dedu. Znači, nema država da ti pomogne, nego se podrazumeva taj neki, da kažem „subnačin“ (smeh) rešavanja problema, koji opet pada tebi na leđa. Ako nemaš babu i dedu, onda možeš da se slikaš. (28 godina, srednja škola)

Mislim da je sam odnos prema materinstvu kod nas još uvek dosta patrijarhalan u smislu da majka treba da se ponaša na određeni način, da treba da reaguje na određeni način, da treba da se oblači na određeni način. Primetila sam npr. čak i neke pakosne komentare starijih majki, onih žena koje su kasnije rodile, kad vide mladu majku, baš onako pakosnih: „Sad ćeš ti da vidiš i ti ćeš isto da se...“ Ne znam zašto.

Prosto su žene prema ženama užasno pakosne, to sam shvatila. (26 godina, srednja škola)

Kad si devojka, onda si devojka. Kad si majka, onda si majka. Znači nema da si i žena i majka u isto vreme. Toga u Srbiji nema. Kad postaneš majka, moraš da se ponašaš kao majka. A to znači da se oblačiš pristojno. Ne daj bože da imaš nešto kratko kad si mama. Da ne smeš da piješ. Ne kažem ja da treba da budeš alkos, ali bože moj, hoću da izađem u grad da se proveselim s društvom ako može jednom u tri meseca. I kad imaš bebu, možeš da priuštiš jednom u tri meseca da izađeš u grad. Mislim, ne znači da ti sada što si postala majka treba da budeš samo u kući. E, društvo doživljava da majke treba da budu samo u kući i da samo brinu o bebi i ništa drugo. Izašla sam s drugaricama u kafić i najnormalnije sam se ponašala, kao i do tada. Tu sam srela neke svoje prijatelje koji su bili zaprepašćeni – imam bebu a tu sam u gradu. Kao, gde ti je beba? Ja im kažem: „Moja beba ima i oca ako niste znali.“ Oni: „Jadan on, čuva.“ A ja: „Ma nemoj, on jadan a ja nisam jadna ako čuvam po ceo dan.“ Znači u redu je da muškarac izlazi, a ako žena izlazi, ona je loša majka. Tako da je to meni bilo strašno. Nisam osetila takvu presiju sve dok nisam postala majka. Odmah slede pravila ponašanja. Moraš ovako, moraš onako. E, onda sam ja rešila da se posle svega toga ponašam totalno suprotno i da me bude baš briga. (smeh) (33 godine, srednja škola)

U svim strukturnim procepima vezanim za neusklađenost privatnog i javnog života, teret odgovornosti pada na roditelja, i to prevashodno na majku. Pritom se u najtežem položaju nalaze samohrani roditelji, među kojima ogromnu većinu čine majke.

Imam primer u komšiluku, samohrana je majka, razišli su se i eto. Treba dete da nosi ortopedske cipelice koje koštaju 7.000, a njoj je plata 25.000. I hajde pusti ga tako da odraste, onda će posle da te pljuje to dete i da kaže „zašto mama“. Zašto mi nisi kupila? Zašto me nisi vodila kod lekara? Šta da nije uopšte radila ili da je radila takav posao da nije mogla dovoljno vremena da odvoji da radi vežbe sa svojim detetom? Ona bi bila kriva. Šta bih da je to bilo moje dete? Kako da izađe na ulicu? Kako bi ga prihvatilo društvo? Koleginica je imala primer ovde, njena ćerka je imala operaciju kičme, nosila je mider. Zvali su je kornjača u školi. Jedno dete, šta je moglo, moralo je nositi mider. Da nije imala finansijskih sredstava, njeno dete bi danas bilo nesposobno. Sreća što je imala rodbinu koja joj je pomogla, pa je mogla da plati operaciju. Ja jesam za to da se rađaju deca, ali da te majke budu zaposlene i da mogu živeti, da mogu priuštiti ono osnovno detetu. Svako dete koje se rodi odgaja se, ali kako se odgaja? Nije to za svaku majku isto. I još jedan primer iz komšiluka. Devojčica... Kad je bila mala, to je bilo i gladno i žedno i neiščešljano i neumiveno. Kad se otrglo, kad je postala devojčurak, otišla je lošim putem, jer svi okolo imaju lepo da se obuku, imaju dobru cipelu i dobru tašnu, ali ona nema. Otišla je da je zaradi i onda znaš kako. (47 godina, srednja škola)

Može se reći da postoji ogroman procep između nivoa državne politike i nivoa svakodnevnog života. On se ispoljava kroz globalne projekte kojima nedostaju mikroperspektive i kroz nemogućnost ljudi da utiču na institucionalni sistem na lokalnom nivou, u smislu popravljanja zatečenog stanja. Najjezgrovitije je to sažeto u odgovoru jedne od ispitanica:

Ovamo govore o velikom obnavljanju, velikim planovima, propasti srpske nacije i sl., a sve se na kraju svodi na politiku: „Pa, gde ima dvoje dece tu je i treće“, „Kuvaž pasulj pa staviš malo više vode“. Nije to tako. Ono traži isto da se obuje, da se obuče, da se sutra školuje, da ga... Nije to tako jednostavno. (43 godine, srednja škola)

Iz perspektive samih ispitanica, materinstvo je pitanje vezano za strategije opstanka, ono se ne sagledava kao problem jačanja ravnopravnosti žena, kao pitanje o političkim slobodama žena i kao pitanje o mehanizmima razvijanja demokratskog društva. Umesto da se tretira kao osnovna društvena obaveza žene bez obezbeđivanja adekvatne podrške, materinstvo bi trebalo da bude jedno od osnovnih ženskih prava, bez ugrožavanja prava svake pojedinke na izbor, a u društvenim okvirima koji taj izbor čine realnim i podržanim od strane društva.

Ono se, međutim, još uvek u načinu razmišljanja ljudi o ovoj temi i problemu ne povezuje eksplicitno s pitanjima ravnopravnosti žena, sa ženama kao političkim subjektima niti ima formu političkog delovanja.

Kolizija koja se ovde dešava proističe iz načelne nemogućnosti da principi posredničke buržoaske demokratije budu delotvorni ukoliko ne postoji država blagostanja. Svako dovođenje materinstva u okrug pitanja o političkom delovanju i političkom subjektivitetu žena zahteva izmeštanje koncepta političkog angažmana iz sfere prava glasa i predstavničke demokratije u pravcu problematizovanja političke participacije – poboljšanje uslova pod kojima građani mogu na direktan način da utiču na stvari koje su od njihovog neposrednog interesa. U praksi, to bi trebalo ostvariti jačanjem lokalne samouprave.

Međutim, taj segment političkog života u velikoj meri je zanemaren u kontekstu promovisanja ženske ravnopravnosti i same borbe za političko delovanje žena unutar ženskog pokreta.

Kada je Srbija u pitanju, od početka 2000. godine na nivou lokalne samouprave zapravo je implementirano više mehanizama usmerenih

na razvijanje politika jednakih mogućnosti (u šta su uključeni i mehanizmi ostvarivanja rodne ravnopravnosti) (usvajanje Evropske povelje, uvođenje Lica za rodnu ravnopravnost, Saveta za rodnu ravnopravnost itd.). Međutim, bez adekvatne raspodele budžeta i jačanja političke participacije građana efekti ovakvih metoda ostaju slabi. Opštine se najmanje angažuju na rodno senzitivnom budžetiranju a najviše na primeni onih mera koje su formalne i „bezbolne“ i više administrativnog nego razvojnog i političkog karaktera, koje ne zadiru bitno u preraspodelu budžeta, sankcionisanje diskriminacije ili nepridržavanje obavezujućih zakona i propisa, te koje ne zahtevaju značajna organizaciona ili upravna restrukturisanja.²⁰ Pritom su najsiromašnije žene socijalno najviše izolovane.

Značajno je primetiti da je najmanje pažnje u postavljanju prioriteta vlasti, ključnih aktera i predstavnika administrativne uprave na nivou opština posvećeno promovisanju reproduktivnih prava žena (tek 1,9% smatra to prioritetom) i unapređivanju prava pacijentkinja na privatnost i izbor načina i postupaka lečenja i porođaja (3,7%), mada podaci govore o tome da je Srbija jedna od zemalja s najvećim brojem kako abortusa uopšte, tako i maloletničkih abortusa u Evropi. Poslednjih godina javno je problematizovan i tretman žena pri porođaju i pokrenuta je inicijativa za uvođenje odredbe – nasilje nad ženama pri porođaju. Takođe, sve je više istraživanja (Sekulić, Stanković, 2014), ali i građanskih inicijativa koje potvrđuju da je potreba za poboljšanjem uslova porođaja, na osnovu iskustava žena u Srbiji, ali i u regionu, opšta.

Ukratko, potrebna je promena koncepta političkog delovanja. Kada se govori o ženskoj participaciji u politici, previše je naglašeno izborno pravo, učestvovanje žena na listama, a premalo politike svakodnevnog života. Stimulisanje demokratičnosti u politikama svakodnevnog života počiva na potpuno nerazrađenim mehanizmima.

20 Nepublikovani izveštaj za SKGO o stanju rodne ravnopravnosti u Srbiji (zasniva se na istraživanju sprovedenom na reprezentativnom uzorku izabranih ciljnih grupa – predstavnika skupština opština, političkih partija, *stake-holdera* i nevladinih organizacija /Sekulić, 2014/).

To je bio problem samoupravnog socijalizma, kao i kapitalizma. U najširem smislu, jačanje materinstva i roditeljstva nemoguće je razviti kao realnu i održivu društvenu strategiju sve dok zadovoljavanje potreba za brigom i negom ostane deo bezuslovnih privatnih obaveza (prevažno žena), a visok stepen agresivnosti i kompetitivnosti preduslov učešća u sferi javnog i profesionalnog društvenog života. U neoliberalnoj transformaciji, kroz koju prolazi i srpsko društvo danas, taj polaritet je naglašen, i dok se formalno jačaju ljudska prava, demokratski razvoj društva povezuje se i meri sveopštom privatizacijom javnih dobara, prinudnom restrukturalizacijom, koja dovodi do urušavanja pozitivnih tekovina prethodnog uređenja, te jačanjem mehanizama „zaštite“ i unapređenja demokratije sve većim izdvajanjima za vojni budžet, bez obzira na druge ogromne probleme kojima je država opterećena. U okviru takvog pristupa, moguće je samo nominalno jačanje kako prava žena, tako i samog roditeljstva, što se ispoljava kroz formalno izglasavanje neodrživih strategija ili izmene zakona u uslovima neusklađenosti i neadekvatnog funkcionisanja i neefikasnosti celokupnog legislativnog sistema. U tom kontekstu, kolaps sistema socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, obrazovnog sistema, redukovanja prava radnika i tržišnog instrumentalizovanja celokupnog društva otvaraju prostore za jačanje regresivnih, nacionalističkih i patrijarhalnih koncepata materinstva i roditeljstva. I neoliberalne i tradicionalističke i nacionalističke politike instrumentalizuju žene isključivo za svoje neupitne ciljeve, jačajući značaj „zastupnika“ ženskih interesa isključivo u okviru sopstvenih politika, marginalizujući značaj realnog društvenog okvira i svakodnevnog života u kome se materinstvo i roditeljstvo odvijaju.

Četiri izabrane priče ilustruju četiri gradacije u odnosu spram društvenog i političkog pozicioniranja materinstva. Za Asju materinstvo je jedini mogući izbor i istovremeno podrazumevajuće životno ispunjenje, deo prirodnog toka života koji realno nema smislenu alternativu. Ona nema predstavu o tome da bi materinstvo trebalo da bude deo društvene brige. Ne očekuje podršku čak ni od oca svog prvog deteta i zadovoljna je time da je niko ne maltretira i što može da živi svoj život.

Oslanja se isključivo na svoje snage i na pomoć najuže porodice, a pre svega majke. Njena politička svest određena je realnim dometom mogućnosti njenog socijalnog delovanja, koje je veoma ograničeno, budući da se odvija u prostoru višestruke diskriminacije potpomognute niskim stepenom obrazovanja same Asje.

Jelena problem majčinstva sagledava isključivo u kategorijama unutrašnjeg rasta i osmišljavanja života. Materinstvo je deo potrage za mističnim ženskim identitetom. Ona ne ispoljava nikakav interes za šire društvene aspekte materinstva, već krug svog samoostvarenja pronalazi isključivo u svojoj intimi, ličnom obrazovanju i duhovnom radu na samoj sebi.

Anastasja problem materinstva sagledava iz pragmatičnog okvira dvostruke opterećenosti žena, iz perspektive nesklada između zahteva države za biološkom reprodukcijom nacije i realnog društvenog i kulturnog investiranja u materinstvo, oslanjajući se na materijalne resurse sopstvene porodice i podršku partnera za ostvarenje svojih životnih ciljeva.

Iva pak ima naglašeno politički i feministički stav o problemu instrumentalizovanja žena, kao i simbola materinstva, za reakcionarne političke ciljeve.

To su četiri različite strategije materinstva/majčinstva – kod Asje, materinstvo je sudbina, kod Jelene, duhovni rast, kod Anastasje, lični i društveni projekat, a kod Ive, politička ideja i lični životni eksperiment.

Međutim, u sva četiri slučaja društveni prostor delovanja naših ispitanica je veoma skučen i ograničen kada je u pitanju materinstvo. Dve su dobile otkaz u toku ili neposredno nakon trudničkog bolovanja, dok dve nikada nisu imale formalno regulisano zaposlenje.

Nijedna od ovih žena, sem Ive, ne navodi da je ijedan od njenih ključnih problema vezanih za materinstvo rešen uz pomoć države. Osim Anastasje, sve su imale bar u nekom periodu života iskustvo da budu samohrane majke i za taj period njihovog života karakteristične su strategije preživljavanja od danas do sutra, bez mogućnosti da planiraju svoj život i investiraju u budućnost sebe ili svoje dece.

KULTURA RAĐANJA -

Iskustvo porođaja žena u Srbiji danas

ASJA (neplanirana trudnoća, neinformisanost o porođaju, tokom porođaja pretrpela nasilje, nije dobila ni indukciju ni epiziotomiju, nije imala 'vezu' na porođaju)

Plašila sam se tokom trudnoće kako ću da se porođim. I onda, baš se i nisam lepo porodila. Kad je trebalo da se porođim, dobila sam bolove, ali nisam znala šta mi se dešava... Pitala sam se, jao, šta je ovo sa mnom... U suštini, bio mi je pukao vodenjak. Pitala sam mamu: „Šta je ovo?“ A ona kaže: „Ne boj se, bre, sine, nije ništa, sve je to normalno, nego ajde ti, blago meni, u bolnicu.“ Ja dođem tamo, ali sam se previše stezala. U stvari, nisam ništa znala jer nisam pitala mamu. Lekari su me pregledali i rekli: „Stavite je u boks da se žena porodi.“ Nisam znala ni kako treba da se namestim, ništa. Babice su me namestile. I onda su mi rekle: „Sve je normalno. Prvo ti je dete, nemoj sad da se plašiš.“ Pokušala sam da se opustim, ali sva sam bila u strahu. Plašila sam se da će nešto da mi se

desi. I onda sam pukla. Nisam im dala da me seku i zato sam pukla... Tako se rodila Jeca. Kad sam je pogledala, bilo je sve kao kroz maglu. Trpela sam velike bolove, jer su me toliko pritiskali i muljali. Onda je došao neki doktor Arapin i ušio me na živo. Užasno me je bolelo. Ništa me nije pitao, ništa. Ja nisam dala, cimala sam se nogama, rukama, a on je onda prišao, vezao mi noge i ruke, završio je sve. Tad sam sebi rekla: „Neću više da rađam, nema šanse.“ Nismo svi isti, a ne postupaju baš sa svima dobro. Dolaze starije žene, dolaze balavice, svakakve žene dolaze. Videla sam ja i prljave žene i odvratne žene. Koja god da se žalila da ima bolove, vikali su: „Ma ćuti... ajde, nije ti prvo... ajde bre!“ Obraćale su nam se s „vi“ ili „ti“, kako im je palo na pamet. Ja se o samoj trudnoći nisam unapred raspitivala. Nisam tražila objašnjenja. Nije me interesovalo. Bože moj, doći će sve samo po sebi, nisam htela ništa da ispitujem. Mama mi je nešto objašnjavala, ali šta je ona znala, i ona sama je rođena za vreme rata, četvoro nas je rodila u bolnici, a svu ostalu decu (7) na poljani. Nije to bilo vreme, hajde sad, da te svekrva vodi u bolnicu. Ma kakvi. U kući i ajde gotovo. Ali, kada sam Jecu videla, jao, mnogo mi je bilo drago, ona kovrdžava kosica njena blesava, a ona onako crnomanjasta, bila mi je mršavica, 2.200 je valjda imala, 2.250, tako nešto.

Moja majka je posle brinula o detetu, moje je bilo da donesem platu. Posle, kad sam se udala, muž ništa nije radio. Ovo je mamina kuća. Mislim, znao je on da unese drva i da iznese zimi. A leti nije imao veze s kućom. Znači, samo ja. Ne kažem, nekad je kuvao, spremao, kad je želeo nešto da spremi ili kad ja neću da kuvam, onda bi rekao: „E, dobro, ajde, ne moraš ti,

uživaj danas.“ Međutim, on je nekako aljkav, mnogo mi je aljkav, voli sve da mi isprlja i onda džaba ti bio i ručak i doručak i sve. Bolje da to mama i ja uzme-mo na sebe.

JELENA (*neplanirana trudnoća, prosečna informisanost o trudnoći, pretrpela grubosti na porođaju, uslovi u bolnici loši /hrana/, dobila indukciju i epiziotomiju bez saglasnosti, nije imala vezu za porođaj*)

U prvoj trudnoći sam se plašila samog porođaja, trudnoće ne, roditeljstva ne, ali porođaja da, znači to mi je bilo nešto najstrašnije što može da mi se desi. Kada mi je pukao vodenjak, stavili su me u salu za porođaj. Nisam imala nikakve bolove, nikakve kontrakcije. Posle sam razmišljala kako sam od straha donela odluku da neću da se porodim i onda nisam dobila trudove. Da je mene neko pitao, verovatno se ne bih ni porodila. (smeh) Dali su mi onu veštačku indukciju da mi izazovu kontrakcije i onda sam sve zvezde prebrojala kad je to odjednom krenulo. To veoma boli, znači ceo proces koji se dešava spontano i prirodno u nekom dužem periodu odjednom počne da se dešava u roku od pola sata. To je napravljeno tako da se žena porodi kao da je na traci... To su bili odjednom tako jaki bolovi da su me prosto bacali u neku drugu realnost, u neko drugo stanje, ne znam ni ja... Izbezumljivali su me. Postoje pauze između trudova, ali to toliko boli da sam morala da odustanem od odupiranja. Znači, tako nešto kao da više nisam tu. Ja sam tada bila baš klinka, bila sam i naplašena, nisam znala mnogo o porođajima, samo neke strašne priče, a ipak sam osećala da je to sve prirodno i da mi nisu potrebni ni lekari, ni sestre, ništa, već da samo

treba da me puste da se to desi, da je to toliko prirodan i spontan događaj. Svakako te sve boli, ali je to prirodan proces. Često se toga setim. I često kažem devojkama koje treba da se porode da je sve prirodno i da ne treba da se brinu da li će pogrešiti ili neće.

Porodilji je zapravo neophodna podrška samo jedne žene koja je već iskusila porođaj, koja zna šta se dešava i koja može da joj bude ohrabrenje kada prolazi najveći bol. Ja mislim da su to ranije babice radile... Nisam želela da uzmem epiduralnu anesteziju. Nekako mislim da je i bol deo tog prirodnog procesa. Znači, potreban je bukvalno tvoj napor da ga istisneš u svet, tačnije, treba da ga doneseš na svet. Treba da se razdvojiš, a to je težak proces i mada izgleda kao da ništa tu nije ni čudno ni mistično, u stvari, jeste. U prvoj trudnoći, pukao mi je grlič materice, a još su me i dodatno isekli. Nekako nisu odmah videli da mi je pukao grlič pa ga nisu ni ušili, a zbog toga sam imala rizičnu drugu trudnoću, morala sam da idem na serklaž.

U drugoj trudnoći nisam znala šta mi se dešava. Kad sam počela da se porađam, vikali su na mene – rekla sam da mi se ide u ve-ce a, u stvari, osećala sam napone, i ova se iznervirala što sad mora još da dolazi tu kod mene i rekla: „Pa vi niste prvoroćka, valjda treba da znate da ste počeli da se porađate!“ Rekla sam: „Ne znam.“ (smeh) I stvarno nisam znala, ali ona je zbog toga što ne znam bila veoma gruba i neprijatna i ponašala se prezrivo.

Odnos medicinskog osoblja prema porodiljama veoma je loš. I one same su ubačene u tu mašinu, kao na traci, želele to ili ne, i nekako nemaju vremena da se bave našim strahovima, nemaju vremena ni za

obično ljudsko ophođenje. Ali, avaj, tamo je sve protiv toga. (smeh)

Posle porođaja muž i ja smo se razveli. Kad sam bila u trećem mesecu trudnoće, prevario me je. Kada sam to saznala, užasno sam se naljutila na njega, zamrzela sam i njega i svoja osećanja. Osetila sam se potpuno zarobljeno zato što mi je to rekao kad više nisam mogla da abortiram. To su za mene bili njegovo dodatno lukavstvo i bezobrazluk. To je tako kod njih. Moji partneri su bili iz tradicionalnih porodica, zna se šta radi muškarac, šta radi žena. Meni to nije bilo prirodno. Ali sam se stalno sretala s time i shvatala da je Srbija takva (smeh), da tako živi 99% stanovništva i da ne mogu da se borim protiv toga celog života, da mi to samo troši snagu. Bila sam samohrani roditelj, nisam imala nikakvu podršku društva, nisam uzela nijednu pomoć, niti novčanu, niti neku povlasticu ili olakšicu. Kako nisam uspela zvanično da se razvedem, digla sam ruke od svake pomoći. Niko uopšte nije primetio da sam u problemu, da doživljavam kolaps, da mi je na kraju bilo svejedno da li ću da živim ili neću. To je bio užasno težak period. Znam da ne postoji ustanova gde bih mogla bezbedno da odem da zakukam i kažem: „Mnogo mi je teško!“ Mi smo danima jeli hleb i senf... Moj sin zbog toga više ne jede senf. (smeh) To znači da biti majka nije laka odluka i svako mora individualno da je donese.. Žene treba u prvi plan da stave svoje emotivno stanje, to je naš zadatak, to smo mi. I to ne može da bude u drugom planu, to mora da bude sastavni deo života. Ta intuicija koja je povezana s emotivnošću, ti neki subtilni delovi koji nisu vidljivi, to karakteriše žene. Mi sebi treba da damo pravo da osećamo.

ANASTASJA (*dugo planirana i željena trudnoća, prosečna informisanost, indukcija, epiziotomija, epiduralna anestezija, veoma ljubazno i predusretljivo medicinsko osoblje, higijena i uslovi u bolnici na visokom nivou, porođaj veoma prijatan događaj, posebna 'veza' i novac*)

Kad sam ostala u drugom stanju, napustila sam posao. Ostali smo u istom stambenom prostoru. Muž je samo malo proširio posao, malo je više radio zato što ja nisam bila u radnom odnosu da bi mogao da obezbedi prihode za normalan život (da ne oskudevamo ni u čemu, da možemo da putujemo). Nisam se posebno pripremala za trudnoću, imala sam lekara kod kog sam išla jednom u pet-šest nedelja. Jednostavno sam pustila da sve prirodno ide, da se ne opterećujem. Nisam htela da idem ni na kakve preglede, sem na one minimalne na koje sam morala. Deveti mesec morala sam da odležim u bolnici, jer mi je dete umrlo u toku prve trudnoće kada sam bila u osmom mesecu. Što se tiče mog drugog porođaja, sve je bilo toliko u redu da mislim da bih svaki dan mogla da se porađam, to je takav osećaj bio. Imala sam vezu preko jedne prijateljice i porođaj je urađen uz epiduralnu anesteziju. Takođe su mi dali indukciju, ali nisam ništa osetila. Indukciju su mi dali da bih se porodila dok je moja doktorka bila u smeni. Dala mi je indukciju, dobila sam bolove uveče u 10 sati, stavili su me na sto, a meni se prispavalo. Rekli su mi da slobodno mogu da spavam, da se okrenem na stranu i da spavam, tako da sam se probudila tek u pola 5. U 4.45 sam se porodila. Doktorka me je veoma dobro vodila kroz porođaj, govorila mi je kad da se napnem, kada ne, i praktično iz tri puta sam se porodila. Meni je beba izašla jednom rukom, glavica i

jedna ruka – kao supermenčić. S pesnicom. Bila sam prezadovoljna. Sama sam bila u porođajnoj sali, to je malo porodilište gde ima samo tri porođajna kreveta i 24 porodilje mogu da stanu. Higijena, tretman, lekari, sestre, sve je bilo super. Mislim da su sestre bile srećne što me ponovo vide (nakon prve neuspele trudnoće) i što je sve tako kako treba. Možda su malo više i pripazile na mene. Sa mnom je sve vreme bila jedna sestra, pustila je muziku, zamračila sobu. Epiziotomiju mi praktično nisu radili. Samo dva mala šava. Zato što je izašla ručica. Sestra me je masirala, pa onda nije bilo potrebno. Baš sam prezadovoljna.

Dete je spremno da bude bez majke kad prohoda i kad ga naučiš da ne treba da nosi pelene. Pre toga, najbolje je da bude s majkom. Mogu da ga ostavim svojoj majci na 2-3 sata da nešto obavim, ali to je sve.

Društvo ne brine dovoljno za materinstvo. Trebalo bi da je jednostavno upisati dete u jaslice ili u vrtić. Da ima dovoljno mesta i da su vrtići dobro raspoređeni da ljudi ne moraju da ostavljaju decu daleko od mesta stanovanja, nego da je to baš blizu stana. I da ta deca tamo imaju dobru negu i nadzor. Čula sam da decu tamo presvlače samo jednom dnevno, jednostavno nemaju kapacitet ljudi da mogu dovoljno da brinu. Ja svoje dete neću dati u jaslice, već će s 2,5 godine ići u vrtić. Znači, kad on sam nauči da piški i da hoda, da zna sam da traži da jede. To su osnovne stvari za opstanak. A kažu i to da je dete s 2,5 godine već sasvim zrelo i da mu je potrebno društvo odnosno da mu je potrebna socijalizacija. Onda već ne mora da bude s roditeljima nego sa svojim vršnjacima.

To je nešto što niko ne sme da oduzme ženi kao pravo. Niko ne sme sebi da dozvoli da jednoj ženi

oduzme pravo da bude majka. Ja mogu za sebe da kažem da bih najveću grešku u životu napravila da nisam rodila dete. Mislim da žena gubi ako ne postane majka. Mislim da svaka žena postaje potpunija kada se ostvari na taj način. Dešava se promena univerzuma, bukvalno, moj svet se promenio za 360 stepeni. Postojalo je nešto što mi je bilo bitno a sad postoji nešto sasvim drugo. Da mi je neko pričao, rekla bih da to ne može da bude. To je veliko iskustvo i velika radost, sreća, ispunjenje. Kao da se vratiš sebi, kao da se vratiš nekim stvarima koje si davno zaboravio. Prolaziš to ponovo sa svojim detetom i podsećaš se. U stvari, kao da me dete uči životu. Za mene je greh imati dete a ne priuštiti mu osnovne uslove. Zavisi, naravno, i na šta si ti navikao. Dete koje raste na selu i dete koje raste u gradu različita su deca. Različite su im potrebe. Ali, svakako, roditi petoro dece a nemati uslove za njih, za mene je to greh. Maltretiraš ih, oni se muče, suočavaju se s tim da ovaj ima, ovaj nema. Ja nisam bila spremna pre svoje 30. godine da imam decu. Sada mi je sve lako, jer sam potpuno spremna na roditeljstvo. Možda mi je fizički nekad teško izdržati nespavanje, ali psihički sam zadovoljna i imam strpljenja, a to malo dete traži.

IVA (neplanirana trudnoća, prosečno informisana o trudnoći, epiduralna anestezija, indukcija, epiziotomija, porođaj pozitivno i prijatno iskustvo, posebna 'veza' i novac)

Kad sam ostala u drugom stanju, bila sam pomalo agresivna, ali to sam sebi prosto dozvolila, da budem takva prema partneru, da mu ništa ne tolerišem. Znači, ja sam sad trudna, ja sad nosim ovo dete, sad se

ti skloni. Mi smo tada raskidali, ali nekako uvek smo održavali taj odnos jer smo znali da ćemo biti roditelji tom detetu pa da bez obzira na to što više nismo partneri treba da saradujemo. Imala sam nešto poput životinjske snage, uz svest da sam sada majka, da treba da štitim to dete i nisam htela da tolerišem nikakva istresanja na mene, razumeš. Na kraju sam se iznervirala i rekla mu: „Napolje iz kuće i zdravo doviđenja!“ Mislim da dolazi iz jedne patrijarhalne porodice i da ono što se meni učinilo u početku, kao neki njegovi načini da kroz humor ili kroz neki svoj ne znam šta, biseksualni karakter, demontira taj patrijarhat, on ga ipak u glavi nije demontirao. I kad se desila ta situacija da ćemo dobiti dete, njegova su očekivanja postala za mene rigidna i glupa, zašto mi sad ne živimo kod njega, zašto ne znam šta, zašto moja majka dolazi... Ona klasika dosadna.

Zbog trudnoće sam izgubila posao. Prvo sam ja zatrudnela, pa onda još dve žene i sve tri smo dobile otkaz. Na više intervjuva za posao pitali su me da li planiram da ostanem u drugom stanju, a znam da nemaju po zakonu pravo na takva pitanja. Imala sam sreću što je on sve vreme radio i zarađivao. Svako je bio za sebe tu. Mi nismo baš živeli zajedno, vidali smo se i imali partnerski odnos, ali svako je živio u svom stanu, svako je imao svoj krug prijatelja, naši životi se nisu baš mnogo prožimali. Tako da smo i danas roditelji našem detetu, ali svako živi u svom stanu. On plaća obdanište i engleski, uzima dete vikendom, vodi ga kod svojih roditelja, povremeno dolazi ujutro, vodi ga sa mnom u obdanište.

Vodenjak mi je pukao oko pola 8 uveče. Bio je avgust mesec, strašne vrućine. I ništa, onda sam otišla tamo... Bilo mi je odlično u bolnici „Dragiša Mišović“. Super su bile te sestre, svi su prema meni bili dobri.

Dugo je trajao porođaj pošto sam ja stara trudnica (ne znam da li to ima veze s tim). Znači, došla sam u pola 8 uveče a porodila sam se sledećeg dana u 3.45. Celu noć sam se porađala. Sa mnom je bila neka Romkinja, koja se jadona tako mučila, nas dve zajedno, ona nije uzela taj epidural. Valjda se nije na vreme prijavila. Meni je epidural sve ulepšao... Nikakav bol, ništa. Možda prvi put kad sam ja tu nešto osetila, pošto trudovi nisu odmah krenuli, i mene nije bolelo, i kao šta će meni epidural kao mogu ja to. Onda kad sam osetila taj prvi bol... Ne daju anesteziju odmah, naravno. A Romkinja jadona... Mi smo se porađale sve vreme zajedno da bi joj na kraju rekli, posle celog dana i cele noći, da ipak ide na carski rez. Mislim se, pa što joj niste odmah rekli, mislim stvarno.

Imaš tu kao sobu za porođaje i ovo je kao neka soba gde leže tri žene. I ta jedna bila je neka što se malo gubila, vikala. Ona je bila iz nekog religijskog konteksta protiv epidurala a s druge strane se tamo raspadala od bolova, praktično je poludela. I onda ona tu nešto neku priču oko toga. I nju su valjda brzo poslali na carski rez. A valjda nisu morali nego nisu mogli da je slušaju.

Ali ja sam nekako sve vreme, naslušala sam se priča, namerno sam čitala sve ono „Majka hrabrost“ u detalje. Dakle, imam taj neki metod da se najbolje upoznam s mestima traume da bih mogla da ih hendlam, znači da očekujem najgore, vređanje, već šta se ženama dešava. Međutim, ništa se od toga meni nije desilo, nego upravo suprotno, baš ono, negovanje na svim nivoima, toliko da mi se nije išlo kući. Drugi momenat je bio kad sam se porodila, sad neko suočavanje s tim da sam ja, u stvari, sama s detetom. Žene su sve išle kući i radovala se – sad mi kreću suze dok

to pričam – a ja sam bila u fazonu da neću da idem kući. Tada sam već znala da je moj partner u sukobu s mojom majkom i da je posredi žestoki konflikt. Kao, ja hoću da ostanem ovde, ove žene mene neguju, tretiraju, meni je ovde lepo, samo što duže da ostanem u bolnici, ne mogu u ovo ludilo da se vraćam. Tako da mi je to bolničko iskustvo bilo jako prijatno iako sam vrlo brzo dobila mastitis. Nisu mi na pravi način pokazali kako da dojim dete i onda se sve upalilo, dobila sam temperaturu, imala sam neke rane na grudima, svašta. Ali nekako sam i to preživela, uzela sam neku babicu posle da me neguje, staru, u penziji, koja mi je pomogla da to izlečim. Ona mi je baš dosta značila – kako s detetom, kako dete da hendlam i tako. Dakle, divno iskustvo mada je predugo trajalo ali s epiduralom je to skroz nešto drugo i mislim da sve žene treba da se odluče za epidural, ne vidim zašto bi trpele bol na porođaju. Prirodan porođaj. Jesam, dobila sam indukciju pošto sam starija porodilja, tako su oni to procenili. Sporo sam se otvarala. Da nisam primala indukciju, verovatno bi mi porođaj trajao 5 dana. Pričala sam s koleginicom...Ona je ekstremno protiv indukcije. Mislim, ja razumem taj stav protiv u smislu onih indukovanih porođaja – aha, sad sam u smeni, sad treba da te porodim. Ali ja nisam ekstremno protiv. Da nisam dobila tu indukciju, baš da se porađam 3 dana ili da se detetu već nešto desi, ne. A tražili su mi pare, to ću ti pričati, ali ne u toj bolnici.

Mnogim ženama se dešava posle porođaja da ne mogu više baš dobro da kontrolišu mokrenje. Znači da ako se smeju ili kašlju da počinju nekako... I tada izaberu da urade neke operacije ne bi li to vratile na staro. I toga se sećam, da... Tu sam se rasplakala.

Ja onako stojim, dete plače, posle dva-tri dana kad sam izašla iz bolnice, zasmehava me i ja se upiškim od smeha i od nemoći – to više nije ono staro telo, nema više kontrolu koju je imalo. Ali nisam dramila, nekako, plačem i smejem se u isto vreme, kao šta mi se dešava, ne mogu više ni da kontrolišem da li piškim kao beba, šta radim. Ali, to mi je bilo, kao jebi ga, to je to, nećemo praviti frku od toga. Tako da ona meni kad kaže (prijateljica), a imam još prijateljica koje imaju taj problem, pa kao što i ti ne odeš na tu operaciju, a ne... Ja sam sad neko drugo telo, mislim, na neki način i volim što sam sad neko drugo telo, ne bih sad da ga vraćam u prvobitno stanje žene koja nije rađala. Imam drugaricu koja je rekla: „Ja sam odmah na carski rez, ne sme tu meni dole ništa da se širi.“ To je sad neki kao trip, da li to ima veze. Sad mi je rekla isto, ova što je otišla na operaciju, to je isto zanimljivo, da su joj taj višak kože nekako zavezali i rekli da je to „muževljev čvor“. Da bi on više uživao. Ma, mislim se ne da neću nego ću još više da se raširim.

Jesu. Isto kad ljudi kažu – čitala sam onu knjigu o rađanju, feminističku, o prirodnom porođaju. I znala sam da toga ovde nema... Čitala sam samo da se informišem. Otišla sam u „Zvezdaru“ gde su kao imali mogućnost da se porađaš u bazenu da bi mi otvoreno doktor rekao: „Znate šta, kad vi dođete, možda neće biti taj anesteziolog u smeni, tako da bolje da mi to odmah finansijski regulišemo da bi on uopšte bio u smeni...“ Ja sam pomislila: „Sad idem da te prijavim, jebo te, imam ovu stomačinu, kretenu, sram te bilo da mi tražiš pare.“ Odmah sam rešila da se ne porađam tu. Otvoreno mi je taj tražio pare, ovde mi nisu tražili ništa u „Dragiše Mišović“.

Ništa. Mada doduše, slušaj... Možda zato, a možda i ne. Znači, da bih uopšte obezbedila mesto u „Dragiše Mišović“ (znala sam da ga je teško dobiti jer je to fensi bolnica itd.), otišla sam na dva pregleda privatno kod tipa koji je nekad bio, sad je u penziji, direktor te bolnice, iako sam inače vodila trudnoću u domu zdravlja kod svoje ginekološkinje. Računala sam da ću ga možda preko pregleda koji papreno koštaju, jedan je bio oko 4.000–5.000, više se ne sećam, zamoliti mi kao bivši direktor bude veza da me prime. Tako se i desilo. Ne znam baš da li bi me bez toga primili jer sam čula da mnoge žene odbiju i kažu im da idu u „Višegradsku“ jer nemaju kreveta (ukupno 24 kreveta). Pomalo sam se plašila. Više sam se plašila tih uslova, znači kako će to biti. Mislim da sam imala, iako sam pročitala „Majku hrabrost“ i sve, užasnu veru u to da će oni biti okej prema meni. Zнала sam da neću moći da izgurama porođaj ako idem sa strahom da će mene tu neko da iskasapi, da će da me unakazi. Što se tiče epiziotomije, iako sam čitala feminističku literaturu da ona nije potrebna, svesna sam svojih godina i tako redom, da će porođaj ići možda teže, i bila sam u fazonu da doktori verovatno znaju bolje od mene šta treba da rade i preputila sam im se. Uradili su epiziotomiju. Pošto nisam dobro sedela, malo se rana bila i otvorila, ali posle je sve bilo u redu zahvaljujući toj babici koju sam uzela privatno da me neguje. Meni je okej epiziotomija, ne znam. Kod mene je postojao strah da bi mi se možda dete ugušilo u porođajnom kanalu, da ne bi dobilo dovoljno kiseonika i tako redom. Imala sam tu brigu i odgovornost za dete. Možda i nije morala epiziotomija, ali to se tu tako radi, ovi ne znaju drugačije u timu, drugi tip porođanja. Ili je potrebno mnogo više masaže

medice da bi se žena tako porodila... Ali sve je to meni bilo okej, dobro, možda kod neke žene koja je možda već rađala ili koja je možda mlađa. Znači, ja sa 39 godina moram da razmišljam o tome da dete mora da preživi. Tako da nisam pravila oko toga dramu, to je to. Nije me ni bolelo, neke žene pričaju da ih je to užasno bolelo.

Problem nasilja nad ženama tokom porođaja predstavlja relativno novu temu kako u okviru medicinskih studija (Bohren, 2015; Jewkes, 1998; Warren, 2013; Rosenberg, 2002. itd.), tako i u okviru sociološko-feminističkih istraživanja o nasilju nad ženama uopšte, gde je taj problem prenebregnut, a sve do kraja prošlog veka sporadično je bio tematizovan i u široj feminističkoj literaturi, postavši vidljiviji tek u poslednje dve decenije (Rich, 1976; Porter, 2005; Young, 2005; Ussher, 2006; Norsigian & The Boston Women's Health Book Collective, 2008²¹). Takođe, mada je proučavanje tela, kao i samih praksi porođaja, sastavni deo antropoloških istraživanja od njihovih početaka, to nije bilo praćeno i prepoznato kao vrsta nasilja.

Tek odskora pojavljuju se i političke inicijative usmerene u ovom pravcu. Formirana je globalna aktivistička mreža *Human Rights in Childbirth*,²² a Evropski sud je u nekoliko presuda potvrdio postojanje ovakvog vida nasilja.²³ U regionu, u Hrvatskoj je otvoren poseban informacioni portal koji se bavi ovim problemom,²⁴ kao i inicijativa za

21 *Our Bodies, Ourselves*, jedna je od najpoznatijih serija feminističkih knjiga pod istim naslovom posvećenih ženskoj telesnosti iz feminističke i pragmatične perspektive. Izdavač je nevladina organizacija „Boston Women's Health Book Collective“. Iako se knjiga izdaje pod istim nazivom još od 1971, svako izdanje je posvećeno drugoj temi i nekom posebnom aspektu ženske telesnosti – starenju, menopauzi, seksualnosti žena, ženskom zdravlju itd. Izdanje iz 2008. posvećeno je trudnoći i porođaju.

22 <http://www.humanrightsinchildbirth.org/>

23 <http://www.ijrcenter.org/2014/10/21/european-court-of-human-rights-finds-medical-students-observation-violated-patients-right-to-privacy-in-konovo-va-v-russia/>

24 www.libela.org

sakupljanje svedočanstava žena koje su pretrpele različite vidove nasilja tokom porođaja,²⁵ prezentovanih javnosti tokom „16 dana aktivizma u borbi protiv nasilja nad ženama“, a s ciljem da žene podele svoje loše iskustvo kao deo izlečenja i činjenja vidljivim traume i kao čin protesta protiv tradicionalne norme da se o neprijatnostima pri porođaju ne priča, odnosno shvatanja da je najbolje zaboraviti ih i okrenuti se zadovoljstvu rođenja deteta. U Srbiji je pokrenuta građanska inicijativa „Majka hrabrost“ kao spontani bunt žena nezadovoljnih tretmanom u srpskim porodilištima u vezi s neprikladnim ponašanjem zaposlenih, korupcijom, nehumanim bolničkim protokolima i uslovima.²⁶ Međutim, zakon koji reguliše ovaj segment ženskih prava još uvek ne postoji, a glavni razlog jeste što javnost negativne vidove tretmana koji prolaze trudnice pri porođaju još uvek ne sagledava iz perspektive nasilja nad ženama.

Uočavanje postojanja nasilja pri porođaju povezano je sa zaštitom osnovnih ljudskih prava žena na fizički i lični integritet, samoodređenje i privatnost. Naime, sprovođenje procedura, intervencija i načina ponašanja medicinskog osoblja koji podrazumevaju prinudu, uskraćivanje informacija, nepoštovanje i akušersko nasilje i podsticanje straha kod osobe koja se porađa u potpunom su neskladu s ciljevima vezanim za organizovanje zdravih, sigurnih i civilizovanih načina porođanja, koji su globalno promenili uslove porođanja u toku XX veka.

Fukoovim pojmom biopolitika uspostavlja se veza između moderne države kao makropolitike celine, bazirane na ideji narodnog suvereniteta, i načina proizvodnje individualnosti u okvirima mikropolitčkih praksi. Uvođenjem ovog pojma u svoja razmatranja o istoriji nastanka modernog društva i države – naročito s obzirom na uspostavljanje

25 <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152423832752051.1073741836.151888302050&type=3>

26 Mada je svojevremeno (2008) ta inicijativa imala velikog odjeka i podršku u javnosti, koja je rezultovala peticijom koju je potpisalo više od 1.000 građana za svega nekoliko dana, i mada je nakon toga Ministarstvo zdravlja zvanično preuzelo obavezu da sprovodi praćenje i unapređenje uslova rađanja u Srbiji, do danas nije napravljen značajan pomak, a zvanični veb-sajt inicijative „Majka hrabrost“ je ugašen (www.majkahrabrost.com).

narodnog suvereniteta i regulatornih mehanizama njegovog funkcionisanja u institucijama, neposredno u vezi s telesnim disciplinovanjem, Fuko otvara ogromno istraživačko područje – politika telesnosti. Naime, u njegovom pristupu različitim tehnikama nadzora, disciplinovanja i intervenisanja u živote pojedinaca, sve do nivoa telesnog iskustva, proizvodi se njihov uniformni, regulisani i standardizovani zajednički život kao život funkcionalnog *mnoštva*, odnosno multiplikovanih individualnosti. Na makronivou, to se ostvaruje različitim vidovima populacione politike, a na mikronivou, načinom proizvodnje lične otelovljene samosvesti, kao i porodice kao društvenog polja koje posreduje između individualnosti i kolektiviteta, služeći kao medijum posredstvom kog pojedinci postaju članovi reproduktivnog društvenog tela moderne države. Seksualnost i reproduktivnost u tom pristupu integrišu se kao teren lične, porodične i šire društvene socijalizacije, omogućujući kolektivnu kontrolu i nadzor nad njima. U Fukoovim ranim i poslednjim radovima naglasak je na načinu kako se formiraju iskustvo i život pojedinca u tom procesu („Istorija ludila“, 2013; „Trebalo braniti društvo“, 1998. – Fukoova predavanja održana na Berkliju, 1983; o *parrhesiai* u okviru seminara „Diskurs i istina“), ali glavni deo njegovih radova bavi se samim tehnologijama nadzora i proizvodnjom sopstva (*Rađanje klinike*, 2009; *Nadzor i kazna*, 1997; *Istorija seksualnosti*, 1990).

U tom procesu telesno disciplinovanje preobražava se u potčinjavanje tako što se pojedinca odvaja od kontrole sopstvene telesnosti, od znanja o svom telu i artikulacije sopstvenih potreba, ili se na više različitih načina ograničava njena socijalna participacija i koriste telesni resursi na način koji ih čini raspoloživim nezavisno od potreba osobe o kojoj je reč. Time se, kada su žene u pitanju, formiraju i posebni telesni režimi prisvajanja i instrumentalizovanja ženskog tela i održava trajna ženska telesna vulnerabilnost kroz stigmatu ili čak nasilje.

U najkonkretnijem smislu, rodnost kao ženskost i muškost predstavlja ponavljano kulturno uobličavanje tela (bez prepoznatljivog tela nema roda) kroz setove radnji nastalih u regulatornom okviru u kome se proizvodi i sama prirodnost – spontanitet i nesvesnost urođenih

telesnih praksi, senzibiliteta i načina razmišljanja o sopstvenoj i tuđoj telesnosti. Načini kako hodamo, jedemo, spavamo, kupamo se, vežbamo, koristimo svoje telo tokom seksualnih odnosa izrazito se razlikuju s obzirom na očekivanja koja postoje u određenom socijalnom miljeu. Različiti konteksti postavljaju različite imperative i pružaju različite mogućnosti u odnosu na telo (Petersen, 2007). Ljude koji se ne ponašaju na rodno korektan način, koji odstupaju od tog okvira, kultura kažnjava i time „stabilizuje“, održavajući naglašeno idealizovane konstrukcije muške i ženske prirodne telesnosti (Ussher, 1989: 82). Kako su reproduktivnost i seksualnost glavna polja prisvajanja ženske telesnosti u patrijarhalnom društvu, njihovo stigmatizovanje, deartikulisanje, uspostavljanje nadzora i regulisanje najviše su izraženi u životnom ciklusu žene u onim momentima životnog prelaza u kojima se oni aktiviraju i dobijaju naglašeno socijalne dimenzije, te se oblikuju kroz posebne formalne ili neformalne rituale i prelaze koji izražavaju društveni odnos prema njima. U ritualima prelaza želje pokreti i radnje aktera dobijaju društveno prihvatljiv oblik, formira se koherentan kod „roda“ i svaka pojedinka, sviđalo joj se to ili ne, mora instancirati taj prelaz ili rizikovati da bude odbačena od šireg društva.

Pritom je u patrijarhalnom društvu telo žene sagledano kao odstupanje od muškog tela. Ono se vrednuje kao telo visokog seksualnog i reproduktivnog potencijala, ali za drugog, ne za sebe, te seksualnost i reproduktivnost kao moći nisu centrirane socijalno u telu žene kao njoj pripadne, već kao moći za drugog, kao moć koja je prenesena na partnere, društvo, državu ili medije. U tom smislu, seksualnost i reproduktivnost postaju seksualni, ekonomski, medicinski i politički resursi društva, poput neke sirovine koja se može eksploatirati. Štaviše, ovo otuđivanje ugrađeno je u sistem posebnih socijalnih vrednosti i ideja o vrlinama žene, među kojima je u vrhu poslušnost, te se ta tela, mada socijalno bitna i vredna, u samima sebi definišu kao drugost i kao takva izložena su različitim tretmanima (medicinskim, estetskim, vaspitnim, seksualnim i reproduktivnim) u kojima se pojavljuju kao objekti koji se „obrađuju“ od strane drugog i za drugog.

Valentina

„Ženskost“ je u tom smislu izrazito konstruisana, ona je trajna maskarada, dok realno, prirodno telo nikada ne može sasvim da se uklopi u tu sliku, te postoji ambivalentno – ženska tela doživljavaju se kao meka i podatna, ali i kao mlitava, ona su izazovna, ali i odvratna ukoliko se ne uklapaju u standarde svoje sopstvene konstruisane „prirodnosti“ za drugog. U svojoj knjizi *Moći užasa* (1989) Julija Kristeva objašnjava moć objekta u kulturi. Objekt je sakrivena strana društva i individue koja je nepriznata i kao takva narušava sliku o uređenom društvu. Kristeva se nadovezuje na Meri Daglas (Mary Douglas, 2001) i njenu antropološku analizu doživljavanja i definisanja „čistog“ i „prljavog“ u različitim kulturama prepoznajući nizove objekata, telesne tečnosti i izlučevine – znoj, seme, krv, sluz, izmet, mleko – koji, kada su vidljivi, narušavaju uređeni poredak društva i simbolišu haos i češće se povezuju sa ženskim telom nego s muškim. Novije i sve glasnije političke inicijative i javne reakcije na zahtev majki u vezi s pravom na dojenje u javnosti ilustruju upravo tu naglašenu ambivalentnost u socijalnoj percepciji ženskog tela – sumnjivi prelaz između čistog i prljavog, majčinskog i seksualnog, idealizovanog i ulepšanog javnog tela i abjektovanog, intimnog i privatnog tela.

U suprotnosti sa ženskim telima, „prirodna“ muška tela sagledana su kao čvrsta, mišićava i samodisciplinovana, usredištena u sebi, i kulturno i socijalno su prihvatljiva u neuporedivo širem rasponu svojih telesnih manifestacija – u različitim varijacijama visine, debljine, mišićavosti, neulepšanog pojavljivanja, telesne dinamike (načina kretanja, odmaranja), čistoće itd. Zapravo je najreprezentativniji vid muškog objekta feminizirano muško telo, kao i impotentno telo. U anatomske atlasima norma je takođe muško telo, a žensko se pojavljuje samo da bi se prikazali ženski reproduktivni organi, odnosno, kao nužan prateći element muškog tela (Petersen, 2007). Takođe, moderni politički subjekt oličava lik zdravog i uspravnog muškarca, s jasno postavljenim telesnim granicama. Meko i promenljivo žensko telo deluje samo po sebi „nepolitički“. Mada ta slika nema danas svoj zakonski oblik na osnovu kog bi se nejednakost učinila legitimna, kao što

je to bilo u prošlosti, ona još uvek snažno deluje kao kulturni obrazac nadograđen na tradicionalnu kulturu.

Značajan deo procesa abjekcije i konstrukcije ljudskog tela kao „prirodnog“ odvija se kroz unutrašnji proces samonadzora. Postoji tesna veza između spoljašnjeg, fizičkog tela i unutrašnjeg sopstva. Dovoljan je stalno nadzirajući pogled, svoj ili tuđ, kroz koji se žensko telo konstruiše kao spektakl, dešavanje na pozornici, a ono što je na marginama dozvoljene vidljivosti – menstruacija, seksualni odnos, trudnoća, menopauza, neuplašeno telo – ono što se dešava u raskoraku između „javnog“ i „privatnog“ tela (Sekulić, 2014, 2015), ostaje polje neartikulisanosti i nemušosti u interiorizovanom iskustvu velikog broja žena, te na taj način njihova telesna svojstva postaju sredstvo ograničavanja njihove društvene participacije i to kao da trudnoća, menstruacija, menopauza i sl. *same po sebi*, na osnovu prirode, onemogućuju i čine žene manje slobodnim u društvu.

Tako Marion Jang (Marion Young, 2005) polazi od toga da je veliki deo društvenog života žena ostao nevidljiv jer je sveden na probleme naturalizovane i neistorijske ženske prirode ili ženske suštine, koja je dovedena do neinteligibilnosti, a na račun ženske individualnosti bez koje nema modernog političkog subjekta. Usled toga stvorena je predstava da kod „slabijeg pola“ već sama ženska anatomija, rudimentarno telesno iskustvo kao takvo, određuje njegov podvlašćen status i niži nivo slobode. Analizirajući različite ženske telesne obrasce ponašanja (kao i njihovu društvenu recepciju) pokazuje kako se konstruišu nemušost i zbunjenost ženskog telesnog iskustva kao sastavnog dela gore navedenih potčinjavajućih praksi. Zapravo, Marion Jang bavi se time kako se proizvode „dvosmislena transcendencija, inhibirana intencionalnost i diskontinuirani integritet“ ženskog telesnog iskustva, koji se očituju u ograničenim i istovremeno interiorizovanim načinima kako se žene kreću, orijentišu u okruženju, s kojom slobodom koriste telesne pokrete i reflektuju same sebe među drugima.

Dodatni problem predstavlja medikalizacija ženskog iskustva. S napretkom nauke u moderno doba žensko telo postaje u većoj meri javno, i to u onim sferama koje su ranije predstavljale sferu privatnog

života, kao što je sam porođaj. Ceo spektar ženskih telesnih iskustava prelazi sada iz ruku tradicionalnih autoriteta u ruke medicinskih autoriteta. Žensko telo postaje „objekt medicinskog posmatranja i intervencije i (istovremeno – prim. N. S.) objekt društvenog i institucionalnog upravljanja“ (Stanković, 2014: 531). „Materica postaje arena u kojoj se odvijaju aktivnosti od neposrednog značaja za državu i društvo“ (Duden, 1993: 95 prema Stanković, *isto*). „Iako ljudsko telo, uprkos svojoj kompleksnosti, može da bude podvrgnuto prirodno-naučnom tretmanu, ovo telo ne spada neproblematično u kategoriju prirodnih objekata. Naše telo nikada nije samo objekat u svetu, već posreduje naše celokupno doživljavanje sveta i našu aktivnost u njemu“ (Stanković, *isto*). Ženska telesna iskustva koja su nekada bila tradicijski naglašeno standardizovana, normirana, nivelisana patrijarhalnim normama, sada postaju medikalizovana i instrumentalizovana. Rapidan razvoj i dostupnost novih tehnologija u sferi medicine, kao i komercijalizacija i uspostavljanje državnog praćenja i nadzora zdravlja stanovništva doveli su do uspostavljanja i standardizovanja novih kategorija „poremećaja“ i „patoloških disfunkcija“ koji mogu ili se nalaže da se leče medikamentima. Na primer, hiperaktivnost dece, anksioznost i agresivnost neretko se svrstavaju u takve poremećaje, mada su oni često povezani sa socijalnim i ekonomskim ili najneposrednijim političkim okruženjem pre nego što su biofizičke manifestacije same po sebi. U tom kontekstu, ceo životni ciklus žena, a naročito one životne faze ili momenti koji predstavljaju prelaze, sada su podvrgnuti mogućoj medikalizaciji i istovremeno posebnoj medicinskoj klasifikaciji – menstruacija, predmenstrualna psihička stanja, postporođajna depresija, seksualna aktivnost (kontracepcija, frigidnost, „orgastički delirijum“ i razni drugi vidovi „ženskih seksualnih disfunkcija“ ili, kada su muškarci u pitanju, „erektivne disfunkcije“ (Moynihan and Cassels, 2005). Sam porođaj je na sličan način medikalizovan, standardizovan i podvrgnut procedurama (epiziotomija, indukcija, Kristeleroz zahvat) čija funkcionalnost je veoma sporna ako se primenjuju univerzalno i bez saglasnosti porodilje. Istovremeno, to su zahvati kojima se telo žene medicinski tretira

kao predmet, veoma su bolni ili imaju čitav niz dugotrajnih negativnih posledica, ali su veoma funkcionalni za medicinsko osoblje.

U ovom delu istraživanja cilj je bio da se ispita kako se oblikuju socijalno (medicinsko) prisvajanje, instrumentalizovanje, opredmećivanje, odnosno otuđivanje i interiorizovanje specifično ženske telesnosti, u kakvim odnosima moći i kroz kakvu samopercepciju žena, u jednom od ključnih rituala prelaza u životnom ciklusu žene – tokom trudnoće i porođaja.

Primenom metoda građenja teorije, pojmovni i teorijski okvir u razumevanju telesnosti kao društvenog i političkog fenomena, autora čija su stanovništa prethodno izložena, iskorišćen je kao korespondirajući okvir za empirijsku analizu podataka, s ciljem da se ispita da li se i kako se konkretni iskustveni kontekst može povezati s njima.

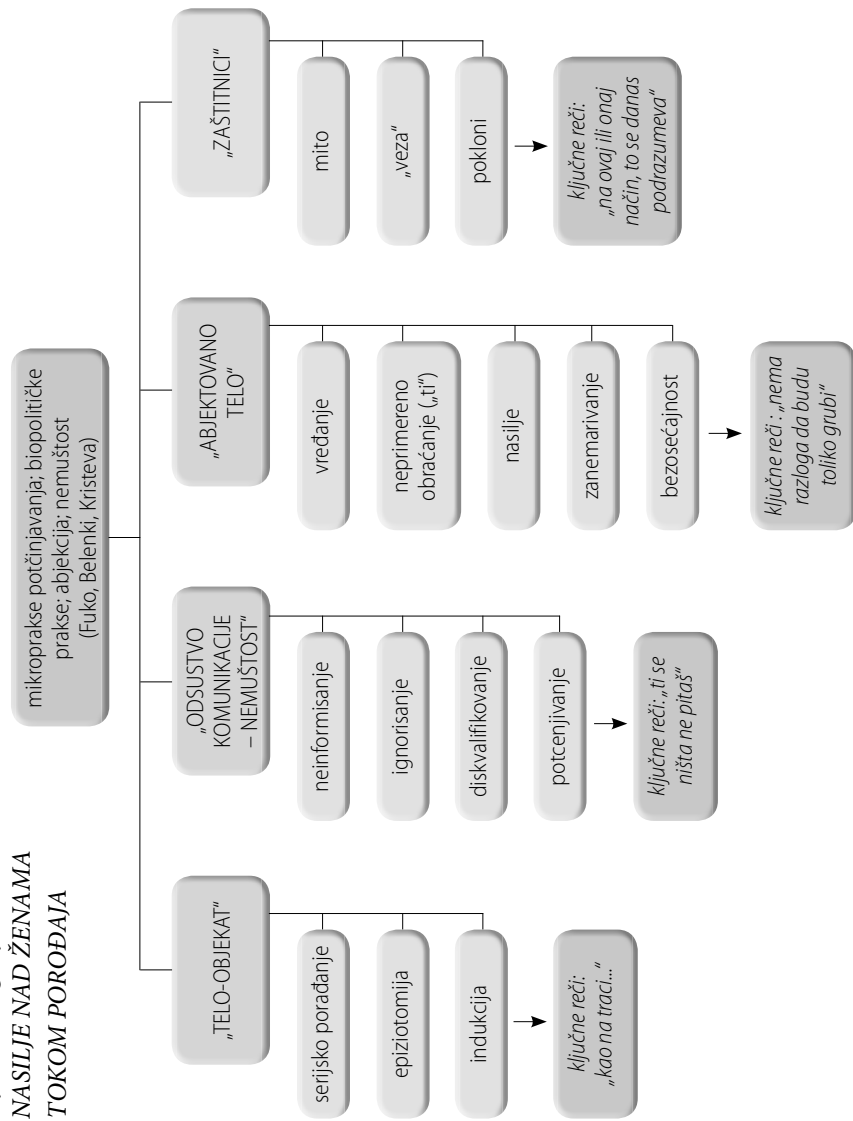
Ne ulazeći u detaljnije razmatranje varijacija samog metoda, u ovom istraživanju korišćen je najjednostavniji metod tzv. otvoreno kodiranje. Takav način kodiranja podrazumeva da se podaci (u ovom slučaju izvorni delovi intervjuja) dele u diskretne delove, koji se upoređuju prema sličnostima i razlikama. Ovaj postupak Glaser naziva koncept-indikator model (1967). Svaki indikator se izdvaja, a zatim i označava odgovarajućom grupnom kategorijom, čija funkcija jeste da odredi indikator prema konceptu odnosno teorijskom okviru, takođe, i da omogući teorijsko poređenje među indikatorima. Kategorija s jedne strane predstavlja klasifikaciju koncepta, a s druge stoji za fenomen. Na primer, kategorija „akušersko nasilje“ može se svrstati pod koncept „nasilje nad ženama pri porođaju“ ukoliko se pokaže da su u konkretnim primerima intervencije (kao što su epiziotomija i indukcija) primenjivane prosto zato da bi se porođaj ubrzao i učinio efikasnijim, bez saglasnosti porodilje i procene njenog fizičkog stanja i stepena bola koji žena trpi, što bi inače, u skladu s tom procenom, moglo otvoriti mogućnost za neki drugi izbor. Kategorija „korupcija“, obuhvatajući najrazličitije varijante u kojima se ona pojavljuje u konkretno navedenim slučajevima – „poklon“, „prećutni sporazum“, „posredna usluga za uslugu“, „tajna cena usluge“, može se podvesti pod koncept „ekonomsko iskorišćavanje trudnica“.

Tabela 16: Povezivanje indikatora, kategorija i ključnih koncepata vezanih za analizu porodaja, primenom MGT

Ključna kategorija:

**NASILJE NAD ŽENAMA
TOKOM PORODAJA**

Pri realizaciji istraživanja može doći do ukrštanja koje omogućuje da se isti indikatori podvedu pod različite kategorije i koncepte. Recimo, „izlaganje trudnica tuđem pogledu“ (tokom vizite ili samog porođaja, dovođenje studenata i obavljanje javnog pregleda bez unapred tražene saglasnosti porodilje) može biti svrstano pod „eksploatacija“, ali i pod „objektiviranje i otuđivanje tela“, u zavisnosti od toka objašnjenja u koji je indikator uključen. Na kraju, jedan isti termin ili pojam može biti iskorišćen i kao koncept i kao kategorija, u zavisnosti od toga na kom nivou analize je izveden i šta objašnjava.

Ako novi indikatori ne mogu da se povežu s postojećom šemom kategorija i konceptata, a predstavljaju bitne informacije za problem koji je predmet istraživanja, za njih se vezuje preliminarno nova kategorija ili čak koncept koji zahteva proširivanje literature i teorijskog okvira sve dok se ne postigne saturacija na istraživačkom materijalu.

U ovom istraživanju „nasilje nad ženama pri porođaju“ predstavlja centralni koncept koji služi uzajamnom povezivanju svih kategorija i indikatora.

Pitanja koja su obuhvatala period trudnoće i porođaj odnosila su se na narativni opis toka pripreme za porođaj i porođaja svake od ispitanica, pri čemu je postojala grupa obaveznih pitanja: o toku saradnje s lekarima u periodu trudnoće, da li je bio angažovan privatni lekar ili lekar čiji je angažman bio pokriven zdravstvenim osiguranjem, kako su ispitanice doživele transformaciju svog tela, i da li su i kako su tokom trudnoće sticale znanja o tome šta se u njihovom telu događa, da li su nastavile da održavaju seksualne odnose tokom trudnoće i da li su bile zadovoljne podrškom okoline. Kada je reč o samom činu porođaja, pitanja koja su svima postavljena odnosila su se na to da li su ispitanice prošle pripremu za porođaj (kroz odgovarajuću obuku i vežbe), da li su imale prethodna znanja o tome s čim će se susresti tokom porođaja, opis toka saradnje s medicinskim osobljem, opis higijenskih i ostalih uslova boravka u porodilištu, da li su zahtevale primenu epiduralne anestezije, da li je porođaju prisustvovao partner ili muž, da li su porođaj prošle uz indukciju i epiziotomiju ili nisu, i da li je od njih tražena

saglasnost da se ove intervencije primene, opis unutrašnjeg doživljavanja toka porođaja, da li su tokom održavanja trudnoće ili porođaja imale „vezu“ ili su morale da daju mito u vidu skupih poklona ili novca koji nije jasno i transparentno definisan predviđenim cenovnikom usluga koje ne pokriva zdravstveno osiguranje. Uz ovo su postavljana dodatna, produbljena pitanja, pri čemu je trebalo omogućiti da ispitanice zadrže svoj narativni tok priče, tako da se intervjui međusobno znatno razlikuju, pružajući sliku o tome šta je individualno bilo više ili manje važno među ispitanicama.

Grupisanjem indikatora na osnovu njihove zastupljenosti u odgovorima dobijeni istraživački materijal uokviren je i sveden na nekoliko osnovnih i ključnih objašnjavalčkih kategorija koje povezuju postavljeni teorijski okvir s direktnim odgovorima i iskustvom ispitanica (tabela 16). To su sledeće kategorije: 1) „telo kao mašina ili objekat“, povezano s indikatorima koji su se odnosili na opise indukcije, epiziotomije i serijskog porođanja žena u bolnicama; 2) kategorija „nemogućnost“ povezana je s indikatorima izdvojenim kroz opise uskraćivanja informisanja, dezinformisanja, ignorisanja, vredanja i nekorektnog govora tokom porođaja, kao i nemogućnosti ispitanica da artikulišu ili zadovolje svoje potrebe zavisne od korektnog bolničkog tretmana; 3) kategorija „grubost i nepoštovanje intimnosti žene koja se porođaja“, u vezi je s indikatorima koji se odnose na svedočenja o grubom obraćanju, suvišnom nanošenju bola, kao i na izloženost ženskog tela pregledu i pogledu suvišnog broja ljudi; i 4) kategorija „zaštitnik“, povezana je s indikatorima o podmićivanjima i „vezama“ kao uslovu da se obezbedi humani porođaj.

Telo kao mašina ili objekat. Najneposrednije se vezuje za akušerske intervencije: epiziotomiju, indukciju i Kristeleroz zahvat, s jedne strane, a s druge, za ostale vidove organizovanja funkcionalnog serijskog porođanja u bolnicama kojima se žensko telo opredmećuje, odvajajući i otuđuje od subjektivnog iskustva porodilja, dovodeći do narušavanja njihovog ličnog integriteta (grupno porođanje u otvorenim boksovim, obaveznost ležanja, zanemarivanje stepena bola koji porodilja trpi

i onda kada bi on mogao da se olakša, nepravovremeno davanje epiduralne anestezije). Ovde bi se, takođe, mogli svrstati i neki od indikatora koji su podvedeni pod druge kategorije (npr. „grubost i nepoštovanje intimnosti žene“), ali je konačno svrstavanje indikatora pod određenu grupu kategorija izvedeno na osnovu toga koliko su ključni ili egzemplarni za ilustriranje i objašnjenje tih kategorija. Tako je „izloženost pogledu drugih“, najčešće korišćenje ženskog tela za studentsku obuku, istovremeno vid objektiviranja, kao i nepoštovanja intimnosti žene, a moglo bi se svrstati i pod naučnu eksploataciju. Ovde su prezentovane samo one kategorije koje prati veoma visoka zastupljenost određene vrste iskustava koje je s njima povezano i izraženo kroz indikatore.²⁷ Klasifikacija je napravljena na ovaj način zato što je izloženost pogledu drugog egzemplarna za narušavanje intimnosti, a grupno porađanje, recimo, egzemplarno je za razumevanje serijskog porađanja mada bi se, takođe, moglo svrstati i pod narušavanje intimnosti i privatnosti. Dakle, svrstavanje pod pojedine kategorije ne isključuje mogućnost drugačijeg grupisanja.

Mada se medikalizacijom porođaja stopa smrtnosti znatno smanjila, ona je istovremeno omogućila formiranje otuđenog socijalnog okruženja, napravivši od porodilje pacijenta i objekt, predmet medicinskog tretmana (Stanković, 2015). Ovom transformacijom formirana je direktna veza između državnog aparata, institucije medicine, postupka masovne proizvodnje i tela žene.

S obzirom na to da je sam porođaj prirodan događaj koji podleže ritmovima kontrakcija i opuštanja i širenja tela, ono je tada možda manje nego u bilo kom drugom životnom momentu mašina i sve mora

27 Negativna slika koja se može dobiti o porođajima na osnovu ovog istraživanja upravo u tom smislu nije pristrasna. To ne znači da žene nisu govorile i o svojim pozitivnim iskustvima u vezi s porođajem, ali zastupljenost negativnih iskustava čini ovu sliku objektivnom. Naime, cilj ovog istraživanja nije bio da deskriptivno opiše porođaj, bilo da je reč o spoljašnjem toku događaja ili o interiorizovanim pozitivnim i negativnim iskustvima ispitanica, već da se ispita da li je opravdano govoriti o postojanju nasilja nad ženama tokom porođaja, te kako se ono može konceptualizovati i objasniti, uzimajući u obzir iskustvo, percepciju i tumačenje samih ispitanica.

da se podredi ritmovima koji ne zavise od svesne namere. Medicinski postupak trebalo bi da se sastoji od stručnog vođenja žene kroz taj proces, međutim, on može da se vodi i tako da se žensko telo posmatra kao funkcionalna mašina i objekat medicinske intervencije, a sama intervencija postaje čin primene standardizovanog tehnološkog procesa u masovnoj proizvodnji. Način kako žena prolazi kroz taj proces od sekundarnog je značaja. Telo je instrumentalizovano za „serijsku proizvodnju“.

Raskorak između onoga što je funkcionalno za medicinsko osoblje, bilo iz proceduralnih, bilo iz situacionih razloga, i za ženu koja se porađa, može biti veoma velik.

Noć je, oni piju kafu, negde sede. Osetila sam da se porađam, ali sam morala ja njih da tražim i našla sam ih u nekoj sobi. Rekli su: „Sačekajte još malo, neće to odmah“, i tek kad su popili kafu, onda su me stavili na sto. Posle toga sam se veoma brzo porodila. Hoću da ti kažem, noću oni nisu uz tebe uvek kad ti treba. To je moja osnovna zamerka, nisu uslužni. Ne postoji atmosfera u kojoj bi bilo jasno da je to njima posao. Ispadne da ti imaš problem, a zapravo, ako se žena plaši, zar to nije sasvim normalno – sve ti je to prvi put i nepoznato. Mislim da više treba da budu uz ženu. A i ne znaš šta ti se događa, koliko je ozbiljno. Oni su sve negde drugde i sve oni znaju kad će tebi šta da bude, a ti si niko i ništa.

Ovaj odgovor veoma jasno ilustruje problem načina organizacije toka porođaja. Organizacija rada dopušta ekonomisanje radnim angažovanjem bolničkog osoblja bez ideje da su prisutnost sestara, potpora, razgovor s porodiljom i informisanje o toku porođaja izuzetno važni delovi uspešnog sprođenog porođaja. Kako se porodilja oseća i šta ona prolazi, to nije jasno uključeno u postavljene kriterijume

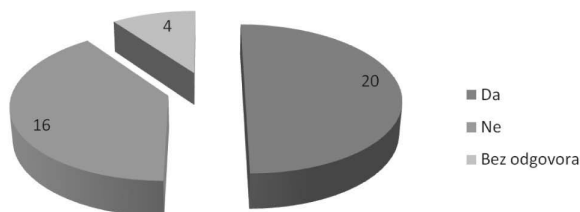

i procedure angažovanja medicinskog osoblja, niti postoji predstava da to može pomoći samom porođaju i povećati aktivno učešće i saradnju porodilje u svim fazama porođaja. Smatra se da su medicinske sestre prisutne ako se nalaze na istom spratu, što svakako nije dovoljno. Mnoge od ispitanica svoje „veze“ iskoristile su prosto s namerom da obezbede humani tretman u porodilištima, ne verujući da bi ga dobile bez podmićivanja, poklona ili uticaja nekog s više instance (obično je to autoritet nekog doktora).

Ono što se prvo moglo zapaziti u razgovorima s ispitanicama jeste da su gotovo sve pri porođaju dobile indukciju, tokom porođaja epiziotomiju, uz neretko odgođeno zašivanje rane čime se bol neuporedivo povećava. Pritom uopšte nije jasno da li sem nemara postoji bilo koji drugi razlog odgođenog zašivanja rane „naživo“ niti kako to može proceduralno biti dozvoljeno, kad je jasno da se porodilji time nanosi suvišan bol. Dodatno, medicinske procedure ne obavezuju lekare da pitaju osobu o kojoj je reč da li su saglasne da ih podvrgnu ovim postupcima. Ne postoje nikakva pravila niti procedure koje bi ograničavale preterano i suvišno nanošenje bola. Kako indukcija ubrzano izaziva trudove, ona čini porođaj efikasnijim, ali on, ionako bolan ukoliko žena ne dobije anesteziju, time postaje neuporedivo bolniji i sasvim izmiče kontroli osobe koja se porađa, narušavajući prirodno kontrahovanje i opuštanje organizma. Indukcija u telu izaziva neprekidne trudove koji se odvijaju brže u odnosu na prirodne ritmove, tako da žena između njih nema vremena da se odmori i sakupi snagu koja će joj biti realno potrebna u sledećem krugu napona. Indukcija u tom smislu zapravo ne povećava kooperativnost porodilje pri porođaju (njenu sposobnost da sledi uputstva babice), ali sam porođaj ubrzava po cenu uklanjanja subjekta pri punoj svesti i sposobnog za saradnju iz celog postupka. Indukciju bi trebalo sprovoditi kada za to ima medicinskog opravdanja, ali ovaj tretman sprovodi se gotovo univerzalno.

Sledeća tabela daje sliku o tome koliko ispitanica je dobilo indukciju, uglavnom bez traženja saglasnosti i bez informisanja o samoj intervenciji.

Tabela 17. *Da li ste dobili indukciju tokom porođaja?*

Odgovori ispitanica pokazuju u kojoj meri je taj postupak nepri-
lagoden njihovim telesnim ritmovima i potrebama.

Tačno je da indukciju treba da ti daju kad se nešto zakomplikuje, ali oni ti daju i kad se ništa ne kompli-
kuje i kad bi mogla da nastaviš prirodno da se porađaš.

Onda su mi dali onu veštačku indukciju da mi iza-
zovu bolove. Sve sam zvezde prebrojala i kad je to
odjednom krenulo, onda jako boli, znači ceo proces
koji se dešava spontano i prirodno u dužem periodu
odjednom počne da se dešava u roku od pola sata. To
je napravljeno tako da se žena porodi kao na traci...
(smeh). To su bili odjednom jaki bolovi koji su me
prosto bacali u neku drugu realnost, u neko drugo
stanje, ne znam ni ja... Izbezumljivali su me. Između
trudova postoje pauze, ali to me baci u potpuno bolno
stanje, toliko jako boli da moram da odustanem od
odupiranja, znači tako nešto kao da više nisam tu. Eto,
tako izgleda... I interesantno, ja sam tada bila baš klin-
ka i bila sam naplašena, nisam znala mnogo o poro-
đajima, znači samo neke strašne priče, a ipak sam ose-
ćala da je porođaj nešto sasvim prirodno i da meni
ti lekari gotovo ne trebaju, ni sestre ni ništa, nego

mi samo treba da se to prirodno desi... Osećala sam da ja to mogu, znači da je to toliko prirodan i spontan događaj. Takođe, mislim da svaka mlada žena, u stvari, treba nekako da nauči da prepozna neke simptome svog tela i da ih prati. I veoma je važna podrška neke žene koja je iskusila porođaj. Ona je najbolje ohrabrenje kad je porodilja u bolovima. Ja mislim da su to ranije babice radile, a neke to rade i sada.

Međutim, za razliku od ove ispitanice, većina žena nema veliko samopouzdanje da će se sve samo po sebi dobro odvijati. Davanje indukcije, bez pravilnog informisanja porodilje o tome šta se događa i njenog uključivanja u ceo tok porođaja, bitno doprinosi povećanju ne samo bola već i straha tokom porođaja. U primeru koji sledi porođaj je dodatno bio opterećen grubim postupanjem i vredanjem porodilje od strane medicinskog osoblja, kao i komplikacijama vezanim za sam porođaj, koje bi zapravo trebalo da navedu lekare i osoblje da budu naročito pažljivi u ophođenju s porodiljom.

Sada ću da vam objasnim. Prvo su mislili da mogu da se porodim normalno (ispitanica se porodila carskim rezom – prim. N. S.), i zato su me stavili na indukciju ujutru od osam sati. Meni još nije bio pukao vodenjak. Nisam imala nikakvu kontrakciju. Bebi je bilo super. (smeh) Prvo, uopšte nisam znala toliko dobro šta je indukcija, tako da sam ja protumačila da nije reč o ubrzanju trudova, već da to izaziva okretanje deteta u meni. Imate osećaj kao da vam to lomi kosti, prosto takav osećaj... Epidural nisam uzela zato što se plaćao. Držali su me osam sati na indukciji. Ispred mene je bio digitalni sat i mogla sam da pratim, bukvalno na dva minuta sam imala takve

kontraksije da sam mislila da ću da umrem. Zamislite osam takvih sati s kontrakcijama na dva minuta. Na sat vremena su dolazile komisije i naravno svi su mi stavljali ruku dole da provere stanje. Jedna doktorka je rekla: „Pa odlično, vi ste se otvorili jedan prst za dva sata.“ Meni to uopšte nije izgledalo odlično, ali mislila sam, hajde okej, vjerovatno oni bolje znaju nego ja. Međutim, za dva sata ništa, pa opet za dva sata ništa. Sve vreme imam kontrakcije, a i oni su bili vrlo nekulturni, doživela sam diskriminaciju. Čim su me uključili na indukciju, jedna medicinska sestra je komentarisala, citiram: „Šta je bre ovo j... te, samo neke debele nam dolaze.“ Kao da ja nisam tu. Rekla sam: „Kako tako možete da se ponašate, porađam se, a mi vi tako govorite.“ Protaklo je osam sati, nisu morali toliko da me muče, već je trebalo odmah da me pošalju na carski rez kad su videli da se ne otvaram ni s indukcijom. Posle četiri sata došla je načelnica od koje se svi pribojavaju pošto je vrlo „nežna“. Tako mi je zavukla ruku unutra da sam mislila da mi je kompletnu matericu rasporila. Stvarno sam bila izmučena. Imala sam osećaj da ću umreti ako budem morala da se naprežem. Zadnji konzilijum, pošto je tu bilo više različitih lekara koji su na sat vremena gledali moje međunožje, predložio je carski rez. Bila sam toliko izmrcvarena da sam jedva disala. Rekla sam jednoj doktorki, pošto ih je bilo tri: „Molim vas, doktorka, samo me vodite odavde, ja više ne mogu da se mučim, ja više ne mogu.“ Odgovorila je: „Vi da se mučite? Pa vi nas mučite!“ Nisam mogla da verujem šta čujem.

Neke ispitanice su dobile indukciju da bi lekari mogli na vreme da odu da spavaju.

Dali su mi indukciju da bi lekari išli da spavaju. Meni još nije bila potrebna, ali, kao, oni malo da se odmore pošto sam bila poslednja u smeni, drugima se već bio završio porođaj. Onda su mi je prosto dali.

Više ispitanica je smatralo da je način porođanja kome moraju da se prilagode neusklađen s prirodnim potrebama tela, sugerišući šta bi zapravo bio prirodniji i za njih same funkcionalniji postupak.

Previše te tretiraju onako kao što oni misle da treba. Uopšte ti ne dozvole da radiš onako kao što se osećaš, mnogo se to udaljilo od nečeg prirodnog. Mislim da je u redu da uzmeš sve što ti treba od ove civilizacije, sve u vezi sa stvarima u kojima smo napredovali. Znači, anestezija, pomoć, sve je to super, svi ti doktori, ali, ipak, da ti dopuste da uradiš ono što želiš a ne da odeš tamo, a oni ti kažu: „Ajde, sad leži, ne mrdaj“, samo što te ne vežu. Uopšte nije prijatno. Meni je bilo prijatnije nego onim drugim ženama koje su bile tamo u boksovima (što takođe zvuči bože me sačuvaj, porađaš se u boksovima...) zato što je moj muž bio sa mnom. Drugačije se ponašaju. Ali opet, trebalo bi da ima nekih opcija, recimo, da možeš da ustaneš. Mislim, oni te maltene vežu za krevet, ne možeš da mrdneš. Ali da bi imala taj luksuz da možeš da ustaneš, da protegneš noge, za to moraš da platiš debelo, a onda će čak i muziku da ti puste. (smeh)

Pre svega to ležanje, to sam ubeđena da je potpuno nelogično, logično bi bilo da zemljina teža tu bude pomoć – znači hodanje, stajanje, čučanje, svaki drugi položaj. Međutim, ovo je položaj koji odgovara doktoru i medicinarima, a za ženu je to teže, ali nema govora da se proba i nešto drugo.

Takođe, medicinsko osoblje retko primenjuje i prirodne postupke pripreme porođaja koji inače postoje u prihvaćenoj praksi.

Postoji nešto što se zove dilatacija kada te, u stvari, babica priprema za otvaranje tako što dlanom razvlači taj mišić. A oni to uopšte ne rade, nego idu najlakšim načinom – upotrebljavaju tvoje telo s tim akademskim autoritetom, kao naučnici, koji sada mogu da mu rade šta hoće, a ti se tu ništa ne pitaš...

Jedna od bolnica u kojima se obavlja porođaj u Beogradu ima mogućnost porođanja u vodi. Međutim, s tom mogućnošću se žene koje dolaze da se porode ne upoznaju i tek na njihov lični zahtev takva mogućnost se razmatra, tako da je prostorija s kadom namenjenom toj svrsi praktično beskorisna u sadašnjoj situaciji.

Epiziotomija je medicinski opravdana kada postoji visoka verovatnoća da će vaginalni zid ili grlić materice pući tokom izlaska bebe. Mada se ona danas u velikom broju evropskih bolnica i u bolnicama razvijenog dela sveta više ne sprovodi ili je korišćenje te intervencije redukovano,²⁸ u našim bolnicama ona predstavlja standardnu proceduru i izvodi se bez saglasnosti žene, mada, kao što to potvrđuju i sagovornice u ovom istraživanju, ožiljci koji posle toga ostaju veoma često ostavljaju negativne posledice – trajno mogu da zakomplikuju život žene uzrokuje lakše dobijanje vaginalnih infekcija, osećaj nelagode u tom delu tela, otežavanje seksualnih odnosa koji postaju neprijatni i bolni, nemogućnost pune kontrole uriniranja, prodiranje

28 Epiziotomija je rez koji se pravi na tkivu između vagine i anusa tokom porođaja. Nekada je ovaj zahvat predstavljao rutinu, ali to danas više nije slučaj. Godinama se smatralo da se time predupređuje cepanje vaginalnog zida i da samu intervenciju sledi bolje zarastanje rane nego kod prirodnog pucanja. Međutim, savremena istraživanja ukazuju da epiziotomija nije dobro rešenje. Oporavak je veoma neprijatan, a operativni rez je često veći nego što bio prilikom pucanja bez intervencije (<http://www.mayoclinic.org/healthy-lifestyle/labor-and-delivery/in-depth/episiotomy/art-20047282>). Takođe: http://www.medscape.com/viewarticle/721538_3).

fekalija kroz vaginalni zid. Mišljenja ispitanica o tome koliko je sprovođenje tih postupaka neophodno bilo je podeljeno, međutim, ni u jednom slučaju nisu konsultovane, nije im tražena saglasnost niti su im predloženi razlozi zašto bi u njihovom slučaju bilo potrebno da se ta intervencija primeni. Stoga u njihovim odgovorima preovladavaju formulacije da je „bolje da se to iseče, nego da se nešto desi“, pri čemu se oslanjaju na autoritet medicinske ustanove, a njihovo mišljenje nije formirano na osnovu informisanosti o postojećim praksama u svetu.

Znam da je to potrebno, šta može da se desi u slučaju da se to ne uradi. Znam da ako se ne uradi epiziotomija, može da dođe do pucanja grlića materice što povećava posle rizik od tumora. Tako da je mnogo bolje da se odradi ta epiziotomija. I to će da prođe. Meni je trajala tačno 40 dana. Tačno 40 dana je mene to bolelo. Mnogo mi je bolje to nego da posle idem na dva meseca kod ginekologa i da razmišljam šta će biti za 15 godina.

Indikativno je bilo i to što su žene koje su se porađale uz prisustvo muževa ili partnera imale humaniji tretman nego ostale porodilje, kao da žena mora imati svog muškog zastupnika da bi bila poštovana kao celovita ličnost. Ovo se pokazuje kao pravilo u odgovorima ispitanica zbog toga što su sve koje su se porađale uz prisustvo partnera (4 ispitanice) doživele humaniji odnos osoblja, navodeći da je upravo to bio razlog njihovog povoljnijeg iskustva.

Nisam se plašila samog porođaja nego ružnog ponašanja lekara. To je bio vrlo, vrlo intenzivan strah. I onda se dogodilo da smo imali sreće, ono kao bog te pogleda, da je jedna doktorka radila doktorski rad baš u to vreme u vezi s porođajem kome prisustvuje muž – što u našoj sredini nije bilo uobičajeno u to vreme.

Nije nigde mogao muž da prisustvuje. I tako se dogodilo da je Jovan mogao da bude na porođaju. Meni je to izuzetno puno značilo i odmah je bila nekako drugačija situacija. Mislim, nekako se odmah i ti lekari i sestre ponašaju normalno. Meni je samo to trebalo, nije mi bio potreban nekakav specijalan tretman, ali jedna normalna komunikacija. Moj porođaj je bio veoma težak. Na stolu sam bila preko 12 sati. I bio je veoma iscrpljujući, čak je i beba na kraju bila iscrpljena. Posle 10-11 sati bio je trenutak kada su razmatrali da li da me pošalju na carski rez. Ali ja nemam nikakvu traumu zato što sam bila sa svojim mužem.

Nemuštost – odsustvo komunikacije i uskraćivanje informacija. Situacija koja je veoma česta i koju navodi oko dve trećine ispitanica odnosi se na odsustvo adekvatne komunikacije s medicinskim osobljem, kao i za uskraćenost porodilja za informacije koje su važne za razumevanje toka porođaja. Ovo istraživanje pokazuje da je ženski glas zanezaren, pretežno nečujan ili neartikulisan tokom porođaja. To se nadovezuje na svakodnevne situacije u patrijarhalnom okruženju, gde je autoritet ženskog glasa i mišljenja nizak – i žene i muškarci skloni su da potcenjuju mišljenja žena, a istraživanja, takođe, potvrđuju da žene češće prekidaju u razgovoru nego muškarce. Istraživanje Belenki i grupe autorki (1998) o socijalnoj participaciji, socijalnim okvirima sticanja znanja i samoartikulaciji žena u širem društvu, pokazuje da one često upotrebljavaju sledeće reči kada opisuju situacije u kojima treba da izraze svoje mišljenje u širem društvu: „niko te ne čuje“, „da me uistinu sluša“, „osećam se kao da sam nema“, „nemam reči da kažem“, „ućutkati“...

Iz njihovih odgovora vidljivo je da medicinsko osoblje u komunikaciji ne obraća pažnju na ono što porodilja pokušava da saopšti ili zahteva, te da to čak ne zavisi od stepena obrazovanosti porodilje. Nekorektno obraćanje ili čak vređanje porodilje predstavlja svakodnevne

pojave u porodilištima, sudeći prema odgovorima žena obuhvaćenih ovim uzorkom. To ukazuje na postojanje snažnog modela autoritarnog medicinskog ponašanja koje oduzima glas pacijentu ili ga čini irelevantnim u procesu procene i donošenja odluka o medicinskom tretmanu. Sam porođaj stoga za veliki broj žena izgleda kao da im je oduzet jezik ili pravo glasa, kao situacija nemušnosti i obespravljenosti. Ovo nije samo problem vezan za psihološke potrebe porodilja. Razmena informacija i puna pažnja na porodilji preduslovi su da i doktori imaju sve potrebne informacije o tome da li se tok porođaja dobro odvija. Zanimarivanje glasa porodilje može biti kobno po sam porođaj, kao što ilustruje priča koja sledi. Ovaj primer predstavlja kršenje osnovnih ljudskih prava po više osnova, a ceo događaj je u bolnici sproveden kao da je to normalna situacija, kao da je reč o normalnoj proceduri.

Ne dao Bog nikome šta sam ja morala da prođem. Kada je došla hitna pomoć, umesto da me stave da ležim, stavili su me da sedim u kolima. Mislim da doktor nije ni došao. Bila su tu samo neka dva mlada dečaka, koji su mi otvorili vrata i rekli: „Sedite tu.“ Sedela sam sve vreme i nisam znala da li ću time nauditi bebi. U bolnici su me pregledali i uključili su mi prepar direktno u venu. Inače sam prepar pila tokom trudnoće. To su neke tablete za stezanje grlića da ne bih valjda izgubila bebu. Od toga sam dobila jako lupanje srca, bilo mi je grozno. Nešto nisam mogla da ležim, dobila sam i neke bolove, valjda sam i uplašila se, šta ja znam. Iscuri jedna flaša, oni meni uključe drugu. I ja više ne mogu da ležim, teško mi je, ne znam kud ću. I druga flaša iscurila. I niko me ne gleda i ja vičem: „Ljudi, meni nije dobro.“ Smenile su se valjda druga i treća smena. Požalila sam se sestri da ne mogu više da ležim i da moram u ve-ce. Rekla je da ne smem da ustajem i da će mi doneti posudu. Kad me je otkrila, ja

sam već bila sva u krvi. Zavrištala je i otišla da pozove doktora. Bio je prisutan samo jedan doktor, jer je bila nedelja. U celom porodilištu bio je dežuran samo jedan doktor. On joj je rekao da me odvede u porodilište. Ne znam zašto nisu imali kolica, nemam pojma kako je to bilo moguće, jer pre toga kao nisam smela da hodam do ve-cea, ali ona je mene vukla, prvo me vukla da se presvučem i onda me vodila u porodilište i stavila me u jednu sobu da ležim. Samo je rekla: „Lezi tu.“ Ja ležim, čekam, jaučem i cvilim ali nikoga nema.

Tako je protekla cela noć, odnosno, shvatila sam da je protekla cela noć tek kad je spremačica došla izjutra, jer kod sebe nisam imala sat a mobilni tada nisam ni imala. Ne znam koliko je moglo biti sati ali sad pošto me spremačica našla u toj sobi znači da je to bilo već jutro. I ona kaže: „Ju! Otkud vi, šta vi radite tu?“ Rekla sam joj: „Zovite nekoga, molim vas, ja više ne mogu da izdržim. Sad bih ustala, ali plašim se da ću se onesvestiti.“ A ona kaže: „Pa oni su ladno zaboravili na tebe.“ Onda su se skupili svi i prebacili me u taj neki boks, isprtitiskali, isterali tu bebu koja je bila mrtva. Onda niko nije smeo da mi radi reviziju, kao morali su da čekaju nekog načelnika odeljenja koji je morao da dođe od kuće da mi to odradi. Navodno, bila je velika trudnoća, ne mogu da rade pod anestezijom, moraju naživo. Tako je rečeno. Kao da smo u srednjem veku. Kao da ideš kod inkvizicije, a ne kod lekara na početku XXI veka. Znam žene kojima je revizija rađena u totalnoj anesteziji.

Onda sam videla i da je bila puna soba studenata, tamo gde su mi to radili, svi me gledaju a on struže kao po kanti i kaže njima moramo da ostružemo ovo sve dokle god ima materijala. I on je to odradio

i onda sam iskrvarila mnogo, i anemična sam bila, godinama sam bila anemična i uvek sam bila s tom glavoboljom – anemijom i sad sam tek malo živnula. (47 godina, srednja škola)

Osetila sam trudove, onako kako su mi opisali i zatim otišla u bolnicu. To je bilo 21. april. Dežurni lekar me vratio rekavši mi: „Nećeš ti, lutkice, još tri i po nedelje.“ U ponedeljak, 23, već počinje moj haos, moj pakao, od bolova ne mogu da jedem, spavam, vršim nuždu, jer imam utisak da će dete da mi ispadne, a o velikoj nuždi neću ni da pričam. I to tako traje do petka... U četvrtak me primaju u bolnicu zbog tog nekog ce-te... , ce-te-gea, mislim da se tako zove... Za mene je bio šamar ono što sam tamo doživela. Prime te u bolnicu i niko te ne pregleda, mada si u bolovima. Ostavili su me tako, molila sam za pomoć... Nisam neko ko je toliko kilav i razmažen da ne mogu da izdržim bol. Ali to su stvarno bili nepodnošljivi bolovi, davali su mi baralgin, raspitajte se, kažu da je to jedan od najsnažnijih analgetika, uopšte mi nije pomogao. U petak su odjednom odlučili da me porode. I još su me napljuvali zašto sam tek tada došla u bolnicu, pitajući me zašto nisam došla kada mi je pukao vodenjak. Rekla sam im da mi ništa nije puklo. Nisu mi verovali. Osetila sam se veoma jadno i bedno. Onda je doktor pogledao i rekao: „Vidi stvarno, nije joj pukao vodenjak, a sedam santimetara je otvorena.“ Niko mi se nije izvinio. Onda su me brzo prebacili u porodilište i na kraju se to završilo tako što su me porodili vakuumom, jer od bolova nisam mogla da se nagnem više. To je bilo veoma rizično i po bebu.

Sedmi mesec. Sestra mi sve te stvari priključuje, polazim napolje i osećam kako sve počinje iz mene da izlazi.

Kažem joj: „Ja se porađam!“ Taj odnos osoblja, nemam reći... „Ma ti znaš da' se porađaš, a sad su te uključili.“ Počnem da vrištim, ali ona ništa. Ode ona. Ali bile smo nas dve u sobi, bila je ta žena koja je videla da se stvarno porađam. I onda je i ona vrisnula i onda su svi došli. Porodila sam se tu u krevetu, uzeli su dete, odneli ga negde. Ja više ništa nisam ni znala, valjda od tog straha.

Kada kažeš da hoćeš epidural, onda ti oni urade sve te analize i imaš sastanak s anesteziologom. To se plaća. Ali mi nismo imali sastanak s anesteziologom, a trebalo je. Nije mi objašnjena procedura davanja epidurala i nisam znala da moram da budem potpuno mirna. To me malo plašilo, taj epidural, ta velika igla koja se zabada direktno u kičmu, a nisam proveravala na internetu. I onda sam se trgla kad mi je davala injekciju i ona je poludela, rekla je: „Da li vi znate da ste mogli da ostanete nepokretni, to je samo jedan milimetar razlike, ne mogu da verujem da ste se pomerili.“ Ja sam rekla: „Pa ko mi je rekao da se ne pomeram?“ „Vi niste imali sastanak ni sa kim?“ „Ne.“ Onda je ona rekla: „Oni nisu normalni.“ To je rekla anesteziološkinja.“

Navedeni izvodi iz intervjuja ilustruju kontekst u kojem se nepostojanje adekvatnih procedura i protokola, odsustvo disciplinskog pravilnika koji predviđa kažnjavanje, kao i odsustvo adekvatne komunikacije direktno negativno i rizično odražavaju na telo porodilje, sa mogućnošću da izazovu veoma ozbiljne posledice. Pored toga, za odraslu osobu predstavlja narušavanje njenog ličnog integriteta i poštovanja ukoliko je dovedena u situaciju da mora da vrišti, odnosno da se vraća na predsemiotičke obrasce komunikacije prateći mimiku lekara i babcica ne bi li shvatila na osnovu njihovih pokreta ili izraza šta se stvarno događa. Odsustvo poštovanja svakako predstavlja i neprimereno oslovljavanje porodilje, odsustvo korišćenja njenog imena ili persiranja

(obraćanje s „ti“ je veoma često), a u intervjuima se jasno vidi da postoji i sasvim neprimereno i potpuno neprofesionalno oslovljavanje izrazima kao što su: „lutkice“, „mala“, „debeli“ i slično.

Većina žena ne zna kroz šta prolazi i odsustvo komunikacije s drugima doprinosi tome da i one same sebi ne mogu da objasne i da realno procene svoje stanje. U vulnerabilnoj situaciji u kojoj se nalaze takav način komunikacije dodatno psihički povređuje žene.

Dok sam ležala na stolu u trudovima zbog indukcije koja je počela da deluje, doktorka me je pitala: „Kada je trebalo da se porodite, kad vam je bio termin“? Ja kažem: „19. avgust“, a bio je već 30. avgust. Na to je doktorka rekla sestri: „Dajte mi kukicu.“ Kako je ona rekla: „Dajte mi kukicu“, ja sam se sasvim prepala... mislim da sam imala neku vrstu psihičkog napada zato što mi nikog nema mog, ja sam sama, oduzeli su mi telefone, ne mogu ni sa kim da pričam, a ja sve vrijeme sedim sama i ležim, prosto imam kontrakcije, ne mogu nikome ni da se požalim ni ništa. I ona u tom mom stanju kaže: „Dajte mi kukicu“, umesto da mi kaže: „Nemojte da se plašite, samo ću da vam probijem vodenjak.“ I to da mi je rekla bilo bi me strah, jer nisam znala kako izgleda kad se probije vodenjak. Ali svakako je trebalo nekako da me umiri. U suštini, to s kukicom nije bilo ništa, nisam ni osjetila, imala sam osjećaj kao kad dobijete menstruaciju, istekla je samo voda iz mene. Ali ta doktorka mi je nabila ogroman stres svojim držanjem.

Oni toliko nemaju takta da je to strašno. Moju bebu su odmah po porođaju smestili u inkubator. Znači išla sam da je vidim, tamo gde su inkubatori, i sve mi je to bilo tako strašno, vidim kako je moja beba probodena, a nemam nikakva znanja o tome šta je to... Niko te ne pripremi šta ćeš da vidiš, niko ne misli da li ćeš da doživiš

šokove. Kad sam odlazila iz porodilišta morala sam da ostavim bebu u inkubatoru, a doktor mi je tada rekao: „Nemojte mnogo da očekujete.“ Neka je to istina, ali ne možeš majci to na takav način da kažeš. Treba da joj kažeš, ali ne tako. Da li oni razmišljaju o tome šta znači reći majci koja još odlazi iz bolnice u kojoj mora da ostavi svoju bebu: „Nemojte da očekujete da će da preživi.“

Jako je bolelo, taj kičmeni deo. I ona fraza, što kažu da psuješ svog muža u tim trenucima, koliko njima treba za takav posao a koliko nama treba dok to rodimo. Bilo je ono – šta mi ovo treba, neću više nikad da rađam, ovo je mučenje, ovo je bolno, jer to su stvarno bolovi do iznemoglosti. Kiseonik su mi davali da se ne bih onesvestila. Baš sam trpela jake bolove al me bilo sramota da se previše derem jer se devojčica od 18 godina pored mene duplo duže porađala. Četiri sata je duže od mene ostala, ja sam ostala možda sve ukupno 4-5 sati, od tih bolova do porođaja, tako da ne mogu da kažem da sam imala neki težak porođaj, sem tog ušivanja, al' opet, stravični bolovi su to bili. Mučno, mučno. Jako mučno dok su se širile te kosti, pekle su, to su bukvalno oni bolovi koji peku, da kažem, karlične kosti. Pa slabo, slabo. Tu su bukvalno prolazile, šta god da sam pitala, ono, čak kad su i radile, sad ne znam kako se zove, srčana aktivnost... Da, zvali su lekara da protumači neke nalaze, ja sam se plašila da s detetom nešto nije u redu, oni nisu hteli ništa da mi odgovore, čak ni da mi kažu – polako, smiri se. (35 godina, visoka škola)

Uskraćivanje informacija često je pravi uzrok za iracionalne strahove kod porodilja, koji se inače lako patologizuju kao da su inherentna stanja „prirodne“ ženske psihe ili „prirodne“ posledice porođajnog

šoka, ne uzimajući u obzir društveni kontekst i kvalitet komunikacije s medicinskim osobljem i okolinom tokom porođaja.

Kad sam ga prvi put videla, imao je neku posekotine. U startu sam od toga dobila nervni slom, posle svega što sam prošla. Niko nije hteo da mi kaže odakle mu ta posekotina, a bila je duboka. Pitala sam i patronežne sestre i ostale sestre i osoblje koje me je porađalo. Ali to je zatvoren krug ljudi, neće da vam kažu, pričaš u prazno. Sreća te je to njemu zaraslo. Izgledao je kao vanzemaljac kad su mi ga doneli. Ali tada sam pomislila: „Ovo nije moje dijete.“ To sam smela da kažem samo sebi u mislima... Nisam mogla to da kažem naglas čak ni svojoj porodici, jer bi me proglasili ludom. Ko zna kakav bi to utisak kod njih proizvelo. Tako da sam sve što me muči zadržavala u sebi. Glava mu je potpuno bila izdeformisana, stvarno kao iz filmova o vanzemalcima, ovako mu je išla nagore.

Ova situacija, kao i čitav niz drugih koje navode sagovornice u istraživanju, jasno pokazuju da u porodilištima ne postoje adekvatna obuka i protokoli za medicinsko osoblje o neophodnoj senzitivnoj komunikaciji s porodiljama. Uskraćivanje informacija i neodgovaranja na njihova pitanja ne predstavlja vrstu prekršaja niti podleže bilo kakvim sankcijama.

Neprijatnosti i propusti ove vrste ne bi bili mogući kada bi porodilja bila u centru porođajnog događaja.

Grubost i nepoštovanje intimnosti porodilja. Grubost predstavlja kategoriju izvedenu na osnovu najbrojnijih indikatora u odgovorima ispitanica i najjasnije se može povezati s konceptom abjekcije ili mizoginije. Grubost se sastojala u ružnom i nekorektnom ophođenju, uz nepoštovanje intimnosti osobe koja se porađa, u nekim slučajevima kroz neodržavanje higijenskih uslova, u vređanju, seksističkim opaskama, ali

i u direktnom nasilju, što se sve zajedno, imajući u vidu brojnost njihovih odgovora (budući da se pojavljuje u gotovo svakom intervjuu), ne može tretirati kao anomalija u odnosu na uobičajen način ophođenja u porodilištima, već kao običaj koji je široko zastupljen. Koncept abjekcije nudi jedan od mogućih okvira objašnjenja zašto porodilje koje se nalaze u ionako vanrednoj i izuzetno vulnerabilnoj situaciji lako mogu naići na tretman koji ih čini još vulnerabilnijim. S jedne strane, porođaj predstavlja situaciju ukidanja granice između privatnog i javnog tela, potpunu izloženost svih telesnih manifestacija, od kojih je veći deo nevoljne prirode, pogledu i kontroli drugog. Krv, izmet, sluz, sastavni su deo porođaja, a žene često i ne saznaju pre porođaja npr. da im se tokom njega može desiti da nevoljno vrše veliku nuždu, nemaju predstavu koliko krvi će izgubiti, ne znaju da beba može da se rodi obavijena placentom ili tela potpuno prekrivenog dlakama... Kako se kultura oblikuje tabuisanjem ovih aspekata telesnosti, celokupna situacija porođanja za porodilje može biti naglašeno stigmatična, a žena abjektovana. Religijske slike o porođaju i o svetinji majčinstva (npr. kroz simbol Bogorodice) porođanje predstavljaju nezemaljski, bez krvi, bez izlučevina i bez napona. Takođe, žene su socijalizovane najvećim delom tako da uvek polažu pažnju na svoj izgled i spoljašnjost i na naglašenu zaštitu svoje privatnosti. Bolnička situacija predstavlja suprotnost tome, a realna kulturološka situacija zapravo bi zahtevala izradu odgovarajućih protokola ili obuka o tome kako omogućiti da se žene osećaju zaštićeno i poštovano tokom porođaja.

Najgori utisak su mi ostavile sestre... Neonatološke sestre. To je jeza jedna, jeziva jeza. Prvo, to su sve žene! Ne mogu da verujem da nema ni truna saosećajnosti žena sa ženom koja se porađa. Pa nije to svinja. Moj svekar, znate, gaji svinje. Kada se njegova krmača oprasi, on dođe i češka je, bre, češka svinju! Koji će da zakolje za šest meseci i da je pojede... Ja ne kažem da neko treba da me češka ispod vrata. Ali može da kaže:

„Dobar dan“, kad uđe u sobu. Ne vidim da to nešto košta, da ih boli, da je teško. Da ne ulazi i da mi cokće da me probudi govoreći: „Jooj, što vi tako čvrsto spavate?“ A dete spava. Što i ja ne bih spavala. „Jaoooj, ali vi njega nećete čuti kad se probudi. Nećemo mi da ti hranimo dete. Zašto ste izabrali bebi-frendli?“

Socijalni postupak činjenja nekog nemuštim ne samo da ga delegitimizuje za učestvovanje u komunikaciji i na svojevrsan način ekskomunicira iz društva već, kao što pokazuje Derida (Derrida, 2001), istovremeno i animalizuje tu osobu, jer ona nema kulturne načine da ostvari komunikaciju. To se naročito odnosi na situacije koje su povezane s bolom, kao što je porođaj.

Videla sam krv. Probudila sam muža. Brzo me je odveo u bolnicu. Pregledali su me i onda je više njih došlo i zurilo u mene, dok sam ležala raširenih nogu. Ostavili su me da tako ležim, jer je bilo bitno da se trudnoća održi što duže, a sve je to bilo noću. Ujutro se promenila smena i onda su me opet pregledali. To je bilo strašno. Svi su me gledali, došli su i studenti... Kao da je to sad nešto što svi treba da vide. A mene niko ništa ne pita. Sad mi se čini da su me svugde proveli, da me je svako ko je bio u bolnici pregledao. To mi je bilo stvarno strašno. Znam da je to za njih bilo važno, ali bilo je grozno. Svi studenti, svi lekari, svi su to tamo nešto gledali. Svi su komentarisali: „Vidiš ovo je srce. Vidiš ovo je ono. Vidiš ovo je ono...“ I kad su me svi ispregledali i vratili u sobu, onda su doneli zaključak da treba odmah da me porode.

Ono što me je prvo strahovito bolelo to je bušenje vodenjaka, koje je bilo katastrofalno. To je radio jedan doktor koji je takav divljak da nemam reči. Bio je vrlo

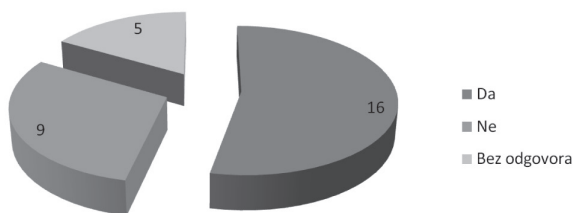
grub, i u svemu tome što je posle usledilo, čovek koji ne ulaže ni minimum napora da nekom nešto olakša, nego naprotiv. Baš je bio bahat.

Kada je neko isključen iz društva, onda trpi stigmatu i može postati predmet daljeg nasilja i vređanja, jer je takvim osobama oduzeta moć, te ne postoje sankcije protiv počinitelaca nasilja.

Bila sam izbezumljena totalno, nisam znala šta mi se dešava. Sestra viče: „Širi te noge! Kako ti nije bilo teško da ih širiš kad si ga pravila!“ Ja sam htela da zabodem glavu u jastuk, toliko si od svega toga izmučen. Čepe te tamo... Toliko su grubi, ne znam zašto to mora da bude tako.

Što studenti moraju da imaju na meni vežbu? Ono te raskreče, pa sad vidite ovu... Veoma neugodno, veoma neprijatno, strašno. Pitaj me da li hoću da student vrši nada mnom praksu, a pritom, uz sve uvažavanje da on to treba da nauči, nema drugog načina, ali makar me pitaj da li ja želim se žrtvujem za nauku, da mi sad gomila studenata medicine, ono, kao, zaviruje u p... dok sam raskrečena, znaš... (43 godine, visoka škola)

Tabela 18. *Da li ste doživeli grubosti i vređanja od strane medicinskog osoblja tokom porođaja?*

Veoma su retki slučajevi, poput primera koji sledi, u kome je žena tokom porođaja uspela da artikulise i iskomunicira svoje potrebe s osobljem koje je već prethodno ignorisalo.

Kad me je ubola, ona prva igla što ti je stavljaju u venu što će da ostane tu, ne znam kako se to zove, taj aparatik koji ti ostane u veni – meni je sve uokolo poplavelo. Nije mi bilo pravo, a ona će na to: „Moooolim?! Pa vi se porađate, nije vam ovo godišnji odmor.“ Rekla sam joj: „Mogu ja vama nešto da kažem? Jel’ možete vi sada lepo da odete na ono drugo odeljenje i da pozovete neku ženu koja je manje nervozna?“ Bila sam baš grozna, sada mislim da je to bilo odvratno s moje strane, ali u tom trenutku morala sam to da uradim. Bila sam politički nekorektna, rekla sam sledeće: „Ja ne znam da li je vama mala plata, ne znam da li ste imali seks ili niste, ne znam jel’ vas dečko ostavio ili vas nije ostavio, ali molim vas da svoje trenutno stanje ne iskaljujete na meni jer, ako niste primetili, ja sam u malo specifičnom raspoloženju i specifičnom momentu svog života.“ Ona se okrenula, ništa mi nije rekla, i došla je jedna sestra koja je bila malo starija i rekla: „A čujem, tražili ste baš mene. (smeh)“ I ja sam rekla: „Ako posle vas ne budem imala plave modrice, vas sam tražila.“

Prvi dan bila sam krvava kao svinja. Tek su mi drugi dan zamenili posteljinu. Okej, kapirala sam ja da, ako stalno curi, ne mogu svaki čas da menjaju. Ali ne tražim ja „Hilton“ nego minimum higijene i pristojan odnos. Ništa drugo.

Zaštitnici – humani porođaj kao privilegija. Kada se brojčano uporede dobijeni odgovori ispitanica, na prvi pogled, brojevi potiru ovako negativnu sliku o načinu porađanja žena. Naime, polovina ispitanica

ocenila je svoj porođaj kao pozitivno iskustvo. Međutim, to nisu neke druge žene, one koje su po pravilu imale drugačija iskustva od ovih koja su prethodno navedena. I deo žena čiji su iskazi prethodno izneti navodi da je njihov porođaj bio pozitivno iskustvo. Radost se odnosi na čin dobijanja deteta, na zadovoljstvo što se ništa nije zakomplikovalo ili na prostu činjenicu da je porođaj izvršen uz epiduralnu anesteziju ili mito. Sedam žena koje su imale naglašeno pozitivno iskustvo obezbedile su to plaćanjem posebnih skupih programa porođanja uz dodatno plaćanje lekara koji je vodio njihovu trudnoću.

Pa, u suštini, ja sam imala privatnog lekara kod koga sam vodila trudnoću tako da sam imala potpunu kontrolu nad svime što se događa i 24 časa raspoloživost lekara. Šta god mi je bilo potrebno, mogla sam da nazovem i da pitam, tako da, što se same trudnoće i održavanja trudnoće tiče, nisam imala nikakvih problema niti nedoumica. A porođaj kao porođaj... Bio je u državnoj bolnici uz prisustvo lekara koji mi je vodio trudnoću, insistirali smo da tako bude. U toku trudnoće odlučili smo da ćemo da koristimo epidural na porođaju i to je već bilo pripremljeno tako da kad dođem može sve da bude odrađeno kako treba. Sestre su stvarno stalno bile angažovane oko mene i bile su ljubazne i izlazile su mi u susret i pitale da li nešto treba.

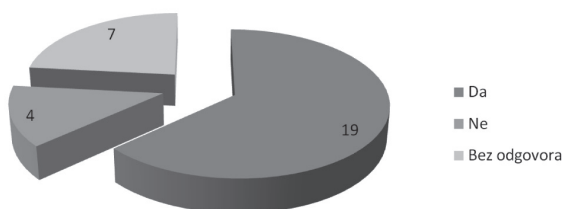
Otišla sam privatno na dva pregleda iako sam inače vodila trudnoću u domu zdravlja kod svoje doktorke. Računala sam tada da ću možda preko pregleda koji papreno koštaju da izdejtstvujem podršku (jedan ultrazvučni pregled je bio 4.000-5.000, više se ne sećam). Ideja mi je bila da ga zamolim da on, kao bivši direktor, budući da ga znam privatno, napravi „vezu“ da me ipak prime (u željenu bolnicu – prim. N. S.). Tako se i desilo. Ne znam baš da li bi me inače primili.

Verica

Običaj davanja mita, novčanih poklona, povezivanja privatne i državne lekarske prakse u interesu sticanja novčane koristi danas su u Srbiji svakodnevnica. Odgovori ispitanica daju sledeću sliku.

Tabela 19. *Da li ste nekome dali novac (koji nije obuhvaćen legalnim cenovnikom) ili poklon (koji prevazilazi vrednost simboličnog poklona) tokom trudnoće ili porođaja?*

Novčana nadoknada ne funkcioniše uvek kao mito, već se neki put odvija legalnim tokovima (npr. plaćaju se usluge privatnog lekara tokom cele trudnoće, a on preuzima u državnoj bolnici gde radi brigu o ženi tokom porođaja ili utiče na kolege da ona ima bolji tretman, s tim što se žena početno odlučila na privatnog lekara s tim ciljem) ili se human i pažljiv tretman ostvaruje posredstvom „usluge za uslugu“ ili prosto zbog ubeđenja medicinskog osoblja da neko uticajan i s velikim autoritetom „stoji iza“ porodilje.

A sad, tu ima i jedna stvar s mojim prezimenom – moje prezime je vrlo retko i tako se preziva tu neki profesor primarijus. Ja sam ubeđena da su oni mislili da je on, na primer, moj deda, jer sam ja tako namereno govorila, a nije. Tako da mislim da je čitav taj tretman, koji je bio izuzetno dobar, posledica toga što su oni zbog retkog prezimena mislili da sam rođaka nekog važnog lekara. Mi zapravo nismo imali para da uzmemo apartman – bio mi je važniji epidural i

da partner bude sa mnom. Rekla sam, to nećemo, ali kad je sve bilo gotovo, sestra me je ostavila tri sata da čekam, jer je jedna žena trebalo da ode iz apartmana. Tako da su me tamo smestili – tu sam ležala, gledala TV, odmarala se. A sestri sam htela posle da odnesem neki poklončić zato što mi je pomogla i dosta me umirila.

U nekim slučajevima, reč je prosto o srećnom sklopu okolnosti, ali takvom koji se pokazuje kao važan za dobijanje podrške tokom porođaja:

Ma to su bili momci mojih drugarica, braća mojih drugarica... Čitava ekipa koju sam ja znala iz grada. Eto, družili smo se. Tako da sam dobila neku, eto, ljudsku pažnju.

„Čašćavanje“ nakon porođaja takođe je veoma često, a to mogu biti simbolični i sitni iznosi i pokloni, kao i velike sume, od slučaja do slučaja. Opšta slika koja se dobija jeste da je neka vrsta plaćanja već običajno ustanovljena i da zapravo nije ni potrebno da lekar ili osoblje traži eksplicitno novac, već je to deo prećutnog sporazuma.

Očekivalo se da se plati doktorica koja me je porodila i isto da se časte babice koje su to radile i, naravno, epidural koji smo isto morali da platimo. Nije nam niko konkretno tražio novac ali to je nešto što se u današnje vreme podrazumeva.

Ja volim da častim. Nemoj da mi tražiš da me porodiš. Znači, ako me porodiš, kad me porodiš, ako smatram da si bila korektna, ja ću častiti. To je valjda u nas Srba odvajkada mislim tako. Zato smo ih navikli da krađu tako kako krađu... Ali nema veze. Mislim

da su korumpirani. Meni niko nije tražio novac da bi me porodio. Niko nije tražio novac ni za šta. Ja sam posle sama dala. Suprug je otišao da zahvali lekarki.

Naravno, postoje i slučajevi manje-više očiglednog traženja novca.

Pred porođaj mi je rekao da ako hoćemo, onako uvijeno nam je stavio do znanja, da možemo da se dogovorimo da prisustvuje porođaju. Ali nije nam rekao ni koliko to košta niti smo mi pokazali interesovanje. Onda nam je naša „veza“ rekla da slučajno to ne radimo, da je bezobrazan što je pitao i onda smo mi tako i uradili. Sigurno je to bila ponuda za plaćanje, ne mogu sa sigurnošću da kažem, jer je nismo prihvatili, ali je tako izgledalo.

Otišla sam u tu bolnicu gde postoji mogućnost da se porodiš u bazenu da bi mi doktor otvoreno rekao: „Znate šta, kad vi dođete, možda taj anesteziolog neće biti u smeni, tako da je bolje da mi to odmah finansijski regulišemo, da bih ja obezbedio da on dođe.“ Pomislila sam: „Sad idem da te prijavim j... te, imam ovu stomahinu, sram te bilo što mi tražiš pare.“ I onda sam odmah rešila da se tu ne porađam i otišla u drugu bolnicu.

Veliki broj varijacija u snalaženju za dobijanje „posebnog“ (humanog) tretmana samo potvrđuje koliko je taj postupak postao uobičajen i široko zastupljen. Potplaćivanje i „veze“ toliko su česta pojava da uopšte ne znači da će neko ko ima vezu i dodatno plati za obezbeđivanje humanog tretmana takvu uslugu zaista i dobiti.

Ja sam išla privatno i oni su zaista divni, nisu sad ni neke napumpane cene... Porodila sam se u „Narodnom frontu“ i lekari su bili stvarno, stvarno odlični,

naravno, kao i na svakom radnom mestu i u svakoj instituciji uvek postoji ovaj ovog voli, ovaj ovog ne voli i tu je mali problem... Ali ako ne vole tvog lekara, čim saznaju čiji si pacijent, malo su grublji. Kad smo došli, kad su me odveli, konstatovali su da počinje porođaj i odveli su me u porođajnu salu... I onda je jedna doktorka rekla da hoće da me pogleda. Kad je videla čiji sam pacijent, rekla je: „Vrati je dole, ne znam zašto je uopšte ovde, vidi, nema nijedne jedine kontrakcije, a još joj je ostavio tamo onaj dobar sto, vraćaj to dole.“ Ja sam stala, ne mogu da verujem o čemu ta žena priča... A sve je spremljeno, sve je gotovo. Na svu sreću, stažista, koji me je prvi pregledao, bio je dovoljno hrabar da joj kaže: „Pa, izvinite, ja sam je pregledao i ona je tri prsta otvorena, to je 6 cm, a s 10 cm kreće porođaj, to je gotova stvar, kako da je vraćamo...“ „Aha, dobro, hajde da je ja ponovo ne pregledam, neka ostane tu.“ Tako da se tu videla njihova netrpeljivost. Posle porođaja takođe. Veoma me je bolela rana od epiziotomije, i kada je moj lekar došao ujutro da me poseti, jedva sam ga videla od bolova. Zamolila sam ga da mi da nešto protiv bolova, jer ne mogu više da izdržim. On je bio zapanjen: „Jesu li tebi dali neku injekciju?“ „Nisu.“ „Pa ja sam im napisao da ti daju diklofen baš zbog toga da te ne bi bolelo, ne mogu da verujem da ti nisu dali. Jesu li ti dali antibiotik?“ „Ja ništa nisam dobila.“ „Jao, sad ću da vidim šta se desilo.“ Onda sam čula njegov glas u hodniku, a ima onako grub, jak glas, razdrao se: „Da li ste vi ljudi normalni, jel' sam lepo napisao šta treba da joj date?!“ A oni su rekli da su morali da urade kako je doktorka rekla. Posle toga je pustila da se rukovode onim što moj doktor kaže. (31 godina, visoka škola)

Samo jedna ispitanica dala je sledeći odgovor:

Nisam imala ama baš nikakvu vezu, slučajno sam naišla na divnu doktorku. Otišla sam na neki pregled, ispričala joj šta se dešava s mojom trudnoćom... Ona je divna žena od koje sam imala podršku i tokom trudnoće i ona me je porodila i obilazila... Zaista božanstveno iskustvo.

Ova ispitanica nije dala informaciju da li je (i ako jeste, na koji način) častila doktorku o kojoj je reč nakon porođaja ili nije.

Usporedna analiza izabrane četiri životne priče sledi istovetan obrazac kao i u drugim intervjuima.

Tabela 20. Usporedni prikaz toka trudnoće i porođaja izabrane četiri ispitanice

	Indukcija, epiziotomija	Pravovremeno zašivanje rane uz anesteziju	Grubo ophođenje	Nasilje tokom porođaja	„Veza“ i mito
Asja	Ne, ali je došlo do pucanja vaginalnog zida tokom porođaja. Niko je ništa nije pitao.	Zašivanje rane naživo.	Da.	Da.	Ne.
Jelena	Da, bez traženja saglasnosti.	Zašivanje rane bez anestezije, ali odmah po porođaju.	Da.	Ne.	Ne.
Anastasja	Da, uz saglasnost i epiduralnu anesteziju.	Zašivanje tokom trajanja anestezije.	Ne.	Ne.	Da.
Iva	Da, uz saglasnost i epiduralnu anesteziju.	Zašivanje tokom trajanja anestezije.	Ne.	Ne.	Da.

Razlike u tretmanu žena koje ne žele ili nemaju mogućnosti za „veze“, mito i sl. ogromne su. Kada uključimo u analizu porođaja svest, osećanja i iskustva porodilja kao objektivne indikatore socijalnog događaja, slika medikalizovanog porođaja, onako kako se on stvarno sprovodi u porodilištima obuhvaćenim uzorkom, postaje poražavajuća. Ona se ne može objasniti ni lošim ekonomskim uslovima, niti materijalnim stanjem ili prosto neobučenošću medicinskog kadra. Tek uvođenje tradicijskog obrasca odnošenja prema telesnosti žena, povezanog s mizoginijom, pruža realni okvir za razumevanje nasilja koje žene trpe u porodilištima.

Prepoznavanje ovog stanja otvara mogućnost za promenu i za formulisanje nekih uputstava, normi i sankcija pomoću kojih bi se stanje u porodilištima moglo unaprediti.

U širem, teorijskom smislu, predstavljena iskustva otvaraju dublju i drugačiju perspektivu za razumevanje ženske telesnosti, zahtevajući drugačiju izgradnju društvenih i političkih vizura „prirodnih“ činjenica vezanih za telesnost, kao što je u ovom slučaju porođaj. Slika o porođaju kao „prirodno“ bolnom i teškom iskustvu ima svoju socijalnu dimenziju, i ona se pokazuje kao neuporedivo važnija od biološke osnove koja određuje da porođaj bude bolno iskustvo (za one koji ne mogu ili ne žele da uzmu epiduralnu anesteziju). Takođe, kada Marion Jang navodi da „(mi žene) ne verujemo dovoljno svojim telima, da ona mogu da ostvare postavljene ciljeve“, ili „da doživljavamo u većoj meri strah od povređivanja“ (2005), onda je potrebno uočiti u kakvim oblicima „telesnih režima“ se vulnerabilnost, strah i svojevrsna ženska „iracionalnost“ potvrđuju ili naglašavaju.

Situacija porođaja predstavlja jedan od najvulnerabilnijih i istovremeno jedan od ključnih prelaznih momenata u životu većine žena. Kao ritual prelaza iz jedne životne faze u drugu, on reflektuje u malom društvenu poziciju žena i način njihovog prepoznavanja, uvažavanja ličnosti žena i uključivanja u životnu fazu u kojoj će preuzeti nove statuse i uloge koji proishode iz materinstva. U širem smislu, odnos društva (institucija kao i neposredne okoline) prema činu porođaja

reflektuje društveni odnos prema reproduktivnosti uopšte i odražava kakva kultura rađanja postoji u širem društvu.

Ovo istraživanje po svojim rezultatima pokazuje da postoji specifičan spoj tradicionalnog i modernog medicinskog odnosa prema ženama u ovom procesu, unutar kog je jedna važna karika prenebretna, a to je ličnost žene kao punopravnog građanina, kao političkog subjekta društva, koja u toku porođaja ima pravo na privatnost, na dobijanje adekvatnih informacija, na zaštitu od vređanja, na zaštitu ličnog i fizičkog integriteta i ima pravo na izbor. Dodatno, u skladu s postojećim zakonima, humani, higijenski i stručan porođaj u bolničkim ustanovama garantovan je svim ženama na osnovu socijalnog osiguranja, te visoka zastupljenost mita u raznim formama pokazuje da se i ovo pravo ne realizuje.

Kao što je pomenuto na početku ovog rada, danas su sve glasnije inicijative za uvođenje pravne odredbe o nasilju nad ženama pri porođaju. U skladu s tim zahtevom, pod nasiljem bi se morali svrstati: prisilni ležeći položaj tokom porođanja bez drugih mogućnosti, davanje indukcije, epiziotomija (koja je napuštena u velikom broju porodilišta širom Evrope) bez saglasnosti i adekvatnog informisanja porodilje o rizicima u njenom konkretnom slučaju, grubo ophođenje, vređanje, seksizam, uskraćivanje informacija i suvišno nanošenje bola. Zakon koji reguliše ovaj segment ženskih prava još uvek ne postoji, a glavni razlog jeste što javnost tretman koji prolaze trudnice još uvek ne prepoznaje kao nasilje nad ženama.

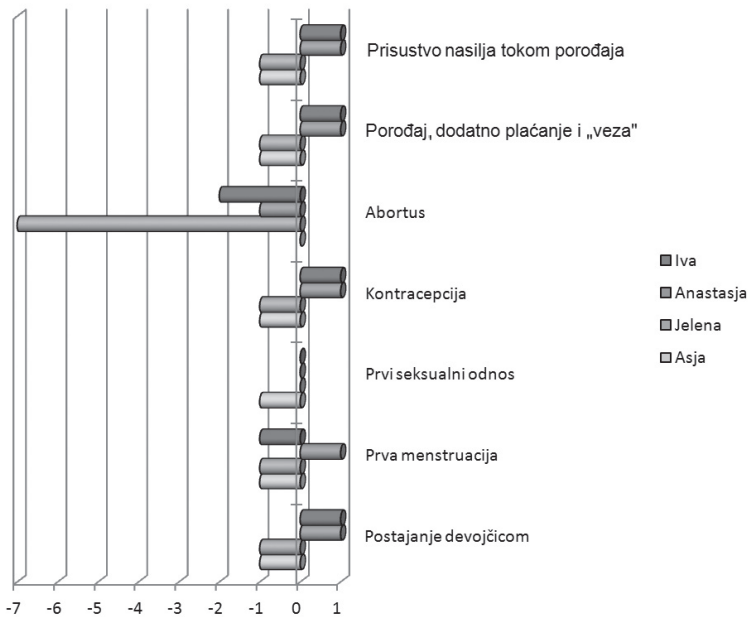
ZAKLJUČAK

Uporednom analizom četiri izabrana intervjua može se jasno uočiti razlika između ispitanica. One ispitanice koje su vaspitavane u detinjstvu u duhu pozitivnog odnosa prema ženskom identitetu, u porodičnom okruženju u kome seksualnost i polnost nisu bile tabu, u kome biti žensko nije značilo biti u bilo kom smislu gori ili niži pol, u okruženju u kome su mogle slobodno da se kreću i igraju i „muških“ i „ženskih“ igara i da koriste svoje telo, kasnije u životu imale su u većoj meri pozitivan odnos prema svojoj telesnosti i seksualnosti i, uz druge faktore, veću mogućnost da odlučuju o svom telu. U zbirnoj uporednoj tabeli (tabela 20) vidi se da u slučaju Asje i Jelene postoji više iskustava u životnim prelazima koja se povezuju ili direktno odnose na gubljenje kontrole nad svojim telom, nego što je to slučaj s Ivom i Anastasjom.

U sve četiri priče moguće je pratiti odnos „moći i pojavljivanja stvari i događaja“ (Shapiro, 179), moguće je pratiti kako rodni režimi utiču na neposredno manifestovanje individualnog života sve do nivoa gole telesnosti i posebnih modaliteta subjektivnosti. Poređenje priča Asje, Jelene, Anastasje i Ive omogućuje uvid u to da su naše sudbine zapravo alternativne životne strategije, oblikovane bitno (pored ostalih faktora) i odnosom prema sopstvenoj telesnosti, koji u ženskom iskustvu neretko postaje ključni faktor oblikovanja sudbine, razrešenja i realizovanja ključnih

prelaza ili čvorišta u životnom ciklusu. Da li će osoba birati svoje partnere, na koji način će ulaziti u seksualne odnose, da li će koristiti kontracepciju, da li će planirati trudnoću, koliko će mogućnost ili nemogućnost ostajanja u drugom stanju uticati na ostale sfere njenog života, bitno zavisi od kulture odnošenja prema sopstvenom telu.

Tabela 21. *Uporedni prikaz odnosa pozitivnog i negativnog iskustva tokom rodne socijalizacije u četiri izabrana slučaja*

Pozitivna iskustva kategorisana su kao > 0 , a negativna < 0 . Abortus je označen kao negativno iskustvo ne u moralnom značenju već kao vid gubitka kontrole nad svojom telesnošću i kao zahvat koji predstavlja povređivanje tela. Odsustvo korišćenja kontracepcije označeno je kao negativno iskustvo, takođe u značenju gubitka kontrole nad svojim telom. Postojanje „veze“ je označeno kao pozitivno iskustvo u tom smislu što obezbeđuje adekvatan medicinski i human tretman pri porođaju. Neutralni prelazi označeni su nulom (0).

Ostali intervjui, na kojima nije rađeno aksijalno kodiranje i na tome zasnovana analiza, već samo otvoreno kodiranje, ukazuju na izuzetno veliku važnost socijalnog okruženja u formiranju životnih prelaza i odnosu prema sopstvenom telu i identitetu žena. Snažno prisustvo stigme, ćutanja, a kad je porođaj u pitanju, i nasilja, predstavljaju postupke kojima se „priroda“ žena konstituiše kao nemoćna, nedovoljno artikulisana, pasivna, i može se tretirati kao deo društvenih praksi potčinjavanja žena.

Žensko telo artikulisano je u dominantom patrijarhalnom diskursu prevashodno kao seksualno i kao reproduktivno telo, na šta se svode i osnovne društvene funkcije žene u celini. Za razliku od ženskog tela, u istom tom širem društvenom diskursu, muško telo je određeno tako kao da su reproduktivnost i seksualnost samo komponente njegovog određenja. Muško telo je „rođeno“ da obavlja različite stvari i služi neprekidnoj sublimaciji pogonskih životnih snaga u apstraktnija ili viša i raznovrsnija ljudska dostignuća vezana za invenciju, prekoračivanje ličnih ograničenja, avanture, manifestovanje moći, udruživanje i sl. Ovaj konstrukt je toliko snažan i jak da se gotovo podrazumeva da je žensko telo, za razliku od muškog tela, reproduktivno *par excellence*, kao da to nije obeležje oba pola. Mnoga besmislena nastojanja da se žene skrajnu i isključe iz sfera za koje su bili zainteresovani muškarci zasnivala su se upravo na tom osnovnom argumentu dovedenom do potpune banalnosti. Kada je Katrin Švicer (Kathrine Switzer), 1967, po prvi put pokušala da se priključi poznatom Bostonskom maratonu, u kome su učestvovali samo muškarci, bila je izložena ne samo stigmatu i preziru već i nasilju. U to vreme smatralo se da nije zdravo za ženu da trči na maratonu, da postoji mogućnost da joj se izmesti materica, kao što se pre jednog veka smatralo da ženama nije mesto u parlamentu zato što je njihova „priroda“ previše osetljiva i iracionalna za žustre i „racionalne“ rasprave u toj instituciji. Tako konstruisane polne razlike postaju deo kapitala razlike i akumulacije kapitala telesnih razlika u funkciji eksploatacije i marginalizovanja. Ne treba zaboraviti da su se žene u Švajcarskoj, u srcu Evrope, izborile za pravo glasa tek 1971,

a u Lihtenštajnu tek 1984, i to ograničeno, te da se tu ograničeno pravo glasa žena do danas sprovodi kao legitimno. Ne treba zaboraviti da je delovanje crkve danas potpun lagalno i legitimno i da njen uticaj sve više raste, mada ona eksplicitno diskriminiše žene pa njeno delovanje u tom smislu nije u skladu s ustavom. Ne bi bilo moguće toliko dugo održavati „bastilju“ mizogine politike da ne postoji izuzetno duboko i uvreženo shvatanje o razlikama između prirode muškaraca i žena, i da se upravo ta razlika ne koristi kao moćna pogonska snaga, kao vekovima akumuliran simbolički kapital u argumentaciji i političkoj borbi za obezvlašćivanje žena.

Važan deo marginalizovanja povezan je i s opšteprihvaćenim neformalnim abjektovanjem ženskog tela kad god ono treba da postane javno. Postavljanje zabrana ženama da učestvuju u javnom životu počinje vaspitanjem u kome strah od nasilja i stid od sopstvenih telesnih obeležja funkcionišu kao najjače oruđe zatiranja postavljanja životnih ciljeva koji podrazumevaju izlazak u javnost. Činjenica da i danas ogromna većina žena svoj život zatvara u sferu privatnog i intimnog života i u njemu u celini traži ispunjenje, proizvod je postojanja mizoginije. Mizoginija izražena kroz abjektovanje ženskog tela, „ženske“ psihe, „ženskog“ ponašanja, koje se vrednuje samo onda kada ispunjava svoju seksualnu i reproduktivnu funkciju na adaptibilan i nekonfliktan način, predstavlja snažan generator samopodvlašćivanja žena, unutrašnji „Bentamov zatvor“ stalnog potiskivanja, preispitivanja svoje spoljašnjosti i prikladnosti i usklađivanja s kriterijumima izgrađenim na normama patrijarhalnog „ukusa“ i morala, koji ne otvaraju slobodan društveni prostor za žene.

Ova knjiga nastala je kao pokušaj da se prikaže kako se tokom odrastanja žena gradi proces abjektovanja ženskog tela i njegovo prisvajanje, kako se gradi otuđivanje od sopstvene telesnosti i razlika između iskustava oblikovanih u okvirima stigme i onih građenih u atmosferi pozitivnog odnosa prema sopstvenoj telesnosti.

Istraživanje je pokazalo, pre svega, da podvlašćivanje postoji. Ono se očituje u tome što devojčice žele da budu dečaci, što moraju da

ograničavaju svoje kretanje i telesno manifestovanje zato što su ženska deca, što moraju da obavljaju kućne poslove koje njihova braća ne obavljaju, što doživljavaju prirodne procese rasta tela (menstruacija) kao traumatu i ličnu prljavštinu, što moraju da se plaše da li će ih nazvati prostitutkama kada požele da imaju seksualne odnose ukoliko ne razmišljaju o udaji, rađanju ili dužoj vezi. Podvlašćivanje se sastoji u nepostojanju otvorenog kulturnog prostora i partnerske kulture za razgovor o kontracepciji, kao i u nepostojanju dovoljnog broja raznovrsnih i dostupnih kontraceptivnih sredstava i edukacije o njima. Podvlašćivanje se sastoji u nepostojanju seksualne kulture u najelementarnijem značenju *ars erotica*, rezervisane za diskurs tabloida, rijalitija i obilja pornografskog materijala u medijima. Podvlašćivanje žena je direktno povezano s nebrigom za društveni status materinstva i ispoljava se kroz neoliberalnu transformaciju zdravstva, socijalne zaštite, uslova rada, broj vrtića i kroz njihovu dostupnost. Podvlašćivanje žena je u neposrednoj vezi i s uslovima u kojima se danas sprovode porođaji u Srbiji, koji mogu da posluže kao slika najružnijeg postojanja mizoginije. Tretirati materinstvo kao instinkt već samo po sebi je mizogino, jer se time kompleksan i bazičan ljudski i društveni odnos svodi na nivo životinjskog delovanja, bez obzira na to što se takvo životinjsko delovanje smatra oplemenjenim. Instinkt je sposobnost da se deluje bez svesti o posledicama i ishodima sopstvenog delovanja, bez planiranja i bez prethodnog obrazovanja za delovanje. Ljudi tako postupaju u svojim delovanjima kada žive u strategijama preživljavanja, od danas do sutra. Činjenica da se danas materinstvo još uvek tumači u kategorijama prirodnog „majčinskog instinkta“ ukazuje na to da je njegovo pravo mesto u kulturnim, ekonomskim i razvojnim politikama društva ograničeno i prepušteno strategijama preživljavanja.

Događaj rođenja deteta dešava se kao liminalni momenat u životnom ciklusu žena, a sam porođaj funkcioniše kao ritual prelaza posredstvom kog osoba kao pojedinka dobija novi socijalni status i uloge, stiče nove odgovornosti i prava. Među mnogim identitetima i ulogama koje ljudi mogu da steknu ili da naslede tokom života, za ženu

postajanje majkom neretko menja sve, često na ambivalentan način, a često i neočekivano ili čak šokantno. Mnoge žene doživljavaju posle tog događaja da ne postoji previše ljudi, a još manje institucija, na koje mogu da se oslone. Veoma često (a u patrijarhalnim društvima to je pravilo) njima će biti dozvoljeno da zadrže samo ulogu majke i taj identitet će preklopiti sve druge identitete, uz obavezujuće zanemari- vanje svega drugog. Istovremeno, postajući majka u takvim okolnosti- ma, žena socijalno postaje vulnerabilnija, zavisnija od drugih. Mate- rinstvo, socijalno oblikovano kao prirodna i biološka relacija između majke i deteta, razdvaja se od socijalnih mehanizama podrške. U pa- trijarhalnim društvima, to je osnovni mehanizam kako žena postaje vlasništvo svog muža, budući da on od tog momenta preuzima kon- trolu nad njenim životom.

Sledstveno tome, za mnoge žene ovaj prelaz je bolan ne samo fi- zički, već daleko više psihički i socijalno. Međutim, upravo je to vrsta iskustva koje žene retko dele i otvoreno prenose s generacije na ge- neraciju kao priču o svom ličnom iskustvu. Čerke uče kako je divno i važno postati majka, a ne saznaju ništa o negativnim iskustvima, o obavezujućem majčinstvu, o naturalizovanju socijalnih zahteva koji se stavljaju na leđa ženama od momenta kada postaju majke, o sti- gmi kojoj su izložene uvek kada iz tog naturalizovanog okvira po- kušaju da izađu. One veoma rano nauče da je ljubav njihovih majki bezuslovna i da će njihova ljubav prema sopstvenoj deci biti ista takva, ali ta znanja ostaju bez svesti o socijalnim uslovima u kojima se to dešava. Umesto toga, majke su prve koje ih uče od detinjstva da je važno da se devojka uda kako bi obezbedila socijalnu, emoci- onalnu i materijalnu potporu za sebe i svoju decu, jer veoma dobro znaju, iz sopstvenog iskustva, da bez muža mogu ostati u praznom socijalnom prostoru izložene neočekivano visokoj vulnerabilnosti. Tek razvijajući mnoge kompromisne i iscrpljujuće strategije koope- racije uspevaju da obezbede svoju porodicu. A čak i kad čine najbolje što mogu, „grubo ih osuđuju za nemogućnost da reše probleme koji su zapravo izvan njihove kontrole“ (Porter, 2010: 9). Za hiljade devojaka,

piše Adrijen Rič, majka postaje model kompromisa i načina postupanja koji one ne žele za sebe – matrofobija je „strah ne od majke nego da se ne postane kao sopstvena majka“ (Rich, 1986: 236). Ova odbojnost, koja psihološki deluje neposredno i koju Julija Kristeva naziva abjekt-majka, zapravo je duboko posredovana ćutanjem o socijalnoj strani priče o postajanju majkom.

U tom kontekstu, važan deo ovog problema odnosi se na nedostatak istorije ili povesti materinstva i linije majčinskog nasleđa u reprodukciji nejednakosti. Bez toga, konflikti i ograničenja s kojima se suočavaju iznova nove generacije žena reprodukuju se bez poboljšanja. Vidljiva istorija ne samo da elaborira već i veliča maskulinitet. Ona obuhvata oralnu istoriju, pisanu dokumentovanu istoriju i istoriju u modernom smislu reči, kao nauku o društvenim zakonima koji oblikuju razvoj ljudskog društva. Unutar te istorije slabo je razvijena čak i usmena istorija ženskog prisustva u društvu. Predstavljanje i analiza intervjua datih u ovoj knjizi trebalo bi delimično da posluže u popunjavanju te praznine.

LITERATURA:

- Bajos N., Le Guen M., Bohet A., Panjo H., Moreau C. *et al.* (2014): „Effectiveness of Family Planning Policies: The Abortion Paradox“, PLoS ONE 9(3): e91539.
- Bandić D. (1974): „Krv u religijskim predstavama i magijsko-kulturnoj praksi našeg naroda“, *Glasnik Etnografskog muzeja*, knj. 37, Etnografski muzej, Beograd.
- Belenky Mary Field, Goldberger Nancy Rule, Tarule Jill Mattuck, Clinchy Blythe Mcvicker (1998): *Ženski načini spoznavanja – razvoj sebstva, svojeg glasa i svojeg duha*, Ženska infoteka, Zagreb.
- *Birth and Abortion Rates 1995–2010*, UN Statistics Division.
- Blagojević Hjusion Marina (2011): *Rodni barometer*, Program UN za razvoj.
- Blagojević Hjusion Marina (2012): *Žene i muškarci u Srbiji – šta nam govore brojevi*, UN WOMEN, Agencija UN za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena.
- Blagojević Hjusion Marina (2014): „Transformacija roditeljstva: poluperifernijska perspektiva“, *Sociologija*, Vol. LVI, No. 4.
- Blagojević Marina (1997): *Roditeljstvo i fertilitet*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević Marina (2014a): „Sami roditelji na Zapadnom Balkanu: javna nevidljivost i patrijarhalne institucije“, *Politike roditeljstva*, ur. Isidora Jarić, ISIFF, Beograd.

- Blume Libby Balter and Blume Thomas W. (2003): „Toward a Dialectical Model of Family Gender Discourse: Body, Identity, and Sexuality“, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 65, No. 4, pp. 785–794.
- Bobić Mirjana (1999): *Obnavljanje stanovništva i planiranje porodice: Priručnik za predškolske ustanove i centre za socijalni rad*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.
- Bobić Mirjana (2003): *Brak ili partnerstvo, demografsko-sociološka studija*, ISIFF.
- Bobić Mirjana (2013): *Postmoderne populacione studije*, ISIFF, Beograd.
- Bobić Mirjana (2014): „Prelazak iz partnerstva u roditeljstvo“, *Sociologija*, Vol. LVI, No. 4.
- Bobić Mirjana i Lazić Selena (2014): „Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva“, *Politike roditeljstva*, ur. Isidora Jarić, ISIFF, Beograd.
- Bobić Mirjana, Milena Stanojević (2014a): „Prelaz iz braka u roditeljstvo: diskursi i prakse – dijadna perspektiva“, *Sociologija*, Vol. LVI, No. 4.
- Bobić Mirjana, Milena Stanojević (2014b): „Procesualnost porodične transformacije i refleksivnost aktera – dijadna perspektiva“, *Sociologija*, Vol. LVI, No. 4.
- Bohren M. A., Vogel J. P., Hunter E. C., Klutsiv O., Kudesia S. *et al.* (2015): „The mistreatment of women during childbirth in health facilities globally: A mixed-methods systematic review“, *PLoS Med*, 12(6).
- Bordo Susan (2003): *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*, 10th Anniversary ed. Berkeley, University of California Press, Print.
- Bordo, Susan (1999): *The Male Body: A New Look at Men in Public and in Private*, ed. Susan Bordo, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Brodel Fernan (1989): *Dinamika kapitalizma*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Prosveta, Novi Sad.
- Butler Judith (2010): *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Karpos, Loznica.
- Carol Lynn Martin, Lisa Eisenbud and Hilary Rose (1995): „Children’s Gender-Based Reasoning about Toys“, *Child Development*, Arizona State University, pp. 66, 1453–1471.

- Clarke Anne, Ruble Dianne (1978): „Young Adolescents’ Beliefs concerning Menstruation“, *Child Development*, Vol. 49, No. 1, pp. 231–234.
- Cline P. Davide (1996): *Creating choice*, Macmillan–Palgrave, New York.
- Cline P. Davide (2006): *Creating choice*, Macmillan–Palgrave, New York.
- Coppen Alec, Kessel Neil (1964): „Menstruation and Personality“, *The British Medical Journal*, Vol. 1, No. 5389.
- Crawford, M. & Popp, D. (2003): „Sexual double standards: A review and methodological critique of two decades of research“, *Journal of Sex Research*, No. 40, pp. 13–26.
- Crossley Nick, Robert John Michael (2004): *After Habermas, New Perspectives on the Public Sphere*, Blackwell Publishing.
- Ćeriman Jelena (2015): „Parental styles in the process of emotional socialization of children in contemporary montenegrin families“, *Title: MIND THE GAP(S): Family, Socialization and Gender*, eds Tamara Petrović-Trifunović, Sanja Milutinović Bojanić, Gazela Pudar Draško, Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Center for Ethics, Law and Applied Philosophy.
- Daglas Meri (1994): *Prirodni simboli, istraživanje o kosmologiji*, Svetovi, Novi Sad.
- Demeny Paul (2003): „Population Policy: A Concise Summary“, *Population Research Division Working Papers*, No. 1731.
- Derrida Jacques (2002): „The Animal That Therefore I am“, *Critical Inquiry*, (28) 2, pp. 369–418.
- Deutsch Sarah (2000): *Women and the City*, Oxford University Press.
- Doroty McBride Stetson (2001): *Abortion, Politics, Women’s Movements and the Democratic State*, University Press Oxford.
- Douglas Mary (2001): *Čisto i opasno*, Biblioteka XX vek.
- Drezgić Rada (2004): „Abortus, kontracepcija i rodni odnosi moći – makro i mikro plan“, *Sociologija*, No. 2, Vol. XLVI.
- Drezgić Rada (2004): „Politics of Abortion and Contraception“, *Sociologija*, No. 2, Vol. XLVI.
- Drezgić Rada (2010): *’Bela kuga’ među Srbima. O naciji, rodu i radanju*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.

- Duden, Barbara (1993): *Disembodying Women: Perspectives on Pregnancy and the Unborn*, Harvard University Press, Cambridge.
- Đorić Gorana, Gavrilović Danijela (2006): „Između pronatalističke populacione politike i ženskih reproduktivnih prava: analiza pojavljivanja dva disursa u pisanim medijima nakon 2000“, *Sociologija*, XLVIII.
- Eisenstein Zillah (1979): *Capitalist Patriarchy and the Case of Capitalism*, Monthly Review Press.
- Erlih Vera (1971): *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, Zagreb, Liber.
- *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004*, Demografski zbornik SANU, knj. VII, str. 426.
- Fiese Barbara, Skillman Gemma (2000): „Gender Differences in Family Stories: Moderating Influence of Parent Gender Role and Child Gender“, *Sex Roles*, Vol. 43, No. 5–6.
- Filipović Vladimir (1956): *Filozofija renesanse*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Firestone Shulamith (1972): *The Dialectic of Sex*, Benthams Books.
- Firestone Shulamith (2003): *Dialectic of Sex: The Case of Feminist Revolution*, Farrar, Straus and Giroux.
- Fletcher Ruth (1995): „Irish Women and Abortion“, *Feminist Review*, No. 50.
- Foucault Michel (1980): *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd.
- Foucault Michel (1988): *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, Vintage.
- Foucault Michel (1988): *The History of Sexuality*, 1–3, Vintage Books, New York.
- Foucault Michel (1994): *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb.
- Foucault Michel (2000): *Power, Essential Works of Foucault 1954–1984*, The New Press, New York.
- Franzosi Roberto (1998): „Narrative Analysis-Or Why (And How) Sociologists Should be Interested in Narrative“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, pp. 517–554.
- Fraser Nancy (1990): „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, *Social Text*, No. 25–26, pp. 56–80.
- Fraser Nancy: „Struggle over Needs: Outline of the Social Feminist Critical Theory of Late Capitalist Political Culture“, *Unruly Practices: Power,*

- Discourse and Gender in the Contemporary Social Theory*, University of Minnesota Press, pp. 161–191.
- French Roger, (2003): *Medicine before Science, the Business of Medicine from the Middle Ages to the Enlightenment*, Cambridge University Press.
 - Friedan Betty (1974): *The Feminine Mystique*, Dell Publishing CO, New York.
 - From Erich (1985): *Umeće ljubavi*, Naprijed, Zagreb.
 - Fuko Mišel (1997): *Nadzirati i kažnjavati*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
 - Fuko Mišel (2008): *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad.
 - Fuko Mišel (2009): *Radanje klinike*, Mediterran Publishing.
 - Garrett Hardin (1982): „Some Biological Insights into Abortion“, *Issues in Biology Education*, No. 9, Vol. 32.
 - Geary Patrick (1986): „Sacred commodities: the circulation of medieval relics“, *The social life of things, Commodities in cultural perspective*, ed. Appadurai Arjun, Cambridge University Press.
 - Genep Arnold Van (2005): *Obredi prelaza*, Srpska književna zadruga.
 - Gert Bernard (2006): *Bioethics: A Systematic Approach*, University Press, Oxford.
 - Glaser & Strauss (1967): *The Discovery of Grounded Theory*, Penguin.
 - Goldman Juliette D. G. (2013): „International guidelines on sexuality education and their relevance to a contemporary curriculum for children aged 5–8 years“, *Educational Review*, No. 4, Vol. 65, pp. 447–466.
 - Habermas Jürgen (1991 /1962/): *Transformation of the Public Sphere – An Inquiry into Category of Bourgeois Society*, The MIT Press, Cambridge–Massachusetts.
 - Halliburton Murphy (2002): „Rethinking Anthropological Studies of the Body: Manas and Bōdham in Kerala“, *American Anthropologist*, New Series, No. 4, Vol. 104, pp. 1123–1134.
 - Hannam June (2007): *Feminism*, Pearson Education Limited.
 - Hardin Garrett (1982): „Some Biological Insights into Abortion“, *Issues in Biology Education*, No. 9, Vol. 32.
 - Haviland William (1999): *Cultural Anthropology*, University of Vermont.

- Herman Judith (1997): *Trauma and Recovery*, Basic Books, New York.
- Herman Judith Lewis (1996): *Trauma i oporavak*, Ženska infoteka, Zagreb.
- Hilel Mark, Henri Klarisa (1976): *U ime rase*, „August Cesarec“, Zagreb.
- Hobsbom Erik, Terens Rejndžer (2011): *Izmišljanje tradicije*, Biblioteka XX vek.
- Holmes Megan (2011): „Miraculous Images in Renaissance Florence“, *Art History*, No. 34/3.
- James Simon Rita (1998): *Abortion: Statutes, Policies and Public Attitudes the World Over*, Preager Publisher.
- Jarić Isidora (2014): „Pozicioniranje iskustva materinstva unutar socijalne mreže porodičnih odnosa“, *Sociologija*, No. 4.
- Jewkes R., Abrahams N. (1998): „Why do nurses abuse patients? Reflections from South African obstetric services“, *Soc Sci Med* 47, pp. 1781–1795.
- Jung K. G. (2014), *Paracelzus kao duhovna pojava*, Alef, Gradac.
- Keefe A. Alice (2001): *Woman's Body and the Social Body in Hosea*, Sheffield Academic Press.
- Keim Sylvia (2011): „Social Networks and Family Formation Processes, Young Adults' Decision Making, About Parenthood“, VS Verlag für Sozialwissenschaften | Springer Fachmedien Wiesbaden.
- King Helen (1998): *Hippocrates' Woman, Reading the female body in Ancient Greece*, Routledge.
- Kinsey Alfred C. et al. (1948/1998): *Sexual Behavior in the Human Male*, W. B. Saunders – Indiana U. Press, Philadelphia–Bloomington.
- Klein Lawrence Eliot (1995): „Gender and the Public/Private Distinction in the Eighteenth Century: Some Questions about Evidence and Analytic Procedure“, *Eighteenth-Century Studies*, pp. 97–109.
- Kristeva Julia (1982): *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, Columbia University Press, New York.
- Kristeva Julia (1987): *In the Beginning Was Love: Psychoanalysis and Faith*, Columbia University Press, New York.
- Kristeva Julija (1979): *Prelaženje znakova*, Svetlost, Sarajevo.
- Kristeva Julija (1989): *Moći užasa*, Naprijed, Zagreb.

- Kuburović Ankica (2003): „Stavovi studenata relevantni za buduće reproduktivno ponašanje“, *Stanovništvo*, 1–4, XLI.
- Kukla Rebecca (2005): *Mass Hysteria: Medicine, Culture and Mothers' Bodies*, Rowman & Littlefield Publishers, Oxford.
- Kun Tomas (1974): *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd.
- Kuortti Marjo, Lindfors Pirjo (2014): „Girls' Stories About Their First Sexual Intercourse: Readiness, Affection and Experience-Seeking in the Process of Growing into Womanhood“, *Sexuality & Culture*, No. 18, pp. 505–526.
- La Rossa Ralph (2005): „Grounded Theory Methods and Qualitative Family Research“, *Journal of Marriage and Family*, No. 4, Vol. 67, pp. 837–857.
- Lefkowitz Eva S., Cindy L. Shearer, Meghan M. Gillen, Graciela Espinosa-Hernandez (2014): „How Gendered Attitudes Relate to Women's and Men's Sexual Behaviors and Beliefs“, *Sexuality & Culture*, No. 18, pp. 833–846.
- Lerner K. Lee, Lerner Brenda Wilmoth and Lerner Adrienne Wilmoth eds (2006): *Gender Issues and Sexuality*, Thomson, Gale.
- MacDonald Shari ed. (2008): *The Maternal is Political*, Seal Press.
- Macura Miloš (2005): „Razvitak populacione politike u Srbiji 1945–2004“, *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004*, Demografski zbornik SANU.
- Malešević M. (1986): „Ritualizacija socijalnog razvoja žene. Tradicionalno selo zapadne Srbije“, *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 19.
- Mani Lata (1998): *Contentious Traditions : The Debate On Sati in Colonial India*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- Marshall L., Barbara L. and Witz Anne (2004): *Engendering the social, Feminist encounters with sociological theory*, Open University.
- Martin Carol Lynn and Ruble Diane (2004): „Children's Search for Gender Cues: Cognitive Perspectives on Gender Development“, *Current Directions in Psychological Science*, No. 2, Vol. 13, pp. 67–70.
- Mažar Željko (2000): „Iskustva – Komisija za populacionu politiku Izvršnog veća AP Vojvodine“, *Demografski pregled*, br. 2, god. 1.
- McAlister Vivian (2011): „History of the Circulatory System: discovery of the basics Adam Garber“, *Medicine*.

- McBride Stetson Dorothy (2001): *Abortion, Politics, Women's Movements and the Democratic State*, University Press Oxford.
- McDonnell Evelyn (2007): *Mamarama: A Memoir of Sex, Kids, and Rock 'n' Roll*, Da Capo Press.
- Melody Rose (2008): *Abortion, A Documentary and Reference Guide*, Greenwood Press, London.
- Midelfort Erik (1972), *Witch Hunting in Southwest Germany 1562–1684*, Stanford University Press.
- Milanović Nevena (2013): „Osnovne komponente reproduktivnih politika u Istočnoj Evropi i Srbiji“, *Etnološko-antropološke sveske*, 22 (nova serija), str. 11.
- Milić Anđelka, Eva Berković, Ruža Petrović (1981): *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije*, ISIFF.
- Milić Anđelka (1994): *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd.
- Miller Alison Sarah (2010): *Medieval Monstrosity and the Female Body*, Routledge.
- Moore S. M. & Rosenthal D. A. (1992): „The social context of adolescent sexuality: Safe sex implications“, *Journal of Adolescence*, No. 14, pp. 415–435.
- Moynihan and Cassels (2005): *Selling sickness: the pharmaceutical industry and disease mongering*, Allen & Unwin.
- Mršević Zorica (2000): „Primer mizoginije u univerzitetskom udžbeniku: jedna žena – pola svedoka“, *Mapiranje mizoginije*.
- Mršević Zorica, Sekulić Nada (2003): *Jednake mogućnosti*, OEBS.
- Muehlenhard C. L. & Quackenbush D. M. (1996): „The social meaning of women's condom use: The sexual double standard and beliefs about the meaning ascribed to condom use“, unpublished manuscript, (navedeno prema Lefkowitz *et al.*).
- Murray Velma McBride Gender and Families (2000): „Feminist Perspectives and Family Research“, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62, Iss. 4.
- Nilsson Jakob & Wallenstein Sven-Olov (2013): *Foucault, Biopolitics and Governmentality*, Södertörn University.

- Norsigian Judy & The Boston Women's Health Book Collective eds (2008): *Our bodies, ourselves: pregnancy and birth*, Touchstone Book – Simon & Schuster, New York.
- O'Reilly Andrea ed. (2004): *From Motherhood to Mothering*, State University of New York Press, Albany.
- Papić Žarana (1995): „Opozicija priroda/kultura kao 'prirodna' definicija i interpretacija polne razlike – Levi-Strosova projekcija iskona kulture kao društvenog ugovora između muškaraca“, *Ženske studije*, br. 1, str. 155–196.
- Papić Žarana (1997): *Polnost i kultura*, Biblioteka XX vek.
- Petersen Alan (2007): *The Body in Question*, Routledge.
- Porter Marie (2010): „Focus on Mothering“, *Hecate*, 36, 1–2, pp. 5–16.
- Porter Marie, Short Patricia, O'Reilly Andrea eds. (2005): *Motherhood, Power and Oppression*, Women's Press, Toronto.
- Radulović Lidija (2000): „Nečista i neformalno moćna: sakralni aspekti ambivalentnog odnosa prema ženi u tradicijskoj kulturi Srba“, *Mapiranje mizoginije*, Asocijacija za žensku inicijativu.
- Raley Sara and Bianchi Suzanne (2006): „Sons, Daughters and Family Processes: Does Gender of Children Matter?“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 32, pp. 401–421.
- Rašević Mirjana (2000): „Iz izveštaja o radu Saveta za stanovništvo, porodicu i decu Vlade Republike Srbije“, *Demografski pregled*, br. 2, god. 1.
- Rašević Mirjana (2008): „Da li je evidentirani broj abortusa u Srbiji realan?“, *Stanovništvo*, No. 2, Vol. XLVI.
- Rašević Mirjana, Sedlecki Katarina (2007): „Ginekolozi i abortusno pitanje u Srbiji“, *Stanovništvo*, No. 1, Vol. XLV.
- Rich Adrienne (1986): *On Woman Born*, W. W. Norton & Company, New York – London.
- Rose Melody (2008): *Abortion, A Documentary and Reference Guide*, Greenwood Press, London.
- Rosenberg K. & Trevathan W. (2002): „Birth, obstetrics and human evolution“, *BJOG: An International Journal of Obstetrics & Gynaecology*, 109 (11), pp. 1199–1206.

- Ryan Mary P. (1990), *Women in Public: Between Banners and Ballots, 1825–1880*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Saville David (1906): „Medieval Morals“, *International Journal of Ethics*, No. 1, Vol. 17.
- Sekulić Nada (2013): *Skriveni rat*, ISIFF i URMVIS, Beograd.
- Sekulić Nada (2014): „Društveni status materinstva sa posebnim osvrtom na Srbiju danas“, *Sociologija*, No. 4, Vol. LVI.
- Sekulić Nada (2014): „Zašto su heroine I svetskog rata deo istorije feminizma“, *Sarajevske sveske*, br. 43–44.
- Sekulić Nada (2015): „Vrline neznanja – o seksualnosti i reproduktivnosti žena“, *Politike roditeljstva*, ISIFF.
- Sekulić Nada, Bobić Mirjana (2010): „Rodna ravnopravnost na lokalnom nivou: izveštaj o rezultatima istraživanja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou“, SKGO, Beograd.
- *Serbia Abortions and Live Births by Regions* (2010), compiled by Wm. Robert Johnston, last updated 21 November 2010.
- Shapiro Michael (2001): *For Moral Ambiguity: National Culture and the Politics of the Family*, University of Minnesota Press.
- Simmons Christina (2009): *Making Marriage Modern*, Oxford University Press.
- Simon Rita James (1998): *Abortion: Statutes, Policies and Public Attitudes the World Over*, Preager Publisher.
- Smart Carol (1992): *Regulating womanhood, Historical essays on marriage, motherhood and sexuality*, Routledge.
- Solinger Rickie (2005): *Pregnancy and Power*, New York University, New York – London.
- Soulliere Danielle, Britt W. David, R. David (2001): „Conceptual Modeling as a Toolbox for Grounded Theorists“, *The Sociological Quarterly*, No. 2, Vol. 42, pp. 253–269.
- Stanković Biljana (2014): „Distribuirana subjektivnost u trudnoći: self, telo i medicinska tehnologija“, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (doktorska disertacija u rukopisu).

- Stanković Biljana (2014): „Žena kao subjekt porođaja: telesni, tehnološki i institucionalni aspekti“, *Sociologija*, No. 4, Vol. LVI.
- *Statistički godišnjak Republike Srbije za 2015. godinu*, Statistički zavod Republike Srbije.
- Stetson Dorothy McBride ed. (2003): *Abortion Politics, Women's Movements and the Democratic State, A Comparative Study of State Feminism*, Oxford University Press.
- Strauss Anselmo, Glaser Barney (2005): *Awareness of Dying*, Aldine Transaction.
- Taylor Allen Ann (2005): *Feminism and Motherhood in Western Europe 1890–1970*, Palgrave–MacMillan, New York.
- Timmermans Stefan (2010): „There's More to Dying than Death: Qualitative Research on the End-of-Life“, Bourqueault Ivy ed., *The SAGE Handbook of Qualitative Methods in Health Research*.
- Tomanović Smiljka (2012): *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, ISIFF.
- Transacti Aldine, Bordo Susan (2003): *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*, 10th Anniversary ed. Berkeley, U of California P.
- Ussher Jane (2006): *Managing the Monstrous Feminine – Regulating the Reproductive Body*, Routledge.
- Van Peer Christine, Rubušić Ladislav (2008): „Will We Witness an Upturn in European Fertility in the Near Future?“, *People, Population Change and Policies*, Springer.
- Vilenica Ana ur. (2013): *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*, Beograd.
- Warner Rebecca L. and Steel Brent S. (1999): „Child Rearing as a Mechanism for Social Change: The Relationship of Child Gender to Parents' Commitment to Gender Equity“, *Gender and Society*, No. 4, Vol. 13, pp. 503–517.
- Warren C., Njuki R., Abuya T., Ndwiga C., Maingi G. et al. (2013): „Study protocol for promoting respectful maternity care initiative to assess, measure and design interventions to reduce disrespect and abuse during childbirth in Kenya“, *BMC Pregnancy and Childbirth*, 13.

- Watson Anne-Frances, McKee Alan (2013): „Masturbation and the Media“, *Sexuality & Culture*, No. 17, pp. 449–475.
- Westall Carolyne, Liamputtong Pranee (2011): *Motherhood and Postnatal Depression – Narratives of Women and Their Partners*, Springer, New York.
- Young I. M. (2005): „Pregnant embodiment: Subjectivity and alienation“, *On female body experience: 'Throwing like a girl' and other essays*, Oxford University Press, New York, pp. 46–61.
- Young Iris (2002) [1990]: *Throwing like a girl and other essays in feminist philosophy and social theory*, Ann Arbor, Michigan – UMI Books on Demand.
- Young Iris Marion (1995): „Gender as seriality: thinking about women as a social collective“, *Rethinking the political: women, resistance, and the state*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 99–124.
- Young Iris Marion, Macedo Stephen (2003): *Child, family, and state*, New York University Press, New York.

ELEKTRONSKI IZVORI:

- <http://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/serbia/ab-serbiar.html> (pristupljeno 1. 8. 2013).
- <http://centarzamame.rs/blog/2014/07/07/materinstvo-roditeljstvo-u-izmenama-dopunama-zakona-o-radu/> (pristupljeno 18. 11. 2014).
- <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> (pristupljeno 18. 11. 2014).
- <http://www.021.rs/Info/Srbija/Mali-broj-dece-u-Srbiji-ide-u-vrtic.html> (pristupljeno 17. 11. 2014).
- http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2014&mm=10&dd=26&nav_id=916208 (pristupljeno 18. 11. 2014).
- <http://www.bebac.com/kategorija/dokumenta> (pristupljeno 10. 18. 2014).
- <http://www.bebac.com/tekst/kako-novi-zakon-o-radu-utice-na-roditeljstvo/2> (pristupljeno 10. 19. 2014).

- <http://www.guardian.co.uk/world/2013/jul/12/ireland-law-abortion-rights> (pristupljeno 1. 8. 2013).
- <http://www.independent.com.mt/mobile/2013-07-14/news/malta-now-only-eu-country-without-life-saving-abortion-law-2068054030/> (pristupljeno 1. 8. 2013).
- <http://www.naslovi.net/2014-07-25/politika/populaciona-politika-ne-zavisi-samo-od-novca/10980238> (pristupljeno 10. 18. 2014).
- http://www.omladina.info/newsdocs/admin/upload/tibiras_fokus_ns.pdf (pristupljeno 1. 8. 2013).
- http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ministarstvima.html (pristupljeno 18. 10. 2014).
- <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Neubedljiva-opravadavanja-visokih-cena-u-vrticima.sr.html> (pristupljeno 18. 11. 2014).
- <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Populaciona-politika-u-Srbiji/Planova-mnogo-beba-sve-manje.lt.html> (pristupljeno 18. 10. 2014).
- <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Populaciona-politika-u-Srbiji/Kako-gradovi-podsticu-natalitet.lt.html> (pristupljeno 18. 10. 2014).
- <http://www.preduzetnickiservis.rs/kako-zaposliti/porodiljsko-odsustvo-i-odsustvo-sa-rada-radi-nege-deteta/> (pristupljeno 18. 11. 2014).
- <http://www.roditelj.org/korisni-linkovi/pravna-dokumenta/strategija-za-podsticaj-radanja/> (pristupljeno 27. 11. 2014).
- http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2012/01/16/feature-03 (pristupljeno 1. 8. 2013).
- http://www.vice.com/en_uk/read/population-control-in-india (pristupljeno 13. 11. 2014).
- Krašovec Primož (2014): „Rasizam kao ideologija i autorasizam“, *Mreže antifašistkinja Zagreba*, <http://maz.hr/index.php/tekstovi/clanci/42-primoz-krasovec-rasizam-kao-ideologija-i-autorasizam> (pristupljeno 21. 11. 2014).
- *Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost* (2009) http://www.ombudsman.rodnaravnopravnost.rs/attachments/013_ (pristupljeno 21. 11. 2014).
- Porodični zakon (2005), „Službeni glasnik RS“, br. 18 <http://ombudsman.npm.rs/attachments/Porodicni%20zakon.pdf> (pristupljeno 20. 11. 2014).

- Roosevelt Theodore (1905): *On American Mother*, <http://www.theodore-roosevelt.com/images/research/speeches/trmothers1905.pdf> (pristupljeno 27. 11. 2014).
- Roosevelt Theodore (1905): *On American Mother*, <http://www.theodore-roosevelt.com/images/research/speeches/trmothers1905.pdf> (pristupljeno 27. 11. 2014).
- www.un.org/esa/population/publications/abortion/doc/malta.doc (pristupljeno 1. 8. 2013).
- *Worldwide Abortion Legislation* (2011): <http://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/wrjp336al.html> by Wm. Robert Johnston, last updated 5 March 2011 (pristupljeno 1. 8. 2013).
- *Worldwide Abortion Statistic* (2013), *The Alan Guttmacher Institute (AGI) along with the World Health Organization (WHO)*, http://www.abort73.com/abortion_facts/worldwide_abortion_statistics/ (pristupljeno 1. 8. 2013).
- Zakon o finansijskoj podršci roditeljima sa decom (2009), „Službeni glasnik RS“, br. 107 http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_finansijskoj_podrsci_porodici_sa_decom.html (pristupljeno 27. 11. 2014).
- Zakon o ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu dece, trudnica i porodilja, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/3739-13Lat.pdf> (pristupljeno 27. 11. 2014).
- Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama (2005), „Službeni glasnik RS“, br. 101, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_postupku_prekida_trudnoce_u_zdravstvenim_ustanovama.html (pristupljeno 27. 11. 2014).
- Zakon o radu (2014), „Službeni glasnik RS“, br. 75. http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html (pristupljeno 27. 11. 2014).
- Zakon o ravnopravnosti polova (2009), „Službeni glasnik RS“, br. 104, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ravnopravnosti_polova.html (pristupljeno 27. 11. 2014).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.663-055.52-055.2(497.11)
316.613-055.2

СЕКУЛИЋ, Нада, 1962-

Kultura rađanja : istraživanje o seksualnoj i reproduktivnoj
socijalizaciji žena / Nada Sekulić. – Beograd : Institut za sociološka
istraživanja Filozofskog fakulteta : Čigoja štampa, 2016 (Beograd : Čigoja
štampa). – 243 str. : graf. prikazi, fotogr. ; 21 cm

Tiraž 500. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija:
str. 230-243.

ISBN 978-86-531-0238-8 (ISI)

а) Материнство – Социолошка истраживања – Србија
COBISS.SR-ID 225391628